

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2370
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1367

TÜRKÇE BİÇİM BİLGİSİ

Yazarlar

Prof.Dr. Nurettin DEMİR (Ünite 1)

Prof.Dr. Emine YILMAZ (Ünite 1)

Tabir Nejat GENCAN (Ünite 2-9)

Editör

Yrd.Doç.Dr. Hülya PİLANCI

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2011 by Anadolu University

All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic, tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Prof.Dr. Levend Kılıç

Genel Koordinatör Yardımcısı

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Öğretim Tasarımcısı

Doç.Dr. Cemil Ulukan

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tüfrik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Fatma Şennur Arslan

Kitap Koordinasyon Birimi

Doç.Dr. Feyyaz Bodur

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tüfrik Fikret Uçar

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

Türkçe Biçim Bilgisi

ISBN

978-975-06-1047-9

2. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 15.000 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Ocak 2013

İçindekiler

Önsöz	ix
-------------	----

Biçim Bilgisine Giriş	2
BİÇİM BİLGİSİ	3
KÖK - GÖVDE	3
EK	4
Ek İşlekliliği	6
YAPIM EKİ - ÇEKİM EKİ	6
Eklerin Sırası	7
SÖZCÜK	8
SÖZCÜK YAPIMI	8
TÜRETME	8
Ad Yapımı	8
Eylem Yapımı	9
BİRLEŞTİRME, KISALTMA, KOPYALAMA	9
İŞLEV AÇISINDAN SÖZCÜK TÜRLERİ	10
Ad Soylu Sözcükler	10
Özet	13
Kendimizi Sınayalım	15
Yaşamın İçinden	16
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	17
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	17
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	18

1. ÜNİTE

Adlar	20
ADLAR (İSİMLER)	21
Varlıklara Verilişlerine Göre Adlar	21
Varlıkların Oluşlarına Göre Adlar	22
Varlıkların Sayılarına Göre Adlar	23
Çoğul Ekinin Başka Görevlerde Kullanılışı:	23
Topluluk Adları	24
Anlamlarına Göre Adlar	24
Küçültme Adları	24
ADLARIN ÇEKİMLERİ (DURUMLARI)	25
ADLARIN CÜMLEDEKİ GÖREVLERİ	25
AD TAMLAMASI (AD TAKIMI)	27
Belirtili Ad Tamlaması (Birinci Türü Ad Takımı)	27
Belirtsiz Ad Tamlaması (İkinci Türü Ad Takımı)	28
Takısız Ad Tamlaması (Üçüncü Türü Ad Takımı)	29
Ad Tamlamalarında Sözcük Türleri:	29
Ad Tamlamalarında Sözcüklerin Yer Değiştirmesi:	29
Ad Tamlamalarında Sözcük Düşmesi:	30
Ad Tamlamalarında Araya Sözcük Girmesi:	30
Ad Tamlamalarının Çoğullanması:	31

2. ÜNİTE

Zincirleme Ad Tamlaması.....	31
Ad Tamlamalarında Tümlenen Ekinin Art Arda Gelmesi:	31
Özet.....	32
Kendimizi Sınayalım.....	34
Yaşamın İçinden.....	35
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	36
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	36
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	36

3. ÜNİTE

Sıfatlar	38
SIFATLAR (ÖNADLAR)	39
SIFAT TÜRLERİ.....	39
Niteleme Sıfatları	39
Belirtme Sıfatları	40
İşaret (İm) Sıfatları	40
Sayı Sıfatları	41
Belgisiz Sıfatlar	42
Soru Sıfatları.....	43
Unvan (San) Sıfatları	44
Pekiştirmeli Sıfatlar	44
Küçültme Sıfatları.....	45
SIFAT TAMLAMASI (SIFAT TAKIMI).....	46
ADLAŞMIŞ SIFATLAR (SIFATLARIN AD GİBİ KULLANILMASI)	47
Adlaşmış Sıfatların Cümledeki Görevleri.....	48
Özet.....	50
Kendimizi Sınayalım.....	52
Yaşamın İçinden.....	53
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	54
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	54
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	54

4. ÜNİTE

Belirteçler.....	56
BELİRTEÇLER (ZARFLAR).....	57
BELİRTEÇ TÜRLERİ.....	58
Zaman Belirteçleri	58
Yer-Yön Belirteçleri.....	62
Durum Belirteçleri.....	62
Azlık -Çokluk Belirteçleri.....	68
Soru Belirteçleri.....	71
Koşul Belirteci	73
Diğer Belirteçler	73
BELİRTEÇLERİN YAPILARI	74
Özet	75
Kendimizi Sınayalım	76
Yaşamın İçinden	77
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	78

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	78
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	79

Adıllar.....	80
ADILLAR (ZAMİRLER)	81
ADIL TÜRLERİ	81
Kişi Adılları	82
Ad Tamlamalarında Kişi Adılları	83
Kişi Adıllarıyla Kurulan Ad Tamlamalarında Tümleyenin Düşmesi.....	85
İşaret (İm) Adılları	85
Yer Anlamlı İşaret Adılları	86
Tarz Anlamlı İşaret Sözcükleri.....	86
Ad Tamlamalarında İşaret Adılları.....	87
Belgisiz Adıllar.....	87
Soru Adılları	88
Diğer Soru Adılları	89
İlgi ve İyelik Adılları	89
İlgi Adılı	89
İlgi Adılıının Çekimi	89
İyelik Adılı	89
ADILLARIN CÜMLEDEKİ GÖREVLERİ	90
Özne Olan Adılların Düşmesi	90
Özet.....	91
Kendimizi Sınayalım.....	92
Yaşamın İçinden.....	93
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	93
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	93
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	94

5. ÜNİTE

İlgeç, Bağlaç ve Ünlem.....	96
İLGEÇLER (EDATLAR)	97
BAĞLAÇLAR	100
ÜNLEMLER.....	111
Özet	116
Kendimizi Sınayalım	117
Yaşamın İçinden	118
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	118
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	119
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	119

6. ÜNİTE

Eylemler-I	120
EYLEMLER (FİİLLER).....	121
Eylemlerde Zaman	121
Eylemlerde Kişi.....	122
EYLEM KİPLERİ	122
Bildirme Kipleri (Haber Kipleri).....	122

7. ÜNİTE

Dilek Kipleri (Tasarlama Kipleri)	126
EYLEMLERDE KİŞİ EKLERİ	129
EYLEMLERDE OLUMSUZLUK	129
EYLEMİN YAPISI	130
Yalın Eylemler	130
Türemiş Eylemler	131
Birleşik Eylemler	131
I. Kurallı Birleşik Eylemler	131
Özel Birleşik Eylemler	131
Yardımcı Eylemlerle Yapılmış Birleşik Eylemler	134
II. Anlamca Kaynaşmış Birleşik Eylemler	135
III. Deyim Biçiminde Öbekleşmiş Birleşik Eylemler	136
Özet	137
Kendimizi Sınayalım	139
Yaşamın İçinden	140
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	142
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	142
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	143

8. ÜNİTE

Eylemler-II	144
EYLEMİN ÇATISI	145
Nesnelerine Göre Eylemler	145
Geçişli Eylemler	145
Geçişsiz Eylemler	145
Geçişsiz Eylemlerin Ekle Çatı Değiştirmesi	146
-t, -(İ)t Ekiyle Geçişli Olan Eylemler	146
-(İ)r Ekiyle Geçişli Olan Eylemler	147
-Dİr Ekiyle Geçişli Olan Eylemler	147
Geçişlilik Derecelerinin Artırılması	147
Öznelerine Göre Eylemler	148
Dönüslü ve İşteş Eylemlerin Çatı Değiştirmesi	150
EK EYLEMLER	151
Ek Eylemin Çekimi	151
Görülen Geçmiş Zaman	151
Duyulan Geçmiş Zaman	152
Geniş Zaman	152
Şart Kipi	152
Ek Eylemlerde Olumsuzluk	153
BİRLEŞİK ZAMANLI EYLEMLER	153
Birleşik Zamanlı Eylemlerin Hikâyesi (Öyküleme Biçimi)	154
Birleşik Zamanlı Eylemlerin Rivayeti (Söylenti Biçimi)	155
Birleşik Zamanlı Eylemlerin Şartı (Koşul Biçimi)	156
Katmerli Birleşik Zaman	157
Birleşik Zamanlı Eylemlerde Olumsuzluk	157
EYLEMSİLER (FİLİMSİLER)	158
Ad-eylemler (İsim-fiiller)	159

Ortaçlar (Sıfat-eylemler).....	160
-An Ekiyle Türemiş Ortaçlar.....	160
-(İ)r ve Olumsuzu -mAz Ekiyle Türemiş Ortaçlar.....	161
-AcAk Ekiyle Türemiş Ortaçlar.....	161
-mİş Ekiyle Türemiş Ortaçlar.....	162
-Dİk Ekiyle Türemiş Ortaçlar.....	162
-AsI Ekiyle Türemiş Ortaçlar.....	162
Ortaçların Özellikleri.....	162
Ulaçlar (Bağ-eylemler).....	163
-İp Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	163
-ArAk Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	164
-ken (iken) Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	164
-A Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	165
-InCA Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	165
-(İ)r -mAz Ekleriyle Türemiş Ulaçlar.....	166
-AlI Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	166
-IncAyA dek (kadar) Ulacı.....	167
-AnA kadar (dek) Ulacı.....	167
-AsIyA (kadar, dek) Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	167
-DİkÇA Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	167
-mAdAn (evvel, önce) Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	168
-DİktAn sonra Ulacı.....	169
-DİğI, -AcAğI için (-den, -den dolayı...) Ulacı.....	169
-DİğI gibi, -DİğI kadar; -AcAğI kadar Ulaçları.....	169
-mAktAnsA Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	170
-mAksızIn Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	170
-AndA Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	170
-CAsInA Ekiyle Türemiş Ulaçlar.....	170
Özet.....	171
Kendimizi Sınayalım.....	173
Yaşamın İçinden.....	174
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı.....	174
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı.....	174
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar.....	175

Ekler ve Soru Biçimleri..... 176

9. ÜNİTE

KÖK, GÖVDE VE EK.....	177
Kök.....	177
Gövde.....	177
Ek.....	178
EKLERİN ÇEŞİTLERİ.....	178
Çekim Ekleri.....	179
Ad Çekim Ekleri.....	179
Eylem Çekim Ekleri.....	179
Yapım Ekleri.....	180
Addan Ad Yapım Ekleri.....	180

Eylemden Ad Yapım Ekleri	185
Addan Eylem Yapım Ekleri	189
Eylemden Eylem Yapım Ekleri.....	190
SORU BİÇİMLERİ	190
Özet.....	197
Kendimizi Sınayalım.....	198
Yaşamın İçinden.....	199
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	200
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	200
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	201

Önsöz

Sevgili Arkadaşlar,

Türkçede, dilin hece yapısının verdiği imkânlar dâhilinde seslerin art arda gelmesiyle anlamlı sözcükler; anlamlı sözcüklere yapım ekleri adı verilen, tek başlarına kullanılamayan ancak belli işlevleri olan birliklerin gelmesiyle yeni sözcükler; sözcüklerin belli sıralarla, başta çekim ekleri adı verilen ekler olmak üzere, ilgili olan diğer bağlama öğelerini almasıyla sözcük öbekleri sonra da cümleler oluşur. Genel olarak bütün dilbilgili kitaplarında dilin bu yönleri ele alınır. Türkçe Biçim Bilgisi kitabında da alanımızın bu geleneğine uyulmuştur. Kitabınızdaki üniteler Giriş Ünitesi dışında temel olarak Tahir Nejat GENCAN'ın "Dilbilgisi" adlı kitabından uyarlanarak hazırlanmıştır. Uzakta eğitim ilkeleri göz önünde bulundurularak çok sayıda örneğe yer verilmiş, kendimizi sınamanızı sağlayacak etkinlikler oluşturulmuştur.

Türkçede sözcük kökleri sabittir. Türetme ve çekim son eklerle yapılır. Bu nedenle çok işlek bir dildir ve sağlam bir gramer yapısı vardır. Unutmayınız ki Türkçenin yapısını öğrenmek, sadece bu kitapdaki bilgileri okumakla sınırlandırılacak bir çalışma değildir. Başarılı olabilmek için öğrendiklerinizi doğru kullanabilmeniz şarttır. "Sıra Sizde" bölümleri, gereksinim duyabileceğiniz, alanınızla ilgili önemli konuları içermektedir. Bu bilgilerin, sizleri daha başka kaynaklara da yönlendirmesi ve tam anlamıyla alanınıza hâkim olmanız beklenmektedir.

Sizlerle Türkçenin Biçim Bilgisini paylaştığımız bu kitabımızla başarıyı da paylaşmak en büyük dileğimizdir.

Editör

Yrd.Doç.Dr. Hülya PİLANCI

TÜRKÇE BİÇİM BİLGİSİ

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türkçe bir sözcükteki kök, gövde ve ekleri tanıyabilecek,
- Yapım ve çekim eklerini analiz edebilecek,
- Sözcük türetme yollarını saptayabilecek,
- Ad, sıfat, belirteç, adıl, eylem, bağlaç, ilgeç ve ünlemleri açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Biçim bilgisi
- Kök
- Gövde
- Ek
- Yapım eki
- Çekim eki
- Sözcük
- Türetme
- Birleştirme
- Kısaltma
- Kopyalama

İçerik Haritası

Biçim Bilgisine Giriş

BIÇIM BİLGİSİ

Türkçe bir sözcükteki kök, gövde ve ekleri tanımak

Dilde bir anlam taşıyan, yapı ve ses açısından anlamlı daha küçük birimlere ayıramayan öğelere *biçim* veya *şekil* denmektedir. Her iki terim de Batı dillerinde yaygın olan ve zaman zaman Türkçe kaynaklarda da görülen *morfem* teriminin karşılığı olarak kullanılır. Bu tanıma göre sadece kökten ibaret olan anlamlı sözcükler, biçim olabileceği gibi köklere eklenerek onların anlamını değiştiren veya metindeki diğer sözcüklerle ilişkilerini gösteren ekler de birer biçimdir. Dil bilimin sözcüklerin biçimini inceleyen koluna **biçim bilgisi** (şekil bilgisi) denmektedir. Türkçe biçimler aynı zamanda söz dizimiyle de ilgili olduğu için modern çalışmalarda morfosentakstan; yani biçimsel söz diziminden de söz edilmektedir.

Biçim bilgisi (Şekil bilgisi):
Dil bilimin sözcüklerin biçimini inceleyen koludur.

Türkçenin yapısı ile ilgili daha ayrıntılı bilgiyi Nurettin Demir ve Emine Yılmaz'ın hazırladığı TÜRK DİLİ-El Kitabı (Ankara: genişletilmiş 5.baskı, Grafiker Yayıncılık, 2010) adlı kitapta bulabilirsiniz.

K İ T A P

KÖK - GÖVDE

Hiçbir yapım eki almamış, anlamlı daha küçük parçalara bölünemeyen sözcüklere **kök** denir. Bu kök, ad veya eylem kökü olabilir: *dil, ot, al-, bil-* gibi. Türkçede sözcük köklerinin genellikle tek heceli olduğu, tek heceli olmayanların da türemiş olabileceği görüşü vardır.

Ad ve eylem kökleri birbirinden ayrılır. Ad ve eylem kökünün aynı şekilde görüldüğü az sayıda sözcük vardır: *şiş-, şiş-, göç-, göç* gibi. Bugünkü Türkçede eş sesli olan ad ve eylem köklerinin bir kısmı Eski Türkçe döneminde eş sesli değildi: *boya- < ET boda-, boy-a < ET boda-g* (Tekin 1973: 36-46).

Eğer sözcük bir yapım ekiyle türemiş ise buna **gövde** denir: *baş-la-, baş-la-n-gıç* gibi. Kimi çalışmalarda gövdeler için de kök terimi kullanılmakta, bir ayrım yapmak gerektiği zaman birincil ve ikincil köklerden söz edilmektedir. Sözcük kök ve gövdeleri, tek başlarına anlamları veya söz dizimsel işlevleri olan öğelerdir.

Türkçede sözcük kök veya gövdelerinde, eklenme sırasında genel olarak herhangi bir değişiklik olmadığı görüşü yaygındır. Bu, görece doğru bir yargıdır. Ör-

Kök: Yapım eki almamış, anlamlı daha küçük parçalara bölünemeyen sözcüktür.

Gövde: Yapım eki ile türemiş sözcüktür.

Yapım eki: Sonuna geldikleri kökün anlamını değiştiren ektir.

Çekim eki: Sözcüklerin sözcük öbeği veya cümle içerisinde birbirleriyle olan ilişkilerini gösteren ektir.

nek olarak Türkçe *gördü* ve *görüyor* biçimlerine Farsçada sırasıyla *dîd* ve *mi-bîn-ed*, Almancada ise (er/sie/es) *sah* ve (er/sie/es) *sieht* biçimleri karşılık gelir. Örneklerde de görüldüğü gibi Türkçede sözcük kökü *gör-* değişmezken öbür iki dilde şimdiki zaman ve geçmiş zaman kökleri tanınamayacak kadar farklıdır. Ancak Türkçede kökün eklenme sırasında değişmediği şeklindeki yaygın kanının istisnası, Ses Bilgisi kitabında gördüğümüz gibi, az değildir. Bazı örnekleri kısaca hatırlamak gerekirse örneğin *ben* ve *sen* adlarını yönelme eki öncesinde *bana*, *sana* olur. Yine çok heceli ve Ana Türkçede uzun ünlü bulunduran tek heceli sözcüklerin sonundaki ötümsüz ünsüzler, ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında ötümlüleşmektedir: *ağaç* > *ağac-ı*, *uç* > *uç-u*, (Ana Türkçede kısa ünlülü olan *uç-* > *uç-ar*). İlk hecesi açık, ikinci hecesi kapalı ve dar ünlülü, iki heceli *geniz*, *beniz*, *burun*, *oğul* gibi sözcükler; ünlüyle başlayan bir ek aldıklarında orta hecedeki dar ünlü düşebilmektedir: *genzi*, *benzi*, *burnu*, *oğlu*. Bu tür sözcükler, çoğunlukla organ adıdır. Ayrıca yukarıdaki şartları taşıyan ve ikinci heceleri çoğunlukla /ğ/, /v/, /y/ ile başlayan eylemlerde de bu ses olayı görülür: *yoğur-* *yoğrul-*, *savur-* > *savrul-*, *buyur-* > *buyruk* gibi.

EK

Türkçe, yeni sözcük yapımını ve sözcükler arasındaki ilişkileri büyük ölçüde sözcük kök ve gövdelerine eklerin getirilmesiyle sağlayan eklemeli dillerin tipik örneklerinden biridir. Sonuna geldikleri kökün anlamını ve biçimini çeşitli açılardan değiştiren ekler **yapım ekleri**, sözcüklerin sözcük öbeği veya cümle içerisinde birbirleriyle olan ilişkilerini gösteren ekler ise **çekim ekleri** denir. Çekim ekleri, sözcüğün anlamında ve biçiminde bir değişiklik yapmaz. Ancak bazı çekim ekleri kalıplaşarak yapım eki özelliği kazanır ve kalıcı adlar yapabilir. Yapım eklerinin çekim eki durumuna gelmesi ise söz konusu değildir (Yapım ve çekim eklerinin sınırlarının belirlenmesinde kullanılabilecek ölçütler için bkz. Erdem, 2008).

Türkçede ekler, sözcüğün sadece sonuna gelir; yani son ektirler. Sözcüğün başına gelen ön ekler veya sözcük içerisine ilave edilen iç ekler yoktur. Gerçi *sapsarı*, *kapkara*, *yemyeşil* gibi sıfatların pekiştirilmesinde görülen ilk hece tekrarı, ön eklenmeye biraz benzese de bunlar bağımsız bir morfem olmadıkları için ön ek olarak değerlendirilemezler. Eklerin sınırları Türkçede çoğu durumda açıktır. Bağımlı biçimler olan ekler, bağımsız biçimler olan sözcüklere aradaki sınır belirli olacak şekilde eklenir; başka bir ifadeyle ekler yan yana sıralanırlar: *ev-ler-imiz-de-ki-ler-den*. Türkçe eklerde kimi dillerde görülen ek sınırlarını bulanıklaştıracak kaynaşmalar olmaz.

Bugün ek olarak kullanılan kimi ögeler, aslında Türkçenin metinlerle izleyebildiğimiz ilk dönemlerinde ek değillerdi. Bunlar daha sonraki dönemlerde, bir kısmı yazılı belgelerle çok iyi bir şekilde takip edilebilen süreçlerden geçerek ekleşmişlerdir. Örneğin bugün *gelirim* biçiminde söylenen ve sırayla *-ir* ve *-im* eklerini almış olan sözcük, Eski Türkçede *kel-ür ben*, Eski Anadolu Türkçesi döneminde *gelürven* / *gelürvenin*, *gelürem* şeklinde iken daha sonraki dönemlerde, yaklaşık 17. yüzyıldan sonra, bugünkü biçimine gelişmiş; aslında bağımsız bir öge olan *ben*, işlevi aynı kalarak ekleşmiştir. Ek eylem dediğimiz ve kendinden önceki sözcüğe bitişik yazılabildiği gibi sadece *idi*, *imış*, *ise*, *iken* biçiminde ayrı da yazılabilen öge; ekleşmenin bir başka örneğini oluşturur. Bu biçim Eski Türkçede şu anda olduğundan daha sık kullanılan ve er- “olmak” şeklinde yazılan bir eylemdi. Daha sonraki dönemlerde *er-* > *i-* gelişmesi olmuştur. *i-* bugün ünsüzle biten bir sözcüğe bitişik yazıldığında (görünüş olarak) tam ekleşmiş durumdadır: *güzeldi* < *güzel idi*. Buna karşılık sözcük ünlüyle bitiyorsa ekleşmenin tam olarak gerçekleşmediği görülür:

iyiydi < *iyi-y-di* < *iyi-y-idi* < *iyi i-di*. Buradaki /y/ ünsüzü; sözcüğün ünlüyle bitmesi, ekin de ünlüyle başlaması durumunda, Türkçenin ikiz ünlülerden kaçınması nedeniyle araya giren ve *bağlama ünsüzü* veya *yardımcı ünsüz* denen sestir. Tam ekleşme olsaydı burada yardımcı sese gerek kalmayacaktı. Eski Anadolu Türkçesi döneminde /y/'siz yazıldığı durumlar da vardır: *atlanadı* = *atlanaydı* “atına binse”. Bu durum, o döneme özgü farklı ağızların varlığıyla açıklanabilir.

Türkçede sonradan eklenen ögelerin henüz ekleşme süreçlerini tamamlamadığını gösteren başka izler de vardır. Örneğin *geliyor* < *gel-e yori-r* yapısında görülen ünlü uyumundan sapma bunlardan biridir. Türkçe sözcükler ek aldıkça vurgu sona doğru kayar. Vurgu almama, sonradan ekleşmenin ölçütlerinden biridir. (*Benim*) *güzel-im* yapısında son hece vurguluyken (*Ben*) *güzel-im* örneğindeki, bilinen dönemlerde ekleşmiş olan bildirme eki vurgusuzdur. Benzer bir durum *annemle*, *güzelse* örneklerinde de görülür. Her iki sözcükte de vurgu sondan önceki hece üzerindedir. Eylemlerin olumsuz biçimlerini yapan *-mA* ekinin de vurgu almaması nedeniyle bağımsız bir sözcükten türemiş olduğu görüşü vardır (Tekin, 2003: 247-252).

Burada, ayrı yazılması nedeniyle zaman zaman ilgeç mi ek mi tartışmalarına konu olan soru ögesinin varlığını da vurgulamalıyız. Ayrı veya bitişik yazılması yazımla ilgili bir durumdur. Yazım, dilin özünden çok dil planlamasında verilecek kararlarla ilgilidir. Türkçenin eski dönemlerinde bugün ayrı yazdığımız bazı ögelerin kendinden önceki sözcüğe bitişik, bugün bitişik yazılanların da ayrı yazıldığı örnekler vardır. Nitekim bugün ayrı yazılan soru eki *mX*, Osmanlıcada bitişik yazılabilmekteydi; ama bunun sonucunda anlamında herhangi bir kayıp söz konusu değildi. Sonuç olarak bu *ml* ögesinin vurgulanmama dışında diğer eklerden ayrıldığını gösteren bir şey yoktur. Ek olmadıkları hâlde ek gibi davranan bu tür ögelere dil incelemelerinde *enklitikler* denmektedir. Bunların birleşik yazılmasının önünde işlev ve biçim bilgisi açısından bir engel yoktur. Ayrı yazılma önerildiği için bitişik yazıldığı durumları yanlış sayma, yazımla ilgili bir durumdur.

Verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi Türkçede bağımsız ögeler zamanla bağımlı ögeler hâline gelebilmektedir. Var olan bir ögenin işlev ve yapıcı aşınması, birden çok işlevi taşıması, taşıdığı işlevi tam olarak yerine getirememesi gibi nedenlerle diller, zaman zaman bağımsız ögelerden eski işlevler için yeni bağımlı ögeler geliştirebilmekte; yani sözcükler ek hâline dönüşebilmektedir.

Eklerin envanteri bellidir; istendiği zaman yeni ekler türetilemez. Ancak mevcut ekler zamanla kullanımdan kalkabildiği gibi bağımsız ögelerin bağımlı hâle gelmesi, başka dillerin etkisi, örneksime veya başka nedenlerle yeni ekler gelişebilmektedir. Var olan bir ögenin işlev ve yapıcı aşınması, birden çok işlev taşıması, taşıdığı işlevi tam olarak yerine getirememesi, ayrıntı gösterme ihtiyacı gibi nedenler de burada önemli bir rol oynar. Örnek olarak bugün kullandığımız gelecek zaman eki *-AcAk* yeni bir ektir. Sıfat yapımında kullanılan ve eklendiği sözcüğe “ilgili, ait, dair” anlamları katan *-sAl*, *-Al* ekleri ilgi çekici örneklerdir. Bunlardan ilki, eski dönemlerde *kum-sal* (kumluk yer) ve *dağ-sal* (dağlık yer) adlarında görülür. Ancak günümüzde Farsça nispet /i/'sinin yerini aldığı gibi işlev alanını genişleterek eylemlerden sonra da kullanılır hâle gelmiştir: *gör-sel*, *işit-sel* vb. İkincisi yeni bir ek olarak karşımıza çıkar. Ancak *kur-al*, *çat-al* gibi az sayıda sözcükte görülen eylemden ad yapım ekinin ve *göz-el* (> *güzel*), *gen-el*, *göv-el* (< *kök-el*) gibi yine az sayıda sözcükte görülen addan ad yapım ekinin varlığı bunun benimsenmesinde etkili olmuş olabilir. Türkçe söz varlığındaki Arapça ve Farsça ögelerin Türkçeleştirilmesi, buna paralel olarak nispet /i/'sinin kullanımının gerilemesi,

Eğer bir ek sık kullanılıyor, gerektiğinde yeni sözcüklere getirilebiliyorsa işlek, bu özelliği yoksa işlek değildir.

İlişkilerin her geçen gün arttığı Batı dillerinde eş değer sıfat yapan eklerin bulunması ve bu eklerin içeriklerinin çeviride yarattığı sorunlar da bu eklerin yaygınlaşmasında belli bir rol oynamış olmalıdır. Yine ilgi çekici yeni ekler arasında *-syon* ve *-matik* örneklerini de sayabiliriz. İlki Batı dillerinde kullanılan Latince *-tion* ekinin Fransızca söylenişine uygun biçimdir: *Atma-syon*, *uydurma-syon* örneklerinde olduğu gibi Türkçe adlara ek olarak gelebilmektedir. Mekanik yollarla hareket ettirilen veya kendi kendini yöneten aletler için kullanılan *oto-matik* sözcüğünde “çalışan” anlamı veren öge; Türkçede kısmen bir birleşik adın parçası, kısmen ek olarak kullanılır duruma gelmiştir. Bu süreçte anlamı ilgi çekici bir değişim geçirmiş, *matik*’in değil *oto*’nun anlamını yüklenmiştir. Türetilen çok sayıda sözcük henüz sözlüklere alınmamıştır: *banka-matik*, *çamaşır-matik*, *zikir-matik*, *sayı-matik*, *tercib-matik*, *borsa-matik*, *soru-matik* gibi.

Ek İşlekliği

Eklerle ilgili bir başka özellik de işlek olup olmamalarıdır. Eğer bir ek sık kullanılıyor, gerektiğinde yeni sözcüklere getirilebiliyorsa işlek, bu özelliği yoksa işlek değildir. İşlek ekler için örnek olarak addan eylem türeten *-Iaş-* eki verilebilir. Adı geçen ek Türkçenin sık kullanılan yapım eklerindendir. Öyle ki bu ekle her an yeni sözcükler türetilmektedir. Örneğin ‘internet kanalıyla aynı anda yazışarak sohbet etme’ anlamında kullanılan *chat* sözcüğü çok yeni olmakla birlikte bugün Türkçemizde *çatlaşmak* diye bir eylem vardır. Buna karşılık *yok-sul*, *var-sul* sözcüklerindeki ek, Türkçenin hiçbir döneminde işlek olmamıştır; yine *yağmur* sözcüğündeki *-mur* eki, sadece bu örnekte geçer. Son sözü edilenlerle yeni sözcükler türetilmez. Ancak işlek eklerin işlek olmayan, işlek olmayan eklerin de işlek hâle gelebildiği unutulmamalıdır. Örnek olarak *-sal* eki, Dil Devrimi’nden sonra hem adlara hem de eylemlere gelebilecek biçimde işleklik kazanmıştır: *tarih-sel*, *gör-sel*... Bu ekin yaygınlaşmasına paralel olarak bunun bazı işlevlerini yerine getiren, Farsçadan kopyalanmış nispet / i / ’si adıyla bilinen ek, işlekliğini her geçen gün yitirmektedir. Gerçi son sözü edilen daha çok Arapça-Farsça kökenli sözcüklere gelmektedir. Bu nedenle ekin kullanımının azalmasında, aynı zamanda Türkçenin söz varlığındaki özleşmenin de etkisi olmuş olabilir: *ilm-i* / *bilim-sel*, *biss-i* / *duygusal* gibi. Bu etki sonucunda söz varlığında önceden var olan kopya sözcüklerde normal karşılanan nispet / i / ’si, yeni türetilen veya yaygınlaştırılan Türkçe sözcüklerde genel olarak tuhaf bulunmuş, böylece kullanılmasından kaçınılmış olabilir.

YAPIM EKİ - ÇEKİM EKİ

Yapım ve çekim eklerini analiz etmek

Türkçede ekler, yapım ekleri ve çekim ekleri olmak üzere iki gruba ayrılır. Sözcüğün anlamını ve biçimini değiştirenler *yapım ekleri*, sözcüğün anlamında ve biçiminde bir değişikliğe yol açmayanlar ise *çekim ekleridir*. Yapım ekleriyle çekim ekleri, çoğu durumda kesin çizgilerle birbirinden ayrılır. Ancak kimi eklerin sınırı tam olarak belli değildir. Örneğin *-CA* eşitlik eki, kimi durumda sözcüğün anlamında belirgin bir değişiklik yapmazken bazı durumlarda bir değişiklik ortaya çıkarır. *Türkçe* sözcüğü, Türklerin dilini gösterdiği için bu örnekte *-CA*, bir yapım eki gibi davranır; fakat *ben-ce* örneğindeki işlevi çekim eki olmaya daha yakındır. Aynı

şekilde *aitlik eki* dediğimiz *-ki* eki de hem çekim ekleri hem de yapım ekleri arasında görülebilmektedir (Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gökdayı, Sebzecioğlu 2006).

Bunun yanında, yukarıda da işaret edildiği gibi, kimi çekim eklerinin yapım eki işlevini üzerine aldığı; başka bir ifadeyle ek sınıfını değiştirdiği de olmaktadır: *göz-de*, *söz-de*, *gelir*, *gider* gibi. Ayrıca *şimdi-ler-de*, *bugün-ler-de* gibi örneklerdeki ekler; biçimce çokluk-bulunma durumunda olsalar da aynı zamanda belirteç işlevinde de kullanılır. Bunun yanında yapım ekinin çekim ekinden önce gelmesi kuralının bozulduğu nadir örnekler de vardır: *gün-de-lik*...

Yapım ekleri, adlara veya eylemlere eklenerek yeni adlar ve eylemler türetebilirler. Eklendikleri ve türettikleri sözcüğün türüne göre yapım ekleri kendi aralarında addan ad, addan eylem, eylemden eylem ve eylemden ad yapım ekleri olmak üzere dörde ayrılırlar.

Bir sözcükte birden fazla yapım eki bulunabilir; başka bir ifadeyle türemiş bir sözcükten yeni sözcükler türetilir: *göz-lük-çü-lük*, *al-dır-ıl-mak*... Ancak aynı işlevli iki çekim eki yan yana bulunamaz. Bu, kullanılışları açısından iki ek türü arasındaki önemli farklardan birini oluşturur. *Birisi* (< *bir-i-si*), *hepsi* (< *hep-i-si*) örneklerinde olduğu gibi aynı işlevli iki çekim eki yan yana gelmişse eklerden biri işlev kaybına uğramış demektir.

Çekim ekleri, ilerleyen ünitelerde de göreceğiniz gibi, adların ve eylemlerin sonuna gelir. Adların üzerine geldiklerinde çokluk, durum, iyelik, soru, ek eylem; eylemlerin üzerine geldiklerinde zaman, kip, kişi, soru eki olarak adlandırılırlar.

Çekim ekleriyle yapım ekleri arasındaki önemli bir fark da şudur: Yapım ekleri ancak sınırlı sayıda sözcüğe, hatta bazen bir veya birkaç sözcüğe eklenebilir; çekim ekleri ise ilgili türden her sözcüğe gelebilir. Yapım eklerinde bunun istisnası; master eki *-mA*k, bundan kısalmış olan *-mA*, ayrıca *-Xş* ve olumsuzluk eki *-mA*-dır. Diğer eklerden farklı olarak bu dört ek bütün eylemlere gelebilir. Addan sıfat yapım ekleri *-IX* ve *-sXz* gibi bazı yapım ekleri de oldukça işlektir.

Eklerin Sırası

Türkçede bir sözcük köküne birden fazla ek gelebilir. Ancak eklerin belli bir sırası vardır. Ekler, sözcükte kendilerinden önce gelen bütün bölümü etkileyecek biçimde yan yana gelirler: *ev* < = *ler* < = *imiz* < = *den*. Daha açık bir ifadeyle *-ler* eki *evin* birden fazla olduğunu, *-imiz* bu *evlerin* bize ait olduğunu, *-den* ise bir şeyin hareket noktasının bizim *evlerimiz* olduğunu gösterir.

Sözcüğün anlamını değiştiren yapım ekleri, sözcüğün anlamında bir değişikliğe yol açmayan çekim eklerinden önce gelir. Ad çekim eklerinde genellikle sıra, *çokluk-iyelik-durum-soru* şeklindedir: *Ev-ler-imiz-den mi?* Eylem çekiminde sıra, *eylem-zaman-kişi-soru* veya *eylem-zaman-soru-kişi* şeklindedir: *Yap-tı-k mı?*, *Yap-ar mı-y-ız?* gibi. Ancak aitlik eki *-ki*, yapım ekinin çekim ekinden önce gelmesi ilkesine aykırı davranabilmektedir: *ev-de-ki*, *Ali-nin-ki* gibi. *-IXk* ekinin bulunduğu kimi örneklerde de böyle bir durum var gibi görünmektedir: *on-da-lık*, *gün-de-lik* gibi. Ancak bu örneklerdeki çekim ekinin sınıf değiştirerek yapım eki olduğu, bu nedenle ilkeye aykırı bir durumun olmadığı düşünülebilir.

Bazı ekler, bir öbeğin sonuna gelmekle birlikte niteleme açısından öbeğin tümünü etkileyebilir: *sağ ve sol-dakiler* = *sağdakiler ve soldakiler* gibi. Benzer bir durum yapıca bağımlı-sıralı cümlelerin yüklemeleri için de geçerlidir. “*Sabah erken kalkar, kahvaltısını yapar, okula gider-di.*” sıralı cümlesindeki *-di* ögesi gibi. Öbeklerde ekin sondakine gelmesi yeterli olduğu için öncekine de getirilmesi, Türkçede bir üslup zaafı olarak görülür.

SÖZCÜK

Sözcük, çeşitli ölçütler kullanarak sınıflandırılabilir. *Sözcük*; ses açısından, vurgusu ve sözcük aralarını gösteren sinyallerle, yazımda aralarına konan boşluklarla birbirinden ayrılan ses birlikleridir. Biçim bilgisi açısından ise sözcük, kök veya gövde biçiminde çekim kalıplarının temelini oluşturur. Sözcük, anlamsal-sözlüksel açıdan sözlüklerde kodlanmış anlamın bağımsız en küçük taşıyıcısı; söz dizimi açısından ise cümlede yeri kaydırılabilen veya başkalarınınca değiştirilebilen parçadır (Bussmann 2002: 750). Buna göre *gel-*, *at*, *güzel*, *çocuk*, *ile*, *bu*, *ve*, *ah* örneklerinin hepsi birer sözcüktür.

SÖZCÜK YAPIMI

İnsan hayatındaki sürekli değişikliğe paralel olarak dillerin de yeni durumları, kavramları göstermek için sürekli olarak yeni sözcüklere ihtiyacı vardır. Örneğin son yıllarda bilgisayar kullanımının yaygınlaşmasına paralel olarak ortaya çıkan yığıla kavramı göstermek için yeni sözcüklere ihtiyaç duyulmuştur: *Bilgisayar* sözcüğünün kendisi yeni olduğu gibi *yazılım*, *donanım*, *internet*, *web*, *e-maileşmek*, *bilgisayarcı*, *donanımcı*, *ağ*, *RAM*, *e-posta*, *e-devlet* gibi bilgisayar teknolojisindeki gelişmelere bağlı olarak dilimize giren veya türetilen ve hızla yayılan pek çok sözcük vardır. Diğer diller gibi Türkçe açısından da yeni olan bilişim teknolojisiyle ilgili olarak geniş çaplı bir sözlüğü dolduracak kadar sözcük türetilmiştir.

Dilin ses, biçim, söz dizimi gibi yönleriyle karşılaştırılınca en fazla yenilenen alanının söz varlığı olduğu söylenebilir. Her dilin kendine özgü sözcük türetme araçları vardır. Türkçe; yeni sözcük ihtiyacını karşılamak için var olan sözcüklere yeni anlamlar yükleme, birleştirme, eklerle yeni sözcük türetme, harf veya hece seçerek kısaltma, uyarlama, kopyalama gibi yolları kullanmaktadır. Bunların yaygın kullanılanları şu şekildedir:

TÜRETME

Sözcük türetme yollarını saptamak

Var olan sözcüklere eklerin getirilmesi yoluyla yeni sözcükler türetme, Türkçede en çok kullanılan yeni sözcük elde etme yoludur: *bil-ge*, *bil-gi*, *bil-im*, *bil-iş*, *biliş-im*, *bil-dir-mek*, *bil-dir-i*, *bil-dir-ge*, *bil-dir-iş-im* gibi. Türkçe, eklemeli bir dil olması nedeniyle bu yolla sözcük türetmeye çok uygundur.

Ad Yapımı

Türkçede ad soylu sözcüklerin eklerle türetilmesinin iki yolu vardır:

Addan Ad Yapımı: Bunlardan biri, ad kök veya gövdelerine ad yapım eklerinin getirilmesidir: *baş-lık*, *kitap-çı*, *ben-ek*, *yüz-lü*, *beş-er*, *bir-inci*, *çocuk-cağız*, *ufa-(k)-cık*, *insan-ca*, *kum-sal*, *öz-ge*, *göz-lük-çü-lük*, *kapı-cı-lık*, *ben-ek-li*, *yoksul-luk* gibi. Bazı eklerin çekim eki mi yoksa yapım eki mi olduğu konusunun tartışmaya açık olduğu veya özellikle çekim eklerinin zaman zaman kalıplaşarak yapım eki durumuna geçtiği daha önce dile getirilmişti.

Eylemden Ad Yapımı: Eylem kök veya gövdelerine eylemden ad yapan eklerin gelmesiyle de yeni adlar yapılabilir: *dur-ak*, *çiz-elge*, *sev-gi*, *sevin-ç*, *bak-ış*, *aç-ı*, *kır-ık*, *bil-ge*, *çalış-kan*, *sat-ıcı*, *böl-üm* gibi. Eylemden ad yapım ekleri, yapım

ekleri içinde sayıca en geniş grubu oluşturur. Bir kısmı tüm eylem kök ve gövde-lerine eklenebilecek kadar işlekken bir kısmı yalnızca birkaç sözcükte görülür.

Eylem Yapımı

Adlar gibi eylemler de iki yolla türetilir: Ad köklerine eylem türeten eklerin gelmesi ya da eylem köklerine eylem türeten eklerin gelmesiyle. Dil çalışmalarında, dillerin emir 2. kişi dışında, eylemlerin ek almadan tek başlarına kullanılamayacaklarını, mutlaka bir çekim eki alarak gerçekleştiklerini göstermek için eylem kökünden sonra bir çizgi konur: *al-*, *gel-*...

Zaman zaman eylemlerin basit tanımı verilirken sonuna *-mAk* getirilebilen sözcükler eylemdir, gibi bir tanıma başvurulduğundan *-mAk* ekinin eylem türettiği düşünülür ki bu yanlıştır. Adı geçen ek, bir eylemden ad yapım ekidir.

Addan Eylem Yapımı: Ad köklerine addan eylem türeten eklerin getirilmesi suretiyle adlardan eylemler türetilir: *yaş-a-*, *kan-a-*, *dar-al-*, *boz-ar-*, *deli-r-*, *yad-ır-ga-*, *göz-ük-*, *baş-la-*... Bunların içerisinde hiç şüphesiz en işlek olanı *-lA-* ekidir. Bu ekin hangi sözcüklere gelebildiğinin sınırlarını çizmek zordur. Neredeyse teorik olarak her türlü ada gelebilmektedir: *kopya-la-*, *grup-la-*, *ş-*, *çet-le-ş-*, *e-mail-le-ş-* gibi. Bu ekin *-ş-* ve *-n-* ile genişlemiş şekilleri de bugün çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Öyle ki artık Türkçede *-lAn-* ve *-lAş-* eklerinden söz edilir hâle gelmiştir.

Eylemden Eylem Yapımı: Var olan eylem köklerine eylemden eylem yapım eklerinin getirilmesiyle yeni eylemler oluşturulabilir: *anla-t-*, *bul-un-*, *dola-ş-*, *gel-me-*, *ver-il-*, *kov-ala-*, *sür-ükle-* gibi. Diğer türetme eklerinden farklı olarak eylemlere gelip eylem yapan ekler; eylemin istemini; yani kendisine bağlı olan ad ögesinin hangi hâlde bulunacağını da belirledikleri için bunlara *çatı ekleri* denmektedir. Eylem yapımında en önemli ek grubunu çatı ekleri oluşturur. Çatı ekleri, eylem ile özne; eylem ile nesne arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Sonuna geldikleri eylem kökünü bu açıdan değiştirebilirler. Bu konuya eylemlerle ilgili üniteye daha geniş değinilecektir. Bu üniteye, çatı eklerinden farklı olarak yüklemle özne ve nesneyle olan ilişkisinde herhangi bir değişiklik yapmayan eylemden eylem yapım ekleri olduğunu da belirtelim. Bunların en sık kullanılanı, şüphesiz sonuna geldiği eylemi olumsuz yapan olumsuzluk ekidir: *gel-me-*, *git-me-* gibi. Ayrıca çatı kavramı dışında kalan ve kuvvetlendirme ve sıklık adı altında toplayabileceğimiz eylemden eylem yapım ekleri de vardır: *tık-a-*, *sür-ü-*, *kov-ala-*, *say-ı-kla-* (*say-ık-la-*), *ser-p-iş-tir-* (*ser-p-iş-tir-*), *ov-uş-tur-* (*ov-uş-tur-*) gibi.

Çatı ekleri nelerdir, araştırınız.

BİRLEŞTİRME, KISALTMA, KOPYALAMA

Yeni sözcük yapma yollarının en yaygın olanlarından biri de iki farklı sözcüğü yeni bir kavramı ifade edecek biçimde bir araya getirmek; yani *birleşik sözcük* oluşturmaktır: *hanımeli*, *devetabanı*, *kuşburnu*, *biçerdöver*, *gecekondu* gibi. Örneklerde de görüldüğü gibi kendi anlamlarıyla da hâlen kullanılmakta olan iki farklı sözcük bir araya gelerek yeni bir kavramı gösterecek biçimde de kullanılır. *Yardım et-*, *vefat et-*, *namaz kıl-*, *dayak ye-* gibi sözcüklerde ise bir ad ögesine yardımcı eylem dediğimiz, adın eylem olarak kullanılmasını sağlayan bir eylemin gelmesiyle yeni bir eylem ortaya çıkmıştır. Ne var ki birleşik sözcükler sorunu her zaman bu örneklerde olduğu kadar açık değildir. Her şeyden önce *ders kitabı*, *dağ başı*, *öğretmenler odası* gibi örneklerin birleşik sözcük olup olmadığı tartış-

malıdır. Aynı şey eylemlerle yapılan birleşikler için de tartışılabilir: Örneğin *basta olmak* yerine *bastalanmak* denebilirken aynı durum *öğretmen olmak* yapısında uygun düşmemektedir.

Tarihi açıdan bakınca birleşik sözcüklerdeki ögeler bugün uzman olmayanlarca kolay fark edilemeyecek biçimde kaynaşmış olabilir: *niçin* < *ne için*, *nasıl* < *ne asıl*, *şimdi* < *uş imdi* < *uş amtı*, *kaplumbağa* < *kaplı baka*, *çık-* < *taş-ık-* gibi.

İkilemelerin yardımıyla da yeni sözcükler türetilir: *dedikodu*, *gelgit*, *kaptı-kaçtı* gibi. Bunlar aynı zamanda birleşik sözcükler arasında görülebilir.

Birleşik sözcükler, üzerinde epeyce durulmuş bir konudur. Birçok ilkesi bilinmekle birlikte konu üzerinde anlaşma sağlanmış olduğu söylenemez. Çeşitli yazım kılavuzlarında birleşik sözcüklerle ilgili farklı yaklaşımlar olduğu görülmektedir. Piyasada yaygın kullanılan sözlüklerdeki uygulamaların ve yazım kılavuzlarının çelişiyor olması kullanıcının işini zorlaştırmaktadır (Birleşik sözcükler ve kuralları ile ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hatiboğlu 1964).

Sözcük türetme yollarından biri de *kısaltma*dır. Sözcüklerin ilk harflerinin veya belli hecelerinin seçilmesi sonucu yeni sözcükler oluşturulabilir. *AŞTİ*, *EGO*, *TDK* gibi örneklerin yanında yeni dönemlerde *faks* yerine önerilen *belgeç* < *belge geçer*, *e-mail* karşılığı önerilen *elmek* < *elektronik mektup* gibi çok sayıda örnek buraya dâhil edilebilir.

Bir dilde yeni sözcüklerin yaratılmasındaki etkenlerden bir başkası, yabancı dillerle olan ilişkilerdir. Bu tür ilişkilerde, ihtiyaç duyulan alanlarda yabancı dillerden sözcükler kopyalanabilir: *bakikat*, *üniversite*, *iskele*... Yabancı bir sözcük ile anlamca kısmen örtüşen bir sözcüğün içeriği, yabancı dildeki eş değerinin diğer anlamlarını da içine alacak biçimde genişletilebilir. Buna örnek olarak *öngörmek* eyleminin Fransızca *prevoir*'ı (*pre* "ön", *voir* "görmek") örnek olarak ortaya çıkması verilebilir. Zaman zaman yabancı dillerin etkisiyle, başka bir dildeki sözcüğe ses benzerliğinin yardımıyla bilinçli olarak benzetilen yeni sözcükler ortaya çıkabilir: *belleten* = *bulletin*, *imge* = *image*, *okul* = *ekol* gibi.

İŞLEV AÇISINDAN SÖZCÜK TÜRLERİ

Ad Soylu Sözcükler

Ad, sıfat, belirteç, adıl, eylem, bağlaç, ilgeç ve ünlemleri açıklamak

Ad soylu sözcükler; cümledeki işlevlerine ve anlamlarına göre kendi aralarında adlar, sıfatlar, belirteçler (zarflar) ve adılar (zamirler) olmak üzere dört gruba ayrılır: Ad, sıfat ve belirteçlerin ayrılmasında kullanılan ve aşağıda vereceğimiz ölçüt; taşıdıkları anlam değil söz dizimsel işlevleridir: *Güzel* sözcüğü, (*benim*) *güzel-im* derken ad, *güzel çocuk* derken sıfat, *güzel konuşuyor* derken belirteç durumundadır.

Adlar (İsimler): Adlar, cümle içerisinde bir ad ögesi olarak işlev görürler ve çeşitli açılardan sınıflandırılabilirler: Gösterdikleri kavram açısından soyut veya somut bir nesnenin adı olabilirler: *gözlük*, *güzellik*... Yapıca tek ve birleşik olabilecekleri gibi öbek durumunda da bulunabilirler: *ev*, *bilgisayar*, *at arabası*... Özel ad veya tür adı olarak kullanılabilirler: *Pınar*, *kavak*... Teklik, çokluk ve topluluk ifade edebilirler: *ev*, *ev-ler*, *ordu*... Adlar, çekim eki alarak yukarıda da işaret edildiği gibi *çokluk*, *iyelik*, *durum* ve *soru* eklerini alırlar ve bu yönleriyle eylemlerden ve ilgeçlerden ayrılırlar. Ad cümlelerinde yüklem olarak kullanıldıklarında ek eylem alabilirler.

Türkçede bazı adların dişi veya erile has olması (*koç, kısrak, kız, oğlan* gibi) şeklindeki doğal cinsiyet ayrımı dışında başka dillerde bulunabilen dil bilgisel cinsiyet yoktur.

Sıfatlar: Başka bir adı çeşitli açılardan belirginleştiren ad soylu sözcüklerdir. Çekim eki almaz, tek başlarına cümle ögesi olamazlar. Yapıca adlardan ayrılan yönleri yoktur. Bir grup ek, daha ziyade sıfat olarak kullanılabilecek adlar türetir. Kendilerinden sonra gelen adla olan ilişkilerine göre niteleme sıfatları ve belirtme sıfatları olmak üzere iki büyük gruba ayrılırlar. Niteleme sıfatlarını eşitlik, üstünlük ve en üstünlük biçiminde derecelendirmek mümkündür: *güzel, daha güzel, en güzel...* Buna karşılık belirtme sıfatlarında derecelendirme yapılamaz. Belirtme sıfatları da kabaca işaret sıfatları, sayı sıfatları, soru sıfatları ve belirsizlik sıfatları (belgisiz sıfatlar) gibi gruplara ayrılır.

Belirteçler (Zarflar): Bir eylemi herhangi bir çekim eki almadan zaman, yer, durum, azlık-çokluk, soru gibi çeşitli açılardan niteleyen ad soylu sözcüklere **belirteç** denir: *Dün geldi. Güzel konuşuyorsun. Niçin geldin?* gibi. Gramer kitaplarında bir sıfatı ve bir başka belirteci niteleyen sözcükler de belirteç olarak kabul edilmektedirler: *en güzel* ve *pek çok* öbeklerindeki *en* ve *pek* ögeleri gibi.

Sıfatlar gibi belirteçler de kullanılırken herhangi bir çekim eki almazlar, tek başlarına belirteç olarak kullanılmazlar. Belirteç olmaları için, yukarıda da belirtildiği gibi, bir eylemi veya geleneksel anlayışa göre bir sıfatı veya başka bir belirteci niteliyor olmaları gerekir.

Sıfat: Başka bir adı çeşitli açılardan belirginleştiren ad soylu sözcüklerdir.

Belirteç: Bir eylemi herhangi bir çekim eki almadan zaman, yer, durum, azlık-çokluk, soru gibi çeşitli açılardan niteleyen ad soylu sözcüklerdir.

Alanda belirteç yerine *zarf* terimi de kullanılır.

Sözcük türleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgiyi Muharrem Ergin'in TÜRK DİL BİLGİSİ (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2004) adlı kitabında bulabilirsiniz.

K İ T A P

Sözcük türleri ile ilgili ayrıntılı tartışmaları Nadir Engin Uzun'un DİLBİLGİSİNİN TEMEL KAVRAMLARI, TÜRKÇE ÜZERİNE TARTIŞMALAR (Genişletilmiş 2. baskı. İstanbul: TDAD, 2004) adlı kitabında bulabilirsiniz.

K İ T A P

Sıfatlar gibi belirteçler de derecelendirilebilir: *daha hızlı koş-, en hızlı koş-* gibi. Belirteçlerin sayıları yukarıdaki diğer iki sözcük türüne göre daha azdır.

Adıllar (Zamirler): Adıl, en basit tanımla, ad veya ad öbeklerinin yerine kullanılan sözcüklerdir: *"Ali geldi."* cümlesindeki *Ali*'yi bir tarafa bırakarak *"O geldi."* dediğimiz zaman her iki sözcük de söz dizimi ve bu durumda gösterilen açısından aynı işlevi yerine getirmektedir. Aynı şekilde *dün saat 7 treniyle Ankara'dan gelen adam* öbeğinin yerine cümlede *o* adılı kullanılabilir.

Adılların kişi, soru, gösterme, belirsizlik ve dönüşlülük gibi türleri vardır. Kişi adılları; konuşan *ben*, kendisiyle konuşulan *sen* ve konuşmaya konu olan *o* olmak üzere üçe ayrılır. Ayrıca bunların sayıca birden fazla olduğunu göstermeye yarayan *biz, siz, onlar* şeklinde çokluk biçimleri de vardır. Adılların çokluk biçimleri; konuşanın, kendisiyle konuşulanan veya üzerinde konuşulanan çokluğu yanında nezaket ve resmiyet de ifade eder: *Siz nerelisiniz?*

Kim, hangi gibi sözcükler soru adıllarıdır. İşaret adıllarında yakında bulunan için *bu*, görece daha uzakta olan için *şu* ve yine görece en uzakta olan veya konuşmaya konu olan nesneyi göstermek için *o* adılı kullanılır. *Bazı, kimi* gibi sözcükler de belirsizlik adılı olarak kullanılırlar. Dönüşlülük adılı olarak Türkiye Türkçesinde *kendi* kullanılır. Diğer kişi adıllarından farklı olarak dönüşlülük adılı iyelik ekleriyle kullanılır: *Kendim geldim.*

Adıl: Ad veya ad öbeklerinin yerine kullanılan sözcüklerdir.

Alanda *adıl* yerine *zamir* terimi de kullanılır.

Adıllar sayıca en az olmakla birlikte işlev alanı en geniş sözcük türü sayılabilir; yani çok sınırlı sayıda adıl vardır; ama bunlar her türlü adın yerine kullanılabilir.

Adıllar çoğu durumda yalın sözcüklerdir ve *bencil*, *benlik*, *kim-lik* gibi bir iki istisna dışında yapım ekleriyle de genişletilemezler. *Kim-i-si*, *baz-ı-sı*, *şu-su*, *bu-su* gibi az sayıda kalıplaşmış durum bir tarafa bırakılırsa adlar için tipik olan iyelik eklerini almazlar. Çekimde, diğer sözcük türlerinde pek karşılaşmadığımız bir biçimde, sözcük kökünde değişimler olabilmektedir. *ben*, *bana*; *sen sana*; *o, onda, onlar* gibi (Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdem, 2005).

Eylemler (Fiiller): Hareket, oluş, kılış bildiren sözcüklerdir. Ad soylu sözcüklerden ayrıldıkları en önemli yön, kök ve gövdelerinin sonlarına aldıkları çekim eklerinin farklı olmasıdır. Eylem kök ve gövdeleri, ad kök ve gövdelerinden farklı olarak cümle içerisinde kullanılabilmek için mutlaka bir çekim eki almak zorundadırlar. Sadece emir kipinin teklik ikinci kişisinde ek yoktur: *gel-*, *gel!*; *git-*, *git!* gibi. Asıl anlamlarıyla kullanılmaları yanında, yardımcı eylem olarak da işlev gören ve bir eylemden veya bir addan sonra kullanılarak birleşik eylem oluşturan eylemler de vardır: *görüver-*, *alabil-*, *yardım et-*, *basta ol-* gibi. Eylemler, *görüniş-zaman-kip*, *kişi* ve *soru* eklerini alırlar.

Eylem: Hareket, oluş, kılış bildiren sözcüklerdir.

SIRA SİZDE

2

Geleneksel anlayışın Türkçedeki zaman eklerini açıklamaya yetmediğinin fark edilmesiyle durumu daha uygun açıklamaya yönelik olarak yeni çalışmalar yapılmıştır. Bunların en önemlisi L. Johanson tarafından geliştirilen aspekt anlayışıdır. Bu konuda siz de bilgi edinmeye çalışınız.

Bağlaç: Sözcükler, sözcük grupları ve cümleler arasında ilişki kuran öğelerdir.

Bağlaçlar: Sözcükler, sözcük grupları ve cümleler arasında ilişki kuran öğelerdir. İşlevlerine göre genellikle şu alt gruplar içinde değerlendirilebilirler: **1.** Sıralama bağlaçları *ve*, *ile*, **2.** Denkleştirme bağlaçları *ya*, *veya*, *yahut*, **3.** Karşılaştırma bağlaçları *... da ... da*, *ya ... ya ...*, *hem ... hem ...*, **4.** Cümle başı bağlaçları *fakat*, *lakin*, *ancak*, *yalnız*, *ama*, *keşke*, *yeter ki*, *sanki*, *batta*, *çünkü*, **5.** Sona gelen bağlaçlar *değil*, *dahi*, *da*, *ise*, *bile*, *ya*.

İlgeç: Kendi başlarına anlamı olan sözcükler ve öbeklerden sonra gelip bunların başka sözcüklerle söz dizimsel ve anlamsal ilişkilerini gösteren, bu sözcüklerin anlamlarını güçlendirip sınırlayan sözcüklerdir. Alanda ilgeç yerine edat terimi de kullanılır.

İlgeçler (Edatlar): Kendi başlarına anlamı olan sözcükler ve öbeklerden sonra gelip bunların başka sözcüklerle söz dizimsel ve anlamsal ilişkilerini gösteren, bu sözcüklerin anlamlarını güçlendirip sınırlayan sözcüklerdir. Cümlede öge olmazlar, çekim eki almazlar; ancak kendilerinden önceki sözcüğün belli bir çekim eki almasını gerektirebilirler. Önceki sözcük şu durumlarda bulunabilir: **1.** Yalın durum: *araba ile*, *okul için*, *kedi gibi*, *el kadar* gibi, **2.** İlgi durumu (adıllar için): *senin ile*, *onun için*, *bunun gibi*, *benim kadar* gibi, **3.** Yönelme durumu: *bize karşı*, *eve doğru*, *sabaha dek*, *ona göre*, *bana rağmen* gibi, **4.** Ayrılma durumu: *dünden beri*, *benden yana*, *gitmeden önce*, *uyumadan evvel*, *senden başka* gibi.

Farklı kaynaklarda ilgeçler için *son takılar*, *edatlar*, *son çekim edatları*, *takılar* gibi terimler de kullanılmaktadır.

Ünlem: Çeşitli duyguları, heyecanları ifade eden sözcüklerdir.

Ünlemler: Çeşitli duyguları, heyecanları ifade eden sözcüklerdir. Yansıma seslerden de oluşabilirler. Duyguları anlatan asıl ünlemler yanında (*ah*, *vah* gibi) seslenme (*hey*, *yahu* gibi), sorma (*bani*, *niçin* gibi), gösterme (*işte*, *daha* gibi), yanıt (*evet*, *hayır* gibi) işlevli ünlemler de vardır. Ünlem olarak kullanılan sözcükler ek almazlar; ancak cümlede iyelik eklerini alarak ad gibi kullanılabilirler: *Senin abın tutar* gibi.

Özet

Türkçe bir sözcükteki kök, gövde ve ekleri tanımak

Hiçbir yapım eki almamış, anlamlı daha küçük parçalara bölünemeyen sözcüklere *kök* denir. Bu kök, ad veya eylem kökü olabilir. Türkçede sözcük köklerinin genellikle tek heceli olduğu, tek heceli olmayanların da türemiş olabileceği görüşü vardır.

Eğer sözcük bir yapım ekiyle türemiş ise buna *gövde* denir. Kimi çalışmalarda gövdeler için de kök terimi kullanılmakta, bir ayırım yapmak gerektiği zaman birincil ve ikincil köklerden söz edilmektedir.

Türkçe, yeni sözcük yapımını ve sözcükler arasındaki ilişkileri büyük ölçüde sözcük kök ve gövdelerine eklerin getirilmesiyle sağlayan dillerin tipik örneklerinden biridir. Sonuna geldikleri kökün anlamını ve biçimini çeşitli açılardan değiştiren eklerle *yapım ekleri*, sözcüklerin sözcük öbeği veya cümle içinde birbirleriyle olan ilişkilerini gösteren eklerle ise *çekim ekleri* denir. Çekim ekleri sözcüğün anlamında ve biçiminde bir değişiklik yapmaz. Ancak bazı çekim eklerinin kalıplaşarak eke yapım eki özelliği kazandığı da olur. Bunun tersi; yani yapım eklerinin çekim eki durumuna gelmesi ise söz konusu değildir. Türkçede ekler sözcüğün sadece sonuna gelir; yani son ektirler.

Yapım ve çekim eklerini analiz etmek

Türkçede yapım ekleriyle çekim ekleri, çoğu durumda kesin çizgilerle birbirinden ayrılır. Ancak kimi eklerin sınırı tam olarak belli değildir.

Yapım ekleri adlara eklenerek yeni adlar ve eylemler türetebilecekleri gibi eylemlere eklenerek de yine adlar ve eylemler türetebilirler. Eklenedikleri ve türettikleri sözcüğün türüne göre yapım ekleri kendi aralarında addan ad, addan eylem, eylemden eylem ve eylemden ad yapım ekleri olmak üzere dörde ayrılırlar. Bir sözcükte birden fazla yapım eki bulunabilir.

Çekim ekleri, eklendiği sözcüğün anlamında ve biçiminde bir değişiklik yapmayan eklerdir. Bu ekler, adların ve eylemlerin üzerine gelirler.

Çekim ekleriyle yapım ekleri arasındaki önemli bir fark da şudur: Yapım ekleri ancak sınırlı sayıda sözcüğe, hatta bazen sadece birkaç sözcüğe eklenebilir; çekim ekleri ise ilgili türden her sözcüğe gelebilir.

Sözcük türetme yollarını saptamak

Var olan sözcüklere eklerin getirilmesi yoluyla yeni sözcükler türetme, Türkçede en çok kullanılan yeni sözcük elde etme yoludur. Türkçe eklemeli bir dil olması nedeniyle buna çok da uygundur.

Ad Yapımı

Türkçede ad soylu sözcüklerin eklerle türetilmesinin iki yolu vardır:

Addan Ad Yapımı: Bunlardan biri, bir ad köküne bir ad yapım ekinin getirilmesidir.

Eylemden Ad Yapımı: Eylem köklerine eylemden ad yapan eklerin gelmesiyle de yeni adlar yapılabilir. Eylemden ad yapım ekleri, yapım ekleri içinde sayıca en geniş grubu oluştururlar. Bir kısmı tüm eylem kök ve gövdelerine eklenebilecek kadar işlekken bir kısmı yalnızca birkaç sözcükte görülür.

Eylem Yapımı

Adlar gibi eylemler de iki yolla türetilir: Ad köklerine eylem türeten eklerin gelmesi ya da eylem köklerine eylem türeten eklerin gelmesiyle.

Addan Eylem Yapımı: Ad köklerine addan eylem türeten eklerin getirilmesi suretiyle adlardan eylemler türetilir.

Eylemden Eylem Yapımı: Var olan eylem köklerine eylemden eylem yapım eklerinin getirilmesiyle yeni eylemler oluşturulabilir. Eylem yapımında en önemli ek grubunu çatı ekleri oluşturur. Çatı ekleri eylem ile özne, eylem ile nesne arasındaki ilişkiyle ilgilidir. Sonuna geldikleri eylem kökünü çatı açısından değiştirebilirler. Çatı eklerinden farklı olarak yüklem özne ve nesneyle olan ilişkisinde herhangi bir değişiklik yapmayan eylemden eylem yapım ekleri de vardır.

Ad, sıfat, belirteç, adıl, eylem, bağlaç, ilgeç ve ünlemleri açıklamak

Adlar (İsimler): Adlar, cümle içerisinde bir ad ögesi olarak işlev görürler ve çeşitli açılardan sınıflandırılabilirler: Gösterdikleri kavram açısından soyut veya somut bir nesnenin adı olabilirler. Özel ad veya tür adı olarak kullanılabilirler. Çokluk ve topluluk ifade edebilirler.

Türkçede *bayan, erkek, inek, öküz* gibi bazı adların dişi veya erile has olması şeklindeki doğal cinsiyeti gösteren ayırım dışında başka dillerde bulunabilen dil bilgisel cinsiyet yoktur.

Sıfatlar: Başka bir adı çeşitli açılardan belirginleştiren ad soylu sözcüklerdir. Çekim eki almaz, tek başlarına cümle ögesi olamazlar. Yapıca adlardan ayrılan yönleri yoktur. Bir grup ek, daha ziyade sıfat olarak kullanılabilecek adlar türetir. Kendilerinden sonra gelen adla olan ilişkilerine göre niteleme sıfatları ve belirtme sıfatları olmak üzere iki büyük gruba ayrılırlar.

Belirteçler (Zarflar): Bir eylemi herhangi bir çekim eki almadan zaman, yer, durum, azlık-çokluk, soru gibi çeşitli açılardan niteleyen ad soylu sözcüklere *belirteç* denir. Sıfatlar gibi belirteçler de kullanılırken herhangi bir çekim eki almazlar. Belirteç olmaları için, yukarıda da belirtildiği gibi, bir eylemi veya geleneksel anlayışa göre bir sıfatı veya başka bir belirteci niteliyor olmaları gerekir.

Adıllar (Zamirler): En basit tanımla, ad veya ad öbeklerinin yerine kullanılan sözcüklerdir. Adılların kişi, soru, gösterme, belirsizlik ve dönüşlülük gibi türleri vardır. Dönüşlülük adılı olarak Türkiye Türkçesinde *kendi* kullanılır. Diğer kişi adıllarından farklı olarak dönüşlülük adılı iyelik eklerini alabilir. Adıllar sayıca en az olmakla birlikte işlev alanı en geniş sözcük türüdür; yani çok sınırlı sayıda adıl vardır; ama bunlar her türlü adın yerine kullanılabilir.

Eylemler (Filer): Hareket, oluş, kılış bildiren sözcüklerdir. Ad soylu sözcüklerden ayrıldıkları en önemli yön, kök ve gövdelerinin sonlarına aldıkları çekim eklerinin farklı olmasıdır. Eylem kök ve gövdeleri ad kök ve gövdelerinden farklı olarak cümle içerisinde kullanılabilmek için mutlaka bir çekim eki almak zorundadırlar. Sadece emir kipinin teklik ikinci kişisinde ek yoktur.

Bağlaçlar: Sözcükler, sözcük grupları ve cümleler arasında anlam ve biçim ilişkisi kuran öğeler

dir. İşlevlerine göre genellikle sıralama bağlaçları, denkleştirme bağlaçları, karşılaştırma bağlaçları, cümle başı bağlaçları ve sona gelen bağlaçlar gibi gruplandırılabilirler.

İlgeçler: Kendi başlarına anlamı olan sözcükler ve öbeklerden sonra gelip bunların başka sözcüklerle söz dizimsel ve anlamsal ilişkilerini gösteren, bu sözcüklerin anlamlarını güçlendirip sınırlayan sözcüklerdir. Cümlede öge olamazlar, çekim eki almazlar; ancak kendilerinden önceki sözcüğün belli bir çekim eki almasını gerektirebilirler.

Ünlemler: Çeşitli duyguları, heyecanları ifade eden sözcüklerdir. Yansıma seslerden de oluşabilirler. Duyguları anlatan asıl ünlemler yanında seslenme, sorma, gösterme, yanıt işlevli ünlemler de vardır. Ünlem olarak kullanılan sözcükler ek almazlar; ancak çekimde iyelik eklerini alarak ad gibi kullanılabilirler.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki cümlelerde altı çizili sözcüklerden hangisi ad kökü **değildir**?
 - a. Sizin sözlerinizden hiç etkilenmedim.
 - b. Defterini almayı unutma.
 - c. Dolabın gözüne bakabilirsin, aradığın şeyin orada olduğunu göreceksin.
 - d. Bu yıl ekinler çok geç olgunlaştı.
 - e. Çorbaya yeterince tuz atılmamış.
2. Aşağıdaki sözcüklerin hangisi diğerlerinden farklı bir ek almıştır?
 - a. kapının
 - b. gençlik
 - c. sizleri
 - d. çocukların
 - e. sözler
3. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi hem yapım eki hem çekim eki almıştır?
 - a. kulağında
 - b. gözlükçü
 - c. kışta
 - d. evcilik
 - e. yazıyı
4. Türkçedeki yapım ve çekim ekleriyle ilgili olarak aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Türkçede bir sözcük köküne birden fazla ek gelebilir.
 - b. Genellikle yapım ekleri çekim eklerinden önce gelir.
 - c. Çekim ekleri sözcüğün anlamını değiştiren eklerdir.
 - d. Bir ekin işlek olup olmadığı ekin sık kullanılıp kullanılmamasına bağlıdır.
 - e. Bir sözcükte birden fazla çekim eki olabilir.
5. Aşağıdakilerin hangisinde *küçük* sözcüğü görevce diğerlerinden farklıdır?
 - a. Küçük, büyükten daha zeki.
 - b. Küçük dağları kendisinin yarattığını sanıyor.
 - c. Küçük kızım, bugün sınava girecek.
 - d. Bu küçük ağaç bu sene çok meyve verdi.
 - e. Küçük, şirin bir araba almışlar.
6. Aşağıdaki altı çizili sözcüklerden hangisi, hem ad hem de eylem türetmeye elverişlidir?
 - a. Duvarların rengini değiştirmek için boya almamız gerekiyor.
 - b. Yaşlı insanları çok seviyorum.
 - c. Onun gözüne girmek için çok çalışıyor.
 - d. Damlaya damlaya göl olur.
 - e. Çok güzel bir elbise aldım.
7. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde altı çizili sözcüğün aldığı ek, çekim eki **değildir**?
 - a. Yarın toplantıda kimler konuşacak?
 - b. Ne güzel, birbirimizi kısa sürede tanıdık.
 - c. Çocuklara kumdan kaleler yaptık.
 - d. Yemekler çok güzel pışmış.
 - e. Yakacak odunumuz kalmamış.
8. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi diğerlerinden farklı bir ek almıştır?
 - a. yolculuk
 - b. öğretmen
 - c. gözlem
 - d. defterim
 - e. bilgin
9. Aşağıdakilerden hangisi birleşik sözcük **değildir**?
 - a. niçin
 - b. utangaç
 - c. gecekondü
 - d. hanımeli
 - e. dedikodu
10. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde -lık (-lik, -luk, -lük) ekiyle türetilmiş sözcük, yer bildirmektedir?
 - a. Aldığım aylık, masraflarımı karşılamıyor.
 - b. Kışlık yiyeceklerimizi şimdiden alıyoruz.
 - c. Yarın çamlığa doğru gezintiye çıkacağız.
 - d. Gençliğimde yapmadığım iş kalmadı.
 - e. Güzellik dediğin nedir ki gelip geçici bir şey.

Yaşamın İçinden

“

Türk dilinin 570 bin sözcüğü dev sözlükte toplanıyor.

Türk dilinin zengin hazinesi, 4 bin sayfalık dev bir sözlükte bir araya getiriliyor. Türk Dil Kurumu'nun (TDK) hazırladığı ve 570 bin 723 sözcüğün yer alacağı Büyük Türkçe Sözlük`ün bu yıl sonunda basılması planlanıyor.

TDK`nin günümüz Türkçesine ait kelimeleri içeren çalışması olan Büyük Türkçe Sözlük'te TDK'nin Güncel Türkçe Sözlük'ündeki 117 bin kelimenin yanında, bilim ve sanat terimlerinden yer adlarına, kişi adlarından Türkçe ağızlarındaki sözcüklere kadar her türlü söz varlığı bulunabilecek.

Büyük Türkçe Sözlük'te, TDK tarafından değişik tarihlerde hazırlanan, Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü'ndeki 188 bin 866, Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü'ndeki 217 bin 736, Yer Adları Sözlüğü'ndeki 37 bin 424 ve Kişi Adları Sözlüğü'ndeki 9 bin 697 kelime yer alacak.

TÜRKÇENİN YÜZ AKI

Değişik ülkelerin kendi dillerinde kısaltılmamış temel sözlüklerin bulunduğunu belirten Akalın, “Örneğin, İngilizcenin kısaltılmamış sözlüğünde 700 bine yakın kelime vardır.” dedi.

Sözlükte yer alacak tüm kelimeleri bir araya getirdiklerini ve standart “A-4” ebatlarındaki kağıtlara basılan sözlük taslağını hazırladıklarını aktaran Şükrü Haluk Akalın, “Hazırladığımız söz varlıklarının bilgisayardan yaklaşık 27 bin sayfa olarak çıkışını aldık. Şimdi bu söz varlığının basılmasına sıra geldi.” diye konuştu.

Sözlük basıldığında yazıların diğer dillerdeki benzerlerinde olduğu gibi küçültüleceğini ve sözcüklerin her sayfada en az 3 sütunda toplanarak düzenleneceğini ifade eden Akalın, ayrıca sözlükte resimlerin de bulunacağını söyledi.

Bu dev çalışmanın Türk dilinin “kısaltılmamış tam sözlüğü” olacağına işaret eden Akalın, “Burada yıllardır bunun için çalışmalar yapılıyordu. Bu sözlük, Türkçenin, günümüz Türkçesinin bir söz hazinesi. Burada ara-

nan her kelime bulunabilecek.” sözleriyle Büyük Türkçe Sözlük'ün Türkçeye kazandıracaklarını özetledi.

Bu sözlüklerin diğer ülkelerdeki benzerlerinin kütüphanelerin baş köşelerinde bulunduğunu ve özel rahlelerde üzerinde kullanıma sunulduğunu anlatan Akalın, sözlüğü şöyle tanıttı:

“İşte hayalimiz olan, benim de en büyük hayalim olan, Türkçenin en büyük sözlüğü Büyük Türkçe Sözlük artık basılmaya hazır. Kuruluşumuzdan bu yana gerçekleştirdiğimiz çalışmalara yeni katkılarla ortaya konulmuş olan Büyük Türkçe Sözlük, Türkçenin yüz aklı olacak.

Aslında, diller arasında bir yarış yapmak doğru değil. Çünkü her dilin söz varlığı kendi dünyasına yetmektedir. Her dil kendi alanında zengindir. Ama ‘Türkçenin söz varlığı son derecede kısırdır ve Türkçe, bilim, sanat, felsefe dili değildir.’ gibi Türkçenin gücünden haberdar olmayanların, Türkçeyi yeterince tanımayanların sözlerini yıllardır duyduk. Türkçe, söz varlığı bakımından zengin, güçlü bir dil. İşte bu Türkçenin gücü. Türkçenin söz varlığının zenginliği. Burada bizim tarihsel söz varlığımız yok. Bu, günümüzün sözlüğüdür.”.

TDK'de 76 yıldır çalışan yüzlerce kişinin göz nuru, alın teri, emeği ve bilgi birikimiyle ortaya koydukları söz varlığının artık somut hâle geleceğine işaret eden Akalın, kontrollerin ardından sözlüğün baskı işlemlerini başlatacaklarını kaydetti.

Amaçlarının bu sözlüğü, Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün Dolmabahçe Sarayı'nda 1. Dil Kurultayı'nı topladığı gün olan 26 Eylül'e yetiştirmek olduğunu vurgulayan Akalın, “Ancak herkes takdir eder ki bu kolay bir iş değil. Bu yıl sonuna kadar sözlüğü yayımlamayı amaç edindik. Daha farklı bir söyleyişle bu hedefe kilitlendik.” diye konuştu.

Kaynak: 29. 01. 2009.

<http://www.tumgazeteler.com/?a=4605972> adresinden 30.03.2009 tarihinde erişilmiştir.

”

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız farklıysa “ Kök - Gövde” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. b Yanıtınız farklıysa “Ek” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. e Yanıtınız farklıysa “Yapım Eki - Çekim Eki” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. c Yanıtınız farklıysa “Ek” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. a Yanıtınız farklıysa “İşlev Açısından Sözcük Türleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. a Yanıtınız farklıysa “Kök - Gövde” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. e Yanıtınız farklıysa “Yapım Eki - Çekim Eki” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. d Yanıtınız farklıysa “Ek” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. b Yanıtınız farklıysa “Birleştirme - Kısaltma - Kopyalama” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. c Yanıtınız farklıysa “Türetme” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Edilgen Çatı: Eylemin gösterdiği işten öznenin etkilendiğini gösteren çatıdır. Edilgen çatı eki genel olarak *-l-*; ama eylemin */l/* ünsüzü veya ünlüyle bitmesi durumunda *-n'*dir: *kapı aç-ı-l-dı*, *yasa del-i-n-di*, *işe başla-n-dı* gibi. Ancak *-n-* ekinin asıl işlevi edilgenlik olmadığından kimi eylemlerde edilgenliği yeterince belirtmemekte; bu nedenle edilgenliğin üzerine asıl edilgenlik eki olan *-l-* de getirilmektedir: *de-n-i-l-mek*, *yen-i-l-mek*, *başla-n-ı-l-mak* gibi. Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi kimi durumlarda eylemin gösterdiği işten etkilenen ad ögesi özne olarak ortaya çıkmaktadır. Bu gibi durumlarda, edilgenlik eki geçişli eylemlere geldiği zaman (*Cam kırıldı.*) sözde özne, geçişsiz eylemlere geldiğinde (*Yola çıkıldı.*) mantıksal öznenin söz edilmektedir.

Dönüşlü Çatı: *Dönüşlülük*, işi yapanla işten etkilenenin aynı olması durumudur. Eki *-n'*dir. *Tara-n-dım*. cümlesinde tarayan da tarama işinden etkilenen de birinci tekil kişi olduğu için burada dönüşlü çatı söz konusudur.

/n/ ile biten eylemlerde *-n-* dönüşlülük eki kullanılmaz. Bu tip eylemlerin çoğunda zaten gizli bir dönüş-

lülük ifadesi vardır: *yan-*, *don-* gibi. Bu nedenle zaten dönüşlülük ekiyle türemiş oldukları kabul edilebilir. Ancak */l/* ünsüzünün de dönüşlülük göreviyle kullanıldığı ya da en azından dönüşlülük - edilgenlik işlevinin birbirine karıştığı durumlar da vardır: *üz-ül-*, *sık-ıl-*, *gör-ül-*, *tut-ul-*, *kes-il-* gibi. Bu gibi durumlarda aslında öznenin yaptığı işten kendisinin etkilenmesinden çok bir kendiliğinden oluş söz konusudur.

İşteş Çatı: Yüklemin gösterdiği işin karşılıklı veya ortaklaşa yapıldığını bildiren çatıdır: *sözle-ş-*, *at-ış-*, *gör-üş-*, *koş-uş-*, *uç-uş-*, *bekle-ş-*... İşteşlik eki, sonuna geldiği eylemin öznesinde değişiklik yapmaktadır. Bu işlevleri yanında oluş bildirdiği durumlar da vardır: *yat-ış-*, *iyile-ş-*, *gel-iş-* gibi. Kimi durumlarda sözcük tek başına olduğu zaman iki farklı işlevi ortaya çıkabilir. Örneğin *tut-uş-* eylemi herhangi bir biçimsel fark olmadan hem *Elele tutuştular* hem de *Ateş tutuştu* örneklerinde kullanılabilir. Karşılıklı yapma anlatanlar çoğunlukla geçişli (*vur-uş-* gibi), birlikte yapma anlatanlar ise çoğunlukla geçişsiz eylemlerden (*uç-uş-* gibi) türetilmektedirler. Ama genel olarak bu ekle türemiş olan eylemlerin çoğu geçişsizdir. Geçişli örneklerin sayısı azdır: (*bir şeyi*) *böl-üş-*, *payla-ş-*, *kap-ış-*...

Ettirgen ve Oldurgen Çatı:

Bu iki çatı geçişlilik-geçişsizlik kavramlarıyla sıkı sıkıya ilgilidir. Bu nedenle önce geçişlilik ve geçişsizliğin ne olduğu üzerinde durmak gerekir. En basit tanımıyla *geçişlilik*, bir eylemin nesne alabilmesi; yani özne dışında bir varlığı etkileyebilmesidir: (*bir şeyi*) *oku-*, (*bir şeyi*) *bil-*, (*bir şeyi*) *sev-*, (*bir şeyi*) *gör-* gibi. *Geçişsizlik* ise eylemlerin nesne almaması durumudur: *öl-*, *uç-*, *git-*, *gel-* gibi eylemler geçişsizdir. Bu eylemlerin gösterdiği oluştan etkilenen sadece öznedir; daha doğrusu işten doğrudan etkileneni göstermek için ek almış ayrı bir ad kullanılmamıştır.

Türkçede, eylem kök ya da gövdelerine eklenerek eylemin geçişlilik-geçişsizlik durumunu değiştirebilen bir dizi ek vardır ki bunlara *geçişlilik ekleri* diyoruz. Bu değişiklik iki yönde gerçekleşebilir. Geçişlilik ekleri geçişli eylemlere eklendikleri zaman *ettirgen çatı*, geçişsiz eylemlere eklendikleri zaman ise *oldurgen çatı* ortaya çıkar. Başka bir söyleyişle *oldurgen çatı*, geçişsiz bir eylemin *geçişli* hâle getirilmesidir: (*birini*) *öl-dür-*, (*bir şeyi*) *çık-ar-*, (*bir şeyi*) *gid-er-* gibi. *Ettirgen çatı* ise eylemin gösterdiği işi öznenin bir başkasına yaptırdığını anlatır: (*bir şeyi birine*) *biç-tir-*, (*bir şeyi birine*) *aç-tır-*, (*bir şeyi birine*) *yap-tır-* gibi.

Bu ekler şu şekilde sıralanabilir:

-Ar-, -(X) r-. Yalnız ünsüzle biten tek heceli eylemlere eklenebilir: *köp-ür-*, *doğ-ur-*, *duy-ur-*, *kop-ar-*, *çık-ar-* gibi.

-(X)T: Ünlüyle biten çok heceli eylemler ve ünsüzle biten eylemlerle kullanılır. /r/ ve /l/ ile biten eylemlere doğrudan (bağlama ünlüsü olmaksızın) eklenir. *uza-t-*, *dire-t-*, *kızart-t-*, *yüksel-t-*, *dam-ı-t-* gibi.

-DXr-: Ünlü ile biten tek heceli ve ünsüzle biten tüm eylemlere eklenir: *ye-dir-*, *vuruş-tur-*, *yap-tır-* gibi. Bazen ulandığı eylemin yapısını değiştirebilir: *getir-* < ET *kel-tür-*, *kaldır-* < *kalk-tır-* gibi.

-dAr-: İşlek değildir. *dön-der-*, *gön-der-* < ET *kön-* 'düz gitmek, doğru gitmek' gibi birkaç eylemde görülür.

Geçişlilik eklerinin bazı durumlarda kalıplaşmış olmaları nedeniyle bu ekleri alan tüm eylemler anlamca geçişli olmayabilirler: *sap-ı-t-*, *seğir-t-*, *sal-dır-* gibi.

Birden fazla ek üst üste kullanılarak eylemlerin geçişlilik dereceleri artırılabilir: *yap-tır-t-*, *ak-ı-t-tır-*, *temizle-t-tir-t-* gibi.

Sıra Sizde 2

L. Johanson tarafından geliştirilen *aspekt* anlayışına göre geleneksel ayırmada zaman ekleri olarak verilen ekler, aslında sadece zamanı değil konuşanın olaya bakış açısını da gösterir. Kılınış, eylemin anlamıyla doğrudan ilgili olduğundan nesnel bir durumu yansıtırken aspekte olaya öznel bir bakış söz konusudur. Bir oluşa gerçekleşmiş gözüyle bakabilmek için eylemin kökünden kaynaklanan ve aşılması gereken belli sınırlar vardır. Bunlar kılınışla ilgilidir. Örneğin *öldü* demek için öznenin gerçekten "ölmesi" gerekirken *okudu* diyebilmek için "okuyup bitirmesi" değil "herhangi bir şekilde okuması"; *oturdu* diyebilmek için de "bir yere oturmuş" olması gerekir.

Zaman dilimi içinde herhangi bir şekilde gerçekleşen bir olayı belli bir noktadan anlatan konuşucu, bu olayı başına ve sonuna herhangi bir önem vermeden, ne zaman başlayıp ne zaman bittiğine dikkat etmeden oluş sınırları arasında sürmekte olan bir olay olarak aktarabilir. Örneğin *Saat ikide yağmur yağıyordu*. gibi bir örnekte yağmurun ne zaman yağmaya başladığı, yağmurun dinip dinmediği konuşanı ilgilendirmez. Buna karşılık *Saat ikide yağmur yağdı*. cümlesinde yağmurun ne zaman başladığı değilse bile sonu vurgulanır. Olay, anlatana göre olmuş bitmiş durumdadır ve anlatan bu durumu kendi gözlemi olarak aktarmaktadır. Bu, gerçek durumu yansıtmıyor da olabilir. Ama durum, konuşan açısından bitmiş olarak algılanır. Buna karşılık *Saat*

ikide yağmur yağmış. örneğinde önemli olan sınırlar aşıldıktan sonra konuşur, bu olayı duyma, yerin ıslak olması, çeşitli izlerin yardımıyla sonuç çıkarma gibi yollarla algılar. Görüldüğü gibi geleneksel yaklaşım pratik olsa da dildeki durumu yansıtmaktan uzaktır ve aspekt, zaman ekleri, konusu oldukça karmaşıktır. Konu ile ilgili daha geniş bilgi edinmek isteyenler ilgili kaynaklara bakabilirler (Johanson, 1971, 1994; Türkçe özeti için bkz. Uğurlu, 2003).

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Bussmann, H. (2002). *Lexikon der Sprachwissenschaft, Dritte, aktualisierte und erweiterte Auflage*, Stuttgart: Kröner.
- Erdem, M. (2005). Zamirler Anlamlı Kelimeler midir, Yoksa Görevli Kelimeler mi?, *Türk Dili*, s. 641, 444-49.
- Erdem, M. (2008). Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Sınırları, *VI. Uluslararası Türk dili Kurultayı Bildirileri*, (baskıda).
- Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1964). Kelime Grupları ve Kuralları, *TDAY Belleten*, s. 203-244.
- Gökdayı, H., Sebzecioğlu, T. (2006). Geçiş Aşamasında Olan +ca Ekinin Türü, *Türk Dili*, s. 649: 61-71.
- Johanson, L. (1971). Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkeitürkischen Aspektsystems, *Studia Turcica Upsaliensia 1*, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Johanson, L. (1994). Türkeitürkische Aspektotempora, Tensesystems in European Languages, *Tübingen Linguistische Arbeiten 308*.
- Tekin, T. (1973). Türkçenin Yapısı ve Eşsesli İsim-Fiil Kökleri, *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5 (1973-1), s. 36-46.
- Tekin, T. (2003). Olumsuzluk eki -ma / -me'nin Etimolojisi, *Makaleler 1. Altayistik*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Uğurlu, M. (2003). Türkiye Türkçesinde Bakış, *Türkbi-lig* (2003-5).

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Adları tanıyabilecek, adların özelliklerini açıklayabilecek,
- Adlara gelen ekleri analiz edebilecek,
- Adların cümledeki görevlerini saptayabilecek,
- Ad tamlamalarını analiz edebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ad
- Özel ad
- Tür adı
- Soyut ad
- Somut ad
- Tekil ad
- Çoğul ad
- Topluluk adı
- Küçültme adları
- Adların çekimleri
- Ad tamlaması

İçerik Haritası

Türkçe Biçim Bilgisi

Adlar

- ADLAR
- ADLARIN ÇEKİMLERİ (DURUMLARI)
- ADLARIN CÜMLEDEKİ GÖREVLERİ
- AD TAMLAMASI (AD TAKIMI)

Adlar

ADLAR (İSİMLER)

Adları tammak, adların özelliklerini açıklamak

AÇIK DENİZ

*Balkan şehirlerinde geçerken çocukluğum
Her lahza bir alev gibi hasretti duyduğum.
Kalbimde vardı Bayron'u bedbaht eden melal;
Gezdim o yaşta dağları, bülyam içinde lâl.
Aldım Rakofça kırlarının hür havasını,
Duydum akıncı celherimin ibtirasını.*

(Yahya Kemal Beyatlı)

Bu örnekte italik harflerle dizilmiş sözcükler birer addır.

- deniz* : Yeryüzünün çoğunu kaplayan engin suların adı.
Balkan : Avrupa'nın güneydoğusundaki yarımada verilmiş ad.
şehir : Kasabadan büyük kentlerin genel adı.
lahza : Bölünemeyecek kadar kısa olan zamana verilmiş ad.
hasret : Özlem, özlem duygusunun adı.
Rakofça : Yahya Kemal Beyatlı'nın yetiştiği bölgenin adı.

Diğer sözcükler de türlü varlıklara verilmiş birer addır. *Adlar*, tanıtmak için varlıklara verilmiş (takılmış) sözcüklerdir. Adlar çeşitli bakımlardan bölümlere ayrılır:

Adlar konusu ile ilgili daha geniş bilgiyi, Tahir Nejat Gencan'ın DİLBİLGİSİ (Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, 2007) adlı kitabında bulabilirsiniz.

K İ T A P

Varlıklara Verilişlerine Göre Adlar

Adlar, varlıklara verilişlerine göre *özel ad* ve *tür adı* olmak üzere ikiye ayrılır:

Özel ad: Bir tek varlığa verilmiş tanıtıcı sözcüktür: *Balkan, Bayron, Rakofça, İstanbul, Toros, Akdeniz, Asya, Zeynep...* gibi kıta, bölge, köy, kent, dağ, deniz, ırmak, sokak ve kişi adlarıyla kimi hayvanlara takılmış sözcükler özel addır.

- Ulus, yurt, devlet ve millet adları özeldir: *İngiliz, Arap, Birleşik Amerika, İran...*

- Gazetelere, kitaplara verilmiş adlar özeldir: *Vatan, Cumhuriyet, Dünya, Hürriyet, Çalılık, Sinekli Bakkal, Türkçe Sözlük...*
- Kurum, dernek, okul, hastane ve devlet dairelerinin adları özeldir: *Büyük Millet Meclisi, Türk Dil Kurumu, Başbakanlık, İstanbul Erkek Lisesi, Kızılay, Numune Hastanesi, Adana Belediyesi...*
- Dil adları özel addır: *Türkçe, Farsça, Almanca, İngilizce, Uygurca, Latince, Arapça...*
- Kişilerin adlarıyla soyadları özeldir. Okulda, yurttaki, yeryüzünde *Turgut, Yalçın, Sevim, Ahmet* adlı birçok kişinin bulunması bu sözcükleri özel ad olmaktan çıkarmaz; çünkü bu adlar, onların her birine ayrı ayrı verilmiştir.

Tür adı: Bir türden olan varlıkların hepsine verilmiş addır: *deniz, şehir, alev, hasret, dağ, hava, özgürlük, dere, duygu, bölük...*

Pamuk sözcüğü, bilinen nesneyi anlatıyorsa tür adıdır. Bir kediye verilmişse özel addır: *Bir kilo pamuk..., Bu akşam Pamuk miyavlıyordu. ...*

Kişi adlarıyla soyadlarında da böyle olanlar vardır: *"Dün kayalara tırmandık."* cümlesindeki "kaya" belli varlığın genel adıdır. *"Arkadaşım Kaya anlatıyordu."* cümlesinde ise "Kaya" bir kişinin adıdır; özel addır.

Güneş, ay, dünya... sözcükleri, genel olarak birer tür adı gibi kullanılır ve büyük harfle yazılmaz. Ancak *"Ay, Dünya'nın uydusudur. İkisi birden Güneş'in yörüngesinde döner."* cümlesinde olduğu gibi bu sözcüklere birer özel ad değeri verilince büyük harfle yazılır.

Tür adları, varlıkları kavrayış ve anlatış bakımından şöyledir:

- Tür adı olan her sözcük, o türün bireyleri için de kullanılır.
Kuzu meliyor.
Atılan taş camı kırdı.
Bu, bir bilim sözcüğüdür...
- Tür adı olan her sözcük, o türün hepsini ya da bir kısmını toptan anlatır.
Gül dikensiz olmaz. (Atasözü)
Balık suda yaşar...
- Biçimce çoğullanmamış, -ler eki almamış tür adlarının çoğul yerine kullanıldığı da olur.

Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak!

(Türk İlahisi, Süleyman Nazif)

Gülü seven dikenine katlanır. (Atasözü)

Çağımızın en kolay, en rahat taşıtı uçaktır.

örneklerindeki *dede, gül, seven, diken, uçak* sözcükleri *dedeler, güller, sevenler, dikenler, uçaklar* anlamında kullanılmıştır.

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur. (Atasözü)

cümlesinde olduğu gibi yinelenmiş tür adlarında da çoğulluk açıktır; *dağlar birbirine, insanlar birbirine* anlamındadır.

Varlıkların Oluşlarına Göre Adlar

Varlıkların oluşlarına göre adlar *somut ad* ve *soyut ad* olmak üzere iki türlüdür:

Somut ad: Duyularımızla anlaşılan(özdek) varlıklara verilmiş adlardır: *deniz, ev, Ankara, yaprak, Marmara, bitki, Turgut, kuş, mikrop...*

Soyut ad: Duyularla anlaşılamayan (özdek olmayan); ancak akılla (usla) tasarlanan varlıkların adıdır: *sevinç, dilek, yiğitlik, ülkü, arkadaşlık, uyku, üzüntü, özgürlük...*

Varlıkların Sayılarına Göre Adlar

Varlıkların sayılarına göre de adlar *tekil ad* ve *çoğul ad* olmak üzere iki türdür:

Tekil ad: Bir varlığı anlatmaya yarayan addır: *çiçek, taş, çocuk, öğrenci, Atatürk, Ankara, üzüntü, ülkü, sevgi...*

Çoğul ad: Birden çok varlığı anlatmaya yarayan addır: *çiçekler, taşlar, öğrenciler, ülküler, üzüntüler, okullar, tarlalar...*

Türkçede bütün sözcükler tekildir. Ad soyundan olan sözcüklerle eylemlerin üçüncü kişileri *-ler* ekiyle çoğullanır. *-ler* eki, kalın hecelerden sonra büyük ünlü uyumuna göre kalınlaşarak *-lar* olur: *evler, ağaçlar, bunlar, çalışanlar, sözler, girerler, ablar, eyvablar, yazıklar, okuyorlar, anlatsınlar, birinciler, kazananlar, geldiler...*

Çoğul Ekinin Başka Görevlerde Kullanılışı:

- Çoğul eki *-ler*, öz anlamından sıyrılarak adlara aile anlamı katar: *Oğuzlar, Selçuklular, Osmanlılar, Gazneliler...*
- I., II. kişilere ait iyelik eki almış soydaşlık adlarından sonra gelen *-ler*, çoğulluk anlamından sıyrılarak o soydan olanların birkaçını, hepsini ya da evlerini anlatmaya yarar:
Dedemler gelecek.
Dayımlar çağırıyor.
Ablanlara gidelim mi?...
- Tümleyeni düşmüş ad tamlamalarında, tümlenene getirilen *-ler* eki, kimi durumda, sonuna geldiği sözcüğün değil tümleyenlerin çoğul olduğunu göstermeye yarar:
Üç kardeş, kapı önünde oturup annelerini bekliyorlar.
Her şeylerini sattılar. Elleri bugün bir tek evleri var.
Pek çok sıkılmışlardı. O akşam bir tek liralarıyla ancak ekmek alacaklardı.
Bir inekleri, üç keçileri, iki koyunları var...
- Çoğul ekinin abartma anlamında kullanıldığı da olur:
Kanlara boyanmak
Çocuğu güneşlerde gezdirmek
İşini gücünü yüz üstü bırakıp Afrikalara gitmek
Ben seninçün al kanlara boyandım.
Hasta ateşler içinde yatıyor.
Dünyalar kadar malı var...
Yağmurlar yağdı, gök gürledi ve yıldırımlar sakladı bir kâfirî kubbeye yıldırım indi.
(Aşıkpaşazade Tarihi, XV.)
- *-ler* çoğul ekinin yüceltme için, saygı için, nezaket için tekil kişilere ilişkin eylemlere ve adlara getirildiği de görülür:
Sayın bay evdeler mi?
Daha dönmediler mi?
Biraz önce valideleri hanımefendiyi gördüm...

Saygı ve incelik için:

İkinci kişi adlı da tekil yerine çoğul kullanılır.

Eylemlerin ikinci kişilerinin de tekil yerine çoğulu kullanılır. Bunlara saygı çoğulu denir.

DİKKAT

- *-ler* eki, “bir” belgisiz sıfatıyla “zaman, vakit” sözcüklerinden oluşan tamlamalara gelince geçmişe yönelik sürerlik ayırtısı katar:

Bir zamanlar biz de gençtik.

Bir vakitler gezilere çıkmayı severdik...

- *-ler* çoğul eki, sonuna geldiği adlara, kimi kez “aşağı yukarı, ona yakın...” gibi anlamlar katar:

Özgür, beş yaşlarında bir çocuktur.

O sıralarda ben de okula yeni başlamıştım.

Saat iki sularında (sıralarında) sizi evinizden aradım...

- *-ler + i* birleşik eki *sabah, akşam, gündüz, gece, yaz, bahar, öğle* gibi belirli zaman adlarına; “her” belirtme sıfatının anlamını katar ve onları belirteç yapar:

Sabahları (her sabah) erken uyanırım.

Geceleri (her gece) uyku girmez gözüme.

Yazları (her yaz) yaylaya çıkar, kışları (her kış) ovaya inerler...

Topluluk Adları

Ordu, bölük, dizi, sürü, sınıf... sözcükleri birer addır ve tekildir. Bunların öteki tür adlarına benzemeyen yanları şöyle gösterilebilir:

“Koyun”, tür adıdır. Tekil kaldıkça bir tanedir. Oysa tür adı ve tekil olan “sürü”de birçok tekler vardır.

Topluluk adları da öbür tür adları gibi çoğullanır: *ordular, bölükler, sınıflar, tamlamalar, sürüler...*

Anlamlarına Göre Adlar

Adlar, anlamlarına göre de bölümlere ayrılır:

Kesin anlamlı adlar: Anlamları bilimsel bir tanımla kesinleşmiş olanlar:

üçgen, aç, metre, kilo, dikdörtgen, azot...

Anlamı yansıtan adlar: *başkent, göz kapağı, dişeti, binbaşı, ısrırgan, burğu, süzgeç...*

Sözlük anlamını düşündürmeyen adlar: *Turgut, Hasan, Yalçın, Erdem, hanımeli, Eskişehir, Ahlat...*

Değişik anlamlı adlar: Çağlar boyunca, öbür sözler gibi türlü etkilerle anlam değiştirenler ve değişik anlama gelenler, somuttan soyuta geçenler:

<i>kanat</i> (kuşların uçmaya yarayan örgenleri)	- <i>uçğun kanadı</i>
	- <i>kapının, pencerenin kanadı</i>
<i>dal</i> (ağacın, bitkilerin)	- <i>bilim dalları</i>
<i>göz</i> (görme örgeni)	- <i>masanın gözü, iğnenin gözü, göz aşısı, göz değmek...</i>

Küçültme Adları

Bir varlığın küçük olduğunu anlatmak isteyince adın önüne *küçük, ufak* gibi niteleyici sözcükler getirilir: *küçük tepe, ufak çocuk...*

Çoğu kez bu niteleyici sıfatların anlamını bir ek ile de söyleyebiliriz:

küçük tepe = tepelik

ufak kuş = kuşcağız

Görülüyor ki *-cik, -ceğiz* ekleri adlara küçüklük anlamını katıyor. Bu ekler küçümseme amacıyla da kullanılır:

Bu işi yaparım; ama elli liracığınızı da alırım.

-cik, -ceğiz ekleri:

- Büyük ve küçük ünlü uyumları gereğince sözcüklerin son hecelerine uyarak

-cik, -cık; -cuk, -cük; -ceğiz, -cağız olur.

- İki ve daha çok heceli sözcüklerin sonlarındaki /k/, çoğu kez düşer:

bebe(k)cik, aya(k)cık, yüre(k)cik, yuvarla(k)cık, kava(k)cık, barda(k)-cık, ine(k)cik...

Bir tek ineciğimiz var.

(Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim, Nazım Hikmet)

Mor menekşe boynun eğmiş yapracığı suya değmiş...

(Bir türkü)

Küçültme ekinin sözcüklere kattığı anlamları araştırınız.

SIRA SİZDE

ADLARIN ÇEKİMLERİ (DURUMLARI)

Adlara gelen ekleri analiz etmek

Adların cümlelerdeki görevleri çekimlerine (durumlarına) bağlıdır. Adlar başlıca beş durumda bulunur:

<i>Ev uzaktadır.</i>	(<i>Ev</i> , yalın durumdadır.)
<i>Evi gördüm.</i>	(<i>Evi</i> , <i>-i</i> durumundadır.)
<i>Eve gidiyor.</i>	(<i>Eve</i> , <i>-e</i> durumundadır.)
<i>Evde çalışıyor.</i>	(<i>Evde</i> , <i>-de</i> durumundadır.)
<i>Evden geliyor.</i>	(<i>Evden</i> , <i>-den</i> durumundadır.)

Her adın cümledeki görevi, çekimiyle; yani durum eki almayıp yalın durumda bulunmasıyla veya aldığı durum ekiyle belli olur. İki durum eki, bir sözcükte art arda gelmez.

ADLARIN CÜMLEDEKİ GÖREVLERİ

Adların cümledeki görevlerini saptamak

Varlıkları tanımaya yarayan adların kullanım alanı çok geniş ve çeşitlidir.

- **Adlar cümlede özne olur:**

Turgut geldi.

Orhan çalışacak.

Sevim gülüyor.

Tarla ekildi.

Kuş uçar. örneklerinde birinci sözcükler öznedir. Özneler yalın durumda bulunur.

- **Adlar cümlede nesne (düz tümleş) olur:**

Orhan'ı gördük. Önder'i arıyordu.

İzmir'i gördünüz mü?

Pencere açalım.

Yurdumuzu her şeyden çok severiz.

Alanda "cümle" yerine "tümce" terimi de kullanılır.

Örnek cümlelerin birinci sözcükleri nesnedir. Nesneler iki türdür:

Belirtili nesne: *-i* durumunda bulunur.

Belirtisiz nesne: *-i* eki almaz; yalın durumda bulunur.

• **Adlar cümlede dolaylı tümleç olur:**

Kardeşim yarın Ankara'ya gidiyor.

Otmaktan usandım.

İyilik etmeye çalışalım.

Gönüllerimizde yurt sevgisi var...

Dolaylı tümleçler *-den, -de, -e* durum ekleriyle çekimlenir.

• **Adlar cümlede ilgeç tümleci olur:**

Vatan için ölmek de var.

(Küçük Asker, Tevfik Fikret)

Eskiden araba ile gidilen yerlere şimdi uçakla gidiliyor.

Askerlerimiz arslanlar gibi çarpışıyorlar...

• **Zaman adları ve öbekleri zaman belirteci olur:**

Bu akşam daldan dala uçuyordum bahçede.

(Kelebekler, Faruk Nafiz Çamlıbel)

On gün bekledik; iki saat daha bekleyelim.

Yarın gelir...

• **Adlar cümlede bir adı tümler:**

Mermer şadırvanda şakırdayan su.

(Bursa'da Zaman, Ahmet Hamdi Tanpınar)

İstanbul'un havası güzeldir.

Yurt sevgisi hiçbir şeyle ölçülemez...

• **Adlar ek eylem olarak yüklem olur:**

Bir adım kelebektir, melektir öbür adım.

Ben sevinçle kardeşim; bana kelebek derler.

Belli ki kardeşiniz nazlı çiçeklerle siz.

(Kelebekler, Faruk Nafiz Çamlıbel)

Badem bahçesinin yanı geniş bir bağdı. Oralar başka bir cihandı.

(Forsa, Ömer Seyfettin)

• **Adlar hitap olur, her coşkulu hitap ünlem sayılır:**

Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın!

(İstiklal Marşı, Mehmet Akif Ersoy)

Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!

(Atatürk)

Güzel Marmara, menekşelendin!

Daba bir saat önce pek şendin:

Bahardın, gülşendin!..

Ey güzel İstanbul, Ey şiiirin yuvası... gül, neşe bul!

(Ali Canip Yöntem)

DİKKAT

Hitapların görevi, yalnız ikinci kişinin dikkatini uyandırmak, sözün kendisine yöneldiğini hatırlatmaktır. Onun için hitaplarla ünlemler:

Cümlelerin ögesi olmaz.

Virgül ya da ünlem işaretiyle (imiyle) ayrılır.

Bazı dillerde adlar, hatta sözcüklerin birçoğu, erillik, dişilik, yansızlık bakımından da ayrılır. Örneğin Almancada bir taş (der Stein) “eril”dir, Oysa bir kız (das Mädchen) “yansız”dır. Yani bir adın cinsi temelde gerçek cinsiyetine değil sözcüğün biçimine bağlıdır. Fransızcada da geçerli olan bu durum için “dil bilgisel cins” terimi kullanılır. Türkçede dil bilgisel cins var mıdır, araştırınız.

SIRA SİZDE

AD TAMLAMASI (AD TAKIMI)

Ad tamlamalarını analiz etmek

Adlar cümlede özne, nesne, tümleç oldukları gibi başka sözcükleri de tamlar.

Ad, adı tamlayınca *ad tamlaması* (ad takımı) oluşur.

Orban'ın evi, okul defteri, demir kapı, benim evim, sizin tarlanız, onların dileği, çalışmanın faydası...

Tamlamalarda ikinci adlar tümlenendir; yani asıldır. Birinci sözcükler tümleyendir. Ad tamlamaları, eklerine göre üçe ayrılır:

- I. *Sevim'in kalemi, Orban'ın paltosu, Ali'nin bileği...*
- II. *yazı kalemi, çocuk paltosu, erkek bileği...*
- III. *altın kalem, yün palto, demir bilek...*

Belirtili Ad Tamlaması (Birinci Türü Ad Takımı)

Sevim'in eli, ağacın dalı, Ülkü'nün iğnesi, Erdem'in kuzusu... örneklerinde sözcüklerin ikisi de ek alıyor:

- İki ad arasında iyelik ilgisi ile kurulan bu tamlamalarda tümleyen eki *-in* tümlenen eki *-i*'dir.
- Eklerin ikisinde de *-l*ler ünlü uyumuna göre değişerek *-in, -ın, -un, -ün; -i, -ı, -u, -ü* olur.

Türkçede iki ünlü yan yana gelmez. Ünlü ile biten sözcüklere ünlü ile başlayan ekler gelince bu yan yana geliş önlemek için araya kaynaştırıcı bir ünsüz harf girer.

- Tümleyeni kişi adlı olan ad tamlamalarında tümleyen, çok kez, söylenmez: *Kardeşim, kaleminizi verir misiniz?...*

Belirtili Ad Tamlamasının Anlamı:

Belirtili ad tamlamalarında başlıca şu anlamlar vardır:

- **Belirtili bir iyelik anlamı vardır:** *Çocuğun gömleği* ile *çocuk gömleği* tamlamalarından birincisini ancak belli bir çocuk için kullanırsınız, ikincisinde belirlilik yok, genellik vardır; “çocuklara özgü gömlek” demektir.
- **Toplumsal ilgiler belirtmeye yarar:** *Orban'ın babası, annesi, kardeşi, arkadaşı, dostu, düşmanı, komşusu; benim dayım, sizin teyzeniz...*
- **Yerlerle ilgileri belirtir:** *Yalçın'ın sokağı, mahallesi, köyü, memleketi; bizim yurdumuz...*
- **İç benlikle ilgili kavramları belirtir:** *çocuğun zekâsı, usı, üzüntüsü, vicdanı; senin talibin...*
- **Kişisel oluşları belirtir:** *Sevim'in yürüyüşü, hastalığı; sizin sağlığınız...*
- **Türlü yönlerden ilgiler belirtir:** *sözün doğrusu, olayın nedeni, arkadaşların birkaçı, okulun birincisi, onun okuması...*

Alanda “ad tamlaması” terimi yerine “ad takımı” terimi de kullanılır.

“belirtili ad tamlaması” yerine “birinci türü ad takımı”, “belirtisizi ad tamlaması” yerine “ikinci türü ad takımı”, “takısız ad tamlaması” yerine “üçüncü ad takımı” terimleri de kullanılır.

Tümlenen sifât olan ad tamlamaları da kullanılır ve kimileri o sözcüklerle kurulmuş sifât tamlamalarından daha belirgin bir anlam verir. Karşılaştıralım:

Çiçeğin güzeli, sözün doğrusu, arkadaşın biri, tarlanın hangisi...

Güzel çiçek, doğru söz, bir arkadaş, hangi tarla...

Bu durumlarda tümlenenleri adlaşmış sifât ya da adıl saymak daha doğru açıklama yoludur; çünkü bu biçimde oluşmuş her tamlamanın çevirisinde anlam yatkınlığı bulunmuyor. Deneyelim:

Ailenin büyüğü, Ankara'nın yerlisi, okulun çalışkanı, sınıfın birincisi... tamlamalarını sırasıyla sifât tamlamalarına çevirelim. Anlamın ne denli değiştiği görülür: *Büyük aile, yerli Ankara, çalışkan okul, birinci sınıf...*

Belirtisiz Ad Tamlaması (İkinci Türü Ad Takımı)

Ders aracı, yaz günü, okul müdürü, Ankara armudu, Türk yurdu... örneklerinde sözcüklerden biri, tümlenen ek alıyor. Belirtisiz ad tamlamaları, tümleyen eki bulunmadığı için belirtili ad tamlamalarına göre daha geniş sınırlı olur; genel olarak bir belirsizlik taşır ve çeşitli anlamlarda kullanılır:

- *erkek eldiveni, okul kitabı, Türk bayrağı, yolcu uçağı...* örnekleri birer genel varlığa özgüdür.
- *armut ağacı, gül fidanı, bulgur pilavı, şeker pancarı...* tür göstermek için kurulmuştur.
- *kardeş sevgisi, anne şefkati, çimen yeşili, ayva sarısı, yıldırım hızı...* örneklerinde tümleyenler tümlenenlerin niteliğini gösteriyor.
- *deniz tutması, deprem yıkıntıları, sinir hastalığı, sel felaketi...* örneklerinde tümleyenler tümlenenlerin nedenidir.
- *fincan böreği, tespîh böceği, parmak üzümü...* örneklerinde tümleyenler tümlenenlerin neye benzediğini gösteriyor.
- *belediye başkanlığı, tabur komutanlığı, fabrika işçiliği...* de birer görev adıdır.

Bu tamlamalardaki *-lik* eki olmazsa görevi yapan, görevli anlamına gelir: *belediye başkanı, tabur komutanı, fabrika işçisi* gibi bu tamlamaların hepsi de genellikle anlamı içindedir.

- Şehir, yer özel adlarıyla yapılan görev anlamlı belirtisiz ad tamlamalarında bu genellik anlamı daralır ve belirsizlik ortadan kalkar: *Ankara Valiliği, Ankara Valisi; İngiliz Kralı, İngiltere Krallığı; Amerika Elçiliği, Amerika Elçisi; Kanlıca Muhtarlığı, Kanlıca Muhtarı...*
- *çiçek bahçesi, kimsesizler yurdu, taş ocağı, kuş yuvası, savaş alanı, oyun salonu* gibi örnekler; tümleyenlere özgü yerleri anlatmaktadır.
- Yer adları olmaya elverişlidir: *İskenderun Limanı, Taksim Alanı, Konya İstasyonu, Sakarya Köprüsü, Ankara Caddesi, Taşkent Sokağı...*
- Kurum ve kuruluş adları olur: *Ziraat Bankası, Türk Dil Kurumu, Öğrenci Birliği, İşçi Sigortası, Fen Fakültesi, İş Bankası...*
- Mecazlı anlatımlara elverişlidir: *umut ışığı, gönül avcısı, akşam güneşi, ömür törpüsü...*
- Belirtisiz ad tamlamalarında; tümleyenler, şehir ve yer adları olunca varlıkların yetiştiği, çıktığı yerleri, cinslerini belirtir: *Amasya elması, Ankara keçisi, Van kedisi, Antep fıstığı, Rize çayı...*

Tümleyen, kişi adları olunca onlara ilişkin yapıtları, buluşları belirtir: *Fuzuli Divanı, Naima Tarihi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Arşimet Kanunu...*

Böyle örneklerin belirtili ad tamlamalarıyla anlatıldığı da olur: *Reşat Nuri'nin romanları, Yakup Kadri'nin Yaban'ı, Ziya Gökalp'in makaleleri, Sait Faik'in hikâyeleri...*

Kimi durumlarda tümleyen eki *-in* yerine *-den* durum eki kullanılır:

Arkadaşlarımdan ikisi burada kalacak.

Dostlarımdan birkaçı...

- Tümleneni kişi adı, tümleneneni sıfat ve sıfat gibi kullanılmaya elverişli olan belirtisiz ad tamlamaları yerme, aşağılama için de kullanılabilir: *Orhan yaramazı, Ali çapkını, Musa budalası, ... toplam da neler yapmışlar neler!... edepsizi..., domuzu..., bınzırı..., serserisi...*
- Osmanlıcada Arapça, Farsça sözcüklerden *-i* ekiyle yapılan sıfatlarla kurulmuş tamlamaların birçoğu, dilimize bu belirtisiz ad tamlamalarıyla çevrilmiştir: *lisan-ı Farisi, takvim-i şemsi, ticaret-i bahriye; Fars dili, güneş takvimi, deniz ticareti...*
- Kaynaşık bileşik ad olan örnekler de çoktur: *Adapazarı, Boğaziçi, Kuşadası, İnönü, Dadaloğlu, hanımeli, dil bilgisi...*

Kullanım alanı çok geniş olan belirtisiz ad tamlamalarının anlamları da çok çeşitlidir. Yukarıdaki açıklamalarda yer almayan diğer örnekleri bulmak sizin için güç olmayacaktır.

Takisiz Ad Tamlaması (Üçüncü Türlü Ad Takımı)

Demir çubuk, bakır kap, yün çorap, tunç bilek, taş yürek...

Tamlamayı kuran sözcüklerin ikisi de ek almıyor. Bu tamlamalar anlam bakımından ikiye ayrılır:

- Tümleneni, asıl adın neden yapıldığını gösterir: *mermer saray, kerpiç duvar, ipek gömlek, tahta sandık, lastik top, taş köprü, bakır mangal, keten gömlek...*
- Tümleneni, asıl adın neye benzediğini gösterir: *aslan asker, tunç bilek, taş yürek(li), sırma saç, demir pençe, çelik irade, şeytan adam...*

Bu çeşit tamlamalar, benzetmelerin en kısası ve anlamca en güçlüsüdür. Takisiz ad tamlamalarında tümleneni, *-den* ekiyle çekimlenmiş de olabilir: *mermerden saray...*

Ad Tamlamalarında Sözcük Türleri:

Ad tamlamaları;

- Ad soylu sözcüklerle; ad, adlaşmış sıfat, adıl, belirteç, ünlemlerle kurulur: *evin duvarı, düşenin dostu, onun kardeşi, arkadaşların çoğu, abların vah-ların uzaması, öğrencilerin üçü, işin kötüsü, sözün kısası...*
- Eylem soylu sözcüklerle (eylemsilerle) de ad tamlamalarının kurulduğu olur: *Orhan'ın yazdığı yazacağı; bunun olup olmayacağı...*
- Bağımsız cümleler de ad tamlamalarına girer:

"Yalnız duyan yaşar." sözü derler ki doğrudur.

(Düşünce, Yahya Kemal Beyatlı)

"Vakit nakittir" in doğruluğu...

Yaşa, var ol sesleri alamı dolduruyordu.

Ad Tamlamalarında Sözcüklerin Yer Değiştirmesi:

Türkçe tamlamalarda tümleneni önce, tümlenen sonra gelir. Bu sıranın ölçü ve uyak (kafiye) düzeni yüzünden koşuklarda değiştiği az da olsa görülür:

Postu sırtında gezer hayvanın. = (hayvanın postu)

İlmi sadrında olur insanın. = (insanın ilmi)

(Sümbülzade Vehbi, XVIII.)

Koçyiğitler elde silah tutuyor.

Zafere çıkıyor yolu Afyon'un. = (Afyon'un yolu)

(Afyon Türküsü, Osman Atillâ)

Nema'rekeydi çepçevre göğsü kandı yerin. = (yerin göğsü)

(Vahdet, Mehmet Akif Ersoy)

Devrik cümlelerde, konuşma dilinde de bu değişimlere rastlanır:

Çocuklar, serin sularına daldılar denizin. = (denizin serin sularına)

(Efsaneler, Ali Püsküllüoğlu)

Açıldı mı kapısı sınıfın? = (sınıfın kapısı) Bu yer değiştirme ancak belirtili ad tamlamalarında olur.

Ad Tamlamalarında Sözcük Düşmesi:

- Soruya yanıt olan cümlelerde:

Tümlenen düşer:

- *Turgut kimin kardeşidir?*

- *Orhan'ın...*

Tümleyen düşer:

- *Turgut, Orhan'ın nesidir?*

- *Kardeşidir.*

- Yinelemem için de tümlenen düşer:

Bu defter benim (defterim) *dir.*

Şu ev çobanın (evi) *dir.*

Elimdeki kalem sizin (kaleminiz) *dir.*

Mesut ve ileri Türkiye'nin saadeti herkesindir. = (herkesin saadetidir.)

(Fali Rıfkı Atay)

- Özel ad bulunan tamlamalarda; "oğlu, kızı..." tümlenenleri, yinelenmiş olacağı için, düşürülebilir: *Muhtarın* (oğlu) *Memiş*, *Hasan Dayıların* (kızı) *Fatma*, *İmamın* (kızı) *Zehra...*
- Kişi adlarıyla kurulan tamlamalarda tümleyen sık sık düşer: (Benim) *kardeşim*, (sizin) *babanızı tanıyor...*
- Üçüncü kişilere ait iyelik (tümlenen) eki almış sözcükler vardır ki tümleyenlerin bulunduğu ve düştüğü artık düşünülmez olmuştur: *süresi dolmadan*, *ellisinde bir kadın*, *yetmişini bulmuş bir adam*, *iyisi mi*, *doğrusu*, *başkası*, *çoğu*, *birkaçı*, *öbürü*, *hangisi*, *nicesi...*

Burası, şurası, orası nasıldır?

Böylesi, öylesi görülmüş müdür?

Bazısı (bazıları) böyle söyler.

Biri geldi.

Önemi yok...

Ad Tamlamalarında Araya Sözcük Girmesi:

- *Orhan'ın beş gün önce kaybolan defteri bulundu.*

Şebrin, şimdiye değin görmediğim bir semti...

Memleket ve milleti korumaya çalışanların aynı zamanda mesleklerinde birer namuslu mütebassis ve birer âlim olmaları lazımdır.

(Atatürk)

örneklerinde olduğu gibi belirtili ad tamlamalarında tümlenenin sıfatları ve sıfat öbekleri araya girer.

- Belirtisiz tamlamalarda ve takısız tamlamalarda araya sözcük girmez. Bunlarda tümlenenin sıfatları tamlamaların başına gelir: *siyah güneş gözlüğü*, *ucuz okul önlüğü*, *dört fabrika işçisi*, *Büyük Millet Meclisi*, *büyük mermer saray*, *küçük demir kapı...*

Tamlamanın başında bulunan sıfat, sözcüklerden ikisine de kayabiliyorsa, hangisine ait olduğu kestirilemiyorsa kaymanın önüne geçmek için başka anlatım yolları aramak gerekir.

DİKKAT

- Belirtisiz tamlamanın başına, tümlenenin neden yapıldığını gösteren ad gelir. Böylece belirtisiz ve takısız tamlamaların öbekleştiği görülür:
Hasır yemek sepetlerinin altında kullanılmaktan eskiyen...

(İshak, Onat Kutlar)

Altın kol saati, yün erkek çorabı, gümüş çay kaşığı... Bunlara *karma tamlama* adı da verilir.

Ad Tamlamalarının Çoğullanması:

Çocukların oyunu, evin pencereleri, öğrencilerin kitapları...

*Belediye başkanları, gül fidanları, müdürler toplantısı, yürekler acısı, kahr-
ramanlar yurdu, avuçlar dolusu...*

Taş bebekler, demir bilekler, çelik süngüler, yün ceketler...

Yukarıdaki örnekleri incelersek şu sonuçları elde ederiz:

- Belirtili ad tamlamalarında, anlam gereğine göre, sözcüklerden biri ve ikisi de çoğullanır.
- Belirtisiz ad tamlamalarında sözcüklerden ancak biri çoğullanır.
- Takısız tamlamalarda yalnız tümlenenler çoğul eki alır.
- Çoğul eki, türetme eklerinden önce gelir.

Zincirleme Ad Tamlaması

Şehrin sokaklarının temizliği, çocuk kitapları sergisi, belediye başkanları toplantısı, Orhan'ın kardeşinin tarih kitabı, Sevim'in teyzesinin oğlunun arkadaşı, (sizin) teyzenizin torunu, (benim) halamın kızı...

Örneklere görülüyor ki:

- Her tamlama bir ad sayılıyor ve başka bir ada tümlenen oluyor.
- Böylece ikileşen tamlama da bir başka ada tümlenen olabilir. Bu yolla, tamlamaların üçlüsünü, dörtlüsünü ve daha çoğunu da kurabiliriz.

Bunlara *zincirleme ad tamlaması* adı verilir. İkiyi aşan tamlamalar, kullanışlı değildir; bu tür tamlamalardan sözde de yazıda da kaçınmakta yarar vardır. İkiliiler içinde de çok hecelilerin söylenişlerindeki ağırlık hoşla gitmez. *Odanızın pencerelerinin açıklığı, küçüklerin teyzelerinin oğulları* gibi örneklerde de gördüğünüz gibi aralıklı da olsa ikiyi aşan zincirlemeler kullanışlı değildir:

Okulumuzun üçüncü sınıflarının dün sona eren sınavlarının sonuçlarını bildiriyorum.

Yukarıdaki gibi cümlelerde sevimsizliği gidermek veya azaltmak için tamlama sadeleştirilebilir:

Üçüncü sınıfların sınav sonuçlarını bildiriyorum.

Anlatımı cümlelere bölmek yoluna gidilebilir:

Üçüncü sınıfların sınavları sona ermiştir; sonuçlarını bildiriyorum...

Ad Tamlamalarında Tümlenen Ekinin Art Arda Gelmesi:

Türkçede görevleri aynı olan ekler art arda gelmez. Tümlenen ve tümlenen ekleri de böyledir. Ancak:

- Birkaç sözcükte tümlenen ekinin art arda geldiği görülür: *birisi, kimisi...* Bu ekler, sözcüklerin gövdelerine kaynamıştır, kalıplaşmıştır.
- Belirtisiz ad tamlamalarının kaynaşmasıyla oluşmuş birkaç birleşik adda da iki tümlenen ekinin art arda geldiği görülür: *onbaşı - takımın onbaşı, yüzbaş - bölüğün yüzbaşı; Orhan'ın kahvaltısı, ayakkabıları...*
- Ad tamlamalarında çoğul eki *-ler*, tümlenen eki *-i*den önce gelir. Şu örneklerde ekle gövde büsbütün kaynaştığı için *-ler*, en sona gelir: *onbaşılar, yüzbaşılar, yılbaşılar, kahvaltılar, ayakkabılar...*

Özet

Adları tanımak, adların özelliklerini açıklamak
Adlar, tanıtmak için varlıklara verilmiş (takılmış) sözcüklerdir. Adlar çeşitli bakımlardan bölümlere ayrılır:

Varlıklara verilişlerine göre adlar: Özel ad, tür adı.

Varlıkların oluşlarına göre adlar: Soyut ad, somut ad.

Varlıkların sayılarına göre adlar: Tekil ad, çoğul ad.

Topluluk Adları: *Ordu, bölük, dizi, sürü, sınıf...* sözcükleri birer addır ve tekildir. Bunların öteki tür adlarına benzemeyen yanları şöyle gösterilebilir: “Koyun”, tür adıdır. Tekil kaldıkça bir tane dir. Oysa tür adı ve tekil olan “sürü”de birçok tekler vardır. Topluluk adları da öbür tür adları gibi çoğullanır: *ordular, bölükler, sınıflar, tamlamalar, sürüler...*

Anlamlarına göre adlar: Kesin anlamlı adlar, anlamı yansıtan adlar, sözlük anlamını düşündürmeyen adlar, değişik anlamlı adlar olarak incelenebilir.

Küçültme adları: *-cik, -ceğiz* ekleri adlara küçüklük anlamı katar. Bu ekler, küçümseme amacıyla da kullanılabilir.

Adlara gelen ekleri analiz etmek

Adların cümlelerdeki görevleri çekimlerine (durumlarına) bağlıdır. Adlar başlıca beş durumda bulunur: Yalın durum, *-i* durumu, *-e* durumu, *-de* durumu, *-den* durumu. Her adın cümledeki görevi çekimiyle; yani durum eki almayıp yalın durumda bulunmasıyla veya aldığı durum ekiyle belli olur. Bir sözcükte, iki durum eki art arda gelmez.

Adların cümledeki görevlerini saptamak

Varlıkları tanımaya yarayan adların kullanım alanı çok geniş ve çeşitlidir.

- Adlar cümlede özne olur.
- Adlar cümlede nesne (düz tümleş) olur.

Belirtili nesne: *-i* durumunda bulunur.

Belirtisiz nesne: *-i* eki almaz; yalın durumda bulunur.

- Adlar cümlede dolaylı tümleş olur.
- Adlar cümlede ilgeç tümleci olur.
- Zaman adları ve öbekleri zaman belirteci olur.
- Adlar ek eylem olarak yüklem olur.
- Adlar hitap olur, her coşkulu hitap ünlem sayılır.

Ad tamlamalarını tanımak

Adlar cümlede özne, nesne, tümleş oldukları gibi başka sözcükleri de tamlar. Ad, adı tamlayınca *ad tamlaması* oluşur. Tamlamalarda ikinci adlar tümlenendir; yani asıldır. Birinci adlar tümleyendir.

Belirtili Ad Tamlaması: Belirtili ad tamlamalarında başlıca şu anlamlar vardır: Toplumsal ilgiler belirtmeye yarar, yerlerle ilgileri belirtir, iç benlikle ilgili kavramları belirtir, kişisel oluşlar belirtir, türlü yönlerden ilgiler belirtir. İki ad arasında iyelik ilgisi ile kurulan bu tamlamalarda tümleyen eki *-in*, tümlenen eki *-i*dir. Eklerin ikisinde de *-i*ler ünlü uyumuna göre değişerek *-in, -ın, -un, -ün; -i, -ı, -u, -ü* olur. Tümleyeni kişi adlı olan ad tamlamalarında tümleyen, çok kez, söylenmez.

Belirtisiz Ad Tamlaması: Belirtisiz ad tamlamaları, tümleyen eki bulunmadığı için belirtili ad tamlamalarına göre geniş sınırlı olur; genel olarak bir belirsizlik taşır ve çeşitli anlamlarda kullanılır.

Takisiz Ad Tamlaması: Tamlamayı kuran sözcüklerin ikisi de ek almaz. Bu çeşit tamlamalar, benzetmelerin en kısası ve anlamca en güçlüsüdür. Bu tamlamalar anlam bakımından ikiye ayrılır:

- Tümleyen, asıl adın neden yapıldığını gösterir.
- Tümleyen, asıl adın neye benzediğini gösterir.

Zincirleme Ad Tamlaması: Her tamlamanın bir ad sayılıp bir başka ada tümleyen olduğu tamlamalardır. Böylece tamlamaların üçlüsü, dörtlüsü ve daha çoğu da kurulabilir. İkiyi aşan tamlamalar kullanışlı değildir; bu tür tamlamalardan sözde de yazıda da kaçınmakta yarar vardır. İkili içinde de çok hecelilerin söylenişlerindeki ağırlık hoş gitmez.

Ad Tamlamalarında Tümlenen Ekinin Art Arda Gelmesi

Türkçede görevleri aynı olan ekler art arda gelmez. Tümleyen ve tümlenen ekleri de böyledir. Ancak *birisi, kimisi* gibi birkaç sözcükte tümlenen ekinin art arda geldiği görülür. Bu ekler, sözcüklerin gövdelerine kaynamıştır, kalıplaşmıştır.

- Belirtsiz ad tamlamalarının kaynaşmasıyla oluşmuş *onbaşı - takımın onbaşı, yüzbaşı - bölüğün yüzbaşı; Orhan'ın kahvaltısı, ayakkabıları* gibi birkaç birleşik adda iki tümlenen ekinin art arda geldiği görülür.

- Ad tamlamalarında çoğul eki *-ler*, tümlenen eki *-i*den önce gelir. Ancak *onbaşılar, yüzbaşılar, yılbaşılar, kahvaltılar, ayakkabılar* örneklerinde ekle gövde büsbütün kaynaştığı için *-ler* en sona gelir.

Kendimizi Sınayalım

1. Çoğul eki *-ler* tür adlarına her zaman çoğul anlamı katmaz. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde çoğul eki eklendiği sözcüğe küçümseme anlamı katmıştır?

- Hayvanları sevmek, doğaya duyulan saygının gereğidir.
- Ben gelinceye kadar neler yaptınız?
- Beyefendiler istediler diye böyle mi yapmamız lazım!
- Bu vatan için ne kanlar döküldü.
- Gözlerim ağlıyor.

2. Aşağıdaki cümlelerde geçen altı çizili sözcüklerden hangisi varlıkların oluşlarına göre diğerlerinden farklıdır?

- Bugün denize girmek için güzel bir gün.
- Dün çok ilginç bir rüya gördüm.
- Sana olan inancım azaldı.
- İçindeki korkuyla yüzleşmen gerekecek.
- O, özgürlüğüne çok düşkün.

3. Aşağıdaki altı çizili sözcüklerden hangisi tür adı olarak **kullanılmamıştır**?

- Okulda bugün yeni öğretmenimizle tanıştık.
- Pamuk sobanın kenarında uyumayı çok seviyor.
- Bugün hava çok güzel.
- Çiçeklerin en güzeli papatyadır.
- Bugün manavdan taze sebze aldım.

4. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde *-ler* eki eklendiği sözcüğe “aşağı yukarı, ona yakın” anlamı katmıştır?

- Bu şehirdeki köy yolları bugün ulaşım kapalı.
- Yazları yaylaya çıkmayı çok severim.
- Hasan o sıralarda okula yeni başlamıştı.
- Geceleri gözüme uyku girmiyor.
- Halamlar yarın bize gelecek.

Bu saatler olunca hep eve gitmek istiyorum.

I II III IV V

5. Yukarıdaki cümlede geçen altı çizili sözcüklerden hangisi ad görevinde kullanılmıştır?

- I.
- II.
- III.
- IV.
- V.

6. Aşağıdaki altı çizili sözcüklerin hangisinde ad, cümlede nesne görevinde kullanılmıştır?

- Bursa'da zaman çok güzel geçti.
- Bugün işe otobüsle gittim.
- Turgut bugün de okula gelmedi.
- Oturmaktan usandım.
- İstanbul'u gördünüz mü?

7. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde bir tamlama **yoktur**?

- Bunu hemen sarın, dedi.
- Senin iyiliğini unutamam.
- Sınıfın kapısı tam kapanmadı.
- Onun derdini bir anlayabilsek!
- Başarının sırrı çok çalışmaktan geçiyor.

8. “Yarım” sözcüğü aşağıdakilerin hangisinde farklı görevde kullanılmıştır?

- Yarım elma, gönül alma.
- Yarım ekmek yedim; ama doymadım.
- Bize de şu yarımı kaldı.
- Yarım doktor adamı öldürür.
- Yarım ağızla konuşma.

9. Aşağıdaki cümlelerde geçen altı çizili sözcüklerden hangisi ad görevinde kullanılmıştır?

- Her zaman güler yüzlü olmak gerekir.
- Akacak kan damarda durmaz.
- Dün tanıdık birine rastladım.
- Cocuksu davranışlar hoşuma gitmiyor.
- Yazar, kalemiyle neler söylemez ki!

10. Aşağıdaki tamlamalardan hangisi diğerlerinden farklıdır?

- tahta sandık
- mermer saray
- taş köprü
- güzel hava
- sırma saç

Yaşamın İçinden

Kesme İşareti (‘)

Aşağıda sıralanan özel adlara getirilen iyelik, durum ve bildirme ekleri kesme işaretiyle ayrılır:

- Kişi adları, soyadları ve takma adlar: *Atatürk'üm, Fatih Sultan Mehmet'e, Kâzım Karabekir'i, Yunus Emre'yi...* Sonunda *p, ç, t, k* ünsüzlerinden biri bulunan *Ahmet, Çelik, Çiçek, Halit, Mehmet, Mesut, Murat, Özbek, Recep, Yiğit, Bosna-Hersek, Gaziantep, Kerkük, Sinop, Tokat, Zonguldak* gibi özel adlara ünlüyle başlayan ek getirildiğinde kesme işaretine rağmen *Ahmedi, Çeliği, Çiçeği, Halidi, Mehmedi, Mesudu, Muradı, Özbeği, Rebeci, Yiğidi, Bosna-Herseği, Gaziantebi, Kerküğü, Sinobu, Tokadı, Zonguldağı* biçiminde son ses yumuşatılarak söylenir. Özel adlar için yay ayrıca içinde bir açıklama yapıldığında kesme işareti yay araçtan sonra konur: *Yunus Emre (1240?-1320)'nin, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu)'nin*. Özel adlar yerine kullanılan “o” zamiri cümle içinde büyük harfle yazılmaz ve kendisinden sonra gelen ekler kesme işaretiyle ayrılmaz.
- Millet, boy, oymak adları: *Türk'üm, Alman'sınız, İngiliz'den, Rus'muş, Oğuz'un, Kazak'a...*
- Devlet adları: *Türkiye Cumhuriyeti'ni, Osmanlı Devleti'ndeki, Amerika Birleşik Devletleri'ne...*
- Din ve mitoloji ile ilgili özel adlar: *Allah'ın, Tanrı'ya, Cebrail'den, Zeus'u...*
- Kıta, deniz, nehir, göl, dağ, boğaz, geçit, yayla; ülke, bölge, il, ilçe, köy, semt, bulvar, cadde, sokak vb. coğrafyayla ilgili yer adları: *Asya'nın, Marmara Denizi'nden, Akdeniz'i, Meriç Nehri'ne, Van Gölü'ne, Ağrı Dağı'nın, Çanakkale Boğazı'nın, Zigana Geçidi'nden, Uzunyayla'ya, Türkiye'dir*. Yer bildiren özel isimlerde kısaltmalı söyleyiş söz konusu olduğu zaman ekten önce kesme işareti kullanılır: *Hisar'dan, Boğaz'dan...*
- Gök bilimiyle ilgili adlar: *Jüpiter'den, Venüs'ü, Halley'in, Merih'e, Büyükayı'da, Yedikardeş'ten...*
- Saray, köşk, han, kale, köprü, anıt vb. adları: *Dolmabahçe Sarayı'nın, Çankaya Köşkü'ne, Sait Halim Paşa Yalısı'ndan, Ankara Kalesi'nden...*
- Kitap, dergi, gazete ve sanat eseri (tablo, heykel, müzik vb.) adları: *Nutuk'ta, Safabat'tan, Kıralk Konak'ta, Sinekli Bakkal'ı, Hürriyet'te, Resmî Gazete'de, Onuncu Yıl Marşı'nı...*

- Kanun, tüzük, yönetmelik, yönerge ve genelge adları: *Millî Eğitim Temel Kanunu'na, Medeni Kanun'un, Atatürk Uluslararası Barış Ödülü Tüzüğü'nde, Telif Hakkı Yayın ve Satış Yönetmeliği'nin*. Belli bir kanun, tüzük, yönetmelik kastedildiğinde büyük harfle yazılan kanun, tüzük, yönetmelik sözlerinin ek alması durumunda kesme işareti kullanılır: *Bu Kanun'un 17. maddesinin c bendi...* Yukarıda adı geçen Yönetmelik'in 2'nci maddesine göre...
- Hayvanlara verilen özel adlar: *Sarıkız'ın, Karabaş'a, Pamuk'u, Minnoş'tan...*
- Kurum, kuruluş, kurul ve iş yeri adlarına gelen ekler kesmeyle ayrılmaz: *Türkiye Büyük Millet Meclisine, Türk Dil Kurumundan, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığına, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanlığına, Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğüne, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanlığının...*
- Özel adlara getirilen yapım ekleri, çokluk eki ve bunlardan sonra gelen diğer ekler kesmeyle ayrılmaz: *Türklük, Türkleşmek, Türkçü, Türkçülük, Türkçe, Müslümanlık, Hristiyanlık, Avrupalı...*
- Kişi adlarından sonra gelen saygı sözlerine getirilen ekleri ayırmak için konur: *Nihat Bey'e, Aşşe Hanım'dan, Mahmut Efendi'ye, Enver Paşa'ya...*
- Unvanlardan sonra gelen ekler kesmeyle ayrılmaz: *Cumhurbaşkanınca, Başbakanca, Türk Dil Kurumu Başkanına göre...*
- Kısaltmalara getirilen ekleri ayırmak için konur: *TBMM'nin, TDK'nin, BM'de, ABD'de, TV'ye*. Sonunda nokta bulunan kısaltmalarla üs işaretli kısaltmalar kesmeyle ayrılmaz. Bu tür kısaltmalarda ek noktadan ve üs işaretinden sonra, kelimenin ve üs işaretinin okunuşuna uygun olarak yazılır: *vb.leri, Alm.dan, İng.yi; cm³e* (santimetre küpe), *m²ye* (metre kareye), *6⁴ten* (altı üssü dörtten),...
- Akım, çağ ve dönem adlarından sonra gelen ekler kesmeyle ayrılmaz: *Eski Çağın, Yükselme Döneminin, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatına...*

Kaynak: <http://www.tdk.gov.tr> adresinden 25.03.2009 tarihinde erişilmiş ve özel adların yazımı ile ilgili bölümden derlenmiştir.

Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız farklıysa “ Çoğul Ekinin Başka Görevlerde Kullanılışı” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. a	Yanıtınız farklıysa “Varlıklara Verilişlerine Göre Adlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. b	Yanıtınız farklıysa “ Adlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. c	Yanıtınız farklıysa “ Çoğul Ekinin Başka Görevlerde Kullanılışı “ bölümünü tekrar okuyunuz.
5. d	Yanıtınız farklıysa “Adlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. e	Yanıtınız farklıysa “ Adların Cümledeki Görevleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. a	Yanıtınız farklıysa “Ad Tamlaması” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. c	Yanıtınız farklıysa “ Adlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. e	Yanıtınız farklıysa “ Adlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
10.d	Yanıtınız farklıysa “Ad Tamlaması” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

- Küçültme eki adlara, yerine göre, sevgi ya da acıma anlamı katar:

Anneciğim bayrama kaç gün var?

Babacığımı pek özledim; ne gün gelecek?

Şu kadıncağızı gördükçe içim sızlar.

Bu cümlelerde *anneciğim*, *babacığımı* sözcüklerinde sevgi; *kadıncağız* sözcüğünde de acıma anlamı vardır.

Kuşcağızlar ararlarmış,

Bulamazlarmış yiyecek;

Ne bir darı, ne bir böcek,

Ben pek acırım onlara. (Kış Baba, Tevfik Fikret)

- Önemsizlik anlamı katar:

Beyefendi, çoluğunun, çocuğunun başıyşın

On paracık sadaka ver; ihtiyarı sevindir. (Türk Sazı, Mehmet Emin Yurdakul)

- Küçültme eki çeşitli anlamlar katarak adılara eklenir: *şu-n-cağız*, *bu-n-cağız*...

Kimsecikler görmeden, buracıkta uyurum...

- cik ekiyle türemiş bazı sözcükler küçültme anlamından sıyrılarak somut varlıklara ad olmuştur:

gelincik, *bademcik*, *kızılıcık*, *tatarcık*, *arpacık*, *maymuncuk*, *dipçik*, *kabarcık*, *yılandık*, *tomurcuk*, *elmacık* (kemikleri)...

- Özel yer adları da vardır:

Kalecik, *Kuzguncuk*, *Gölcük*, *Osmancık*, *Çınarcık*, *Germencik*...

Sıra Sizde 2

Türkçede erkek adlarıyla dişi adlarını ayırt edecek bir ek yoktur. Çok eski dönemlerde birkaç sözcüğe, eklerle dişillik anlamının katıldığını gösteren izlere rastlanmaktadır:

han (Türk sultanı) - *hanım* (han'ın eşi)

beğ (bey) - *begüm* (beyin eşi), *bike* (Burhan-ı Kat'ı)

ağa - *ağaca* (ağanın eşi)

kağan - *katun* (Orhun Yazıtları)

Çoğaltılamayan bu örnekler gösteriyor ki bugün olduğu gibi eski çağlarda da Türkçe sözcüklerde erkeklik ve dişilik kavramlarını belirtecek şekil gelişmemiştir. Bunun içindir ki Türkçede bir varlığın erkeği için ayrı, dişisi için ayrı adlar vardır: *erkek* - *kadın*, *oğlan* - *kız*, *dayı* - *teyze*, *ağabey* - *abla*, *ana* - *baba*, *gelin* - *güvey*, *baldız* - *kayın*, *koyun* - *koç*, *keçi* - *teke*, *öküz* - *inek*, *aygır* - *kısırak*...

Erkeğiyle dişisi için ayrı sözcükleri bulunmayan insan adları; *erkek*, *kadın*, *kız* sözcüklerinin uygunlarıyla tülenir: *erkek aşçı*, *kadın hizmetçi*, *hizmetçi kız*, *kız kardeş*... Hayvanlarda bu ayırma *erkek*, *dişi*... sözcükleriyle yapılır: *erkek aslan*, *dişi kaplan*, *baba hindi*, *dişi kurt*...

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Ankara.

Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara.

3

Amaçlarımız

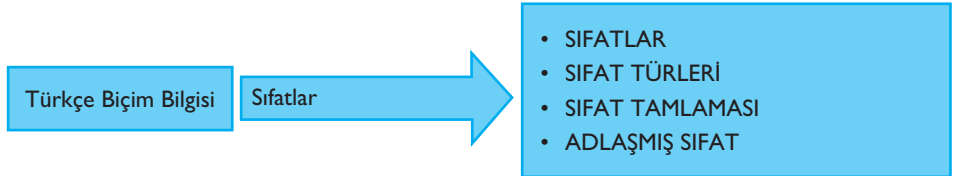
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Sıfatları tanıyabilecek, niteleme ve belirtme sıfatlarını sınıflandırabilecek,
- Pekıştirmeli sıfatları tanıyabilecek,
- Küçültme sıfatlarını ve sıfatlara gelen ekleri tanıyabilecek,
- Sıfat tamlamasını analiz edebilecek,
- Adlaşmış sıfatları tanıyabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Sıfat
- Niteleme sıfatı
- Belirtme sıfatı
- İşaret sıfatı
- Sayı sıfatı
- Belgisiz sıfat
- Soru sıfatı
- Unvan sıfatları
- Pekıştirmeli sıfatlar
- Küçültme sıfatları
- Sıfat tamlaması

İçerik Haritası

Sıfatlar

SIFATLAR (ÖNADLAR)

Sıfatları tanımak, niteleme ve belirtme sıfatlarını sınıflandırmak

Güzel çiçek, kokulu elma, dokuzuncu sınıf, beş lira, şu ev... sözleri birer tamlama-dır. İkinci sözcükler addır. Birinci sözcükler bu adların nasıl olduklarını gösteriyor, bu adları niteliyor: *güzel, kokulu*.

Sırasını, sayısını, yerini belirtiyor: *dokuzuncu, beş, şu*.

Varlıkları niteleyen ya da belirten sözcüklere **sıfat** denir. Sıfatlar görevleri bakımından ikiye ayrılır:

- Niteleme sıfatları
- Belirtme sıfatları

Sıfat: Varlıkları niteleyen ya da belirten sözcüklerdir.

SIFAT TÜRLERİ

Niteleme Sıfatları

Nevin'in *solgun* yanaklarından *akan* yaşlar masırpadaki *bulanık* suya karışıyor; *ince* dudaklarının kenarlarından sızarak *boğuk* hıçkırıklarla *titreyen* boynuna, göğsüne damlıyordu.

(Reşat Nuri Güntekin)

Cümlede italik harflerle dizilmiş sözcükler, kendilerinden sonra gelen adları niteliyor; yani adların nasıl olduklarını gösteriyor. Varlıkları niteleyen; yani varlıkların durumlarını, biçimlerini, renklerini, özelliklerini gösteren sözcüklere **niteleme sıfatı** denir.

Sıfatların anlatıma kattığı değeri daha iyi anlamak için yukarıdaki örneği sıfatları atarak okuyalım. Eylem anlamlı iki sıfatı (*akan, titreyen*) atamayız. Buna karşılık *solgun, bulanık, ince, boğuk* sıfatları atılabiliyor; cümle bozulmuyor, anlatımda önemli bir aksaklık da olmuyor. Yalnız *yanak, su, dudak, hıçkırık* sözcükleriyle adlandırılan varlıkların nitelikleri, nasıl oldukları anlaşılmayacağı için imgede istenen biçimde canlandırılmıyor. Bu deneme gösteriyor ki birer soyut kavram olan sıfatlar -adlarla eylemler gibi- cümlelerin ögesi değildir. Görevi, cümledeki adları -adların gösterdikleri varlıkları- türlü yönden tamlamaktır.

Niteleme sıfatı: Varlıkları niteleyen; yani varlıkların durumlarını, biçimlerini, renklerini, özelliklerini gösteren sözcüklerdir.

Sıfat konusu ile ilgili daha geniş bilgiyi, Tahir Nejat Gencan'ın DİL BİLGİSİ (Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, 2007) adlı kitabında bulabilirsiniz

Belirtme Sıfatları

Nitelenmemiş, bir adla ya da belirtici bir sıfatla tamlanmamış adlar belirtisizlik içinde kalır:

Ağaç yeşeriyor, çiçek açıp meyve verecek.

Kuş uçacak.

Balık yüzer.

Bu cümlelerde adlar, nitelikleri gösterilmediği; yerleri, nicelikleri belirtilmediği için sınırsız bir genellik içindedir. Bu sınırsız genellik, daha çok belirtici sıfatlarla kısınlınca varlığın tanınması kolaylaşır. Varlıkları türlü yönlerden belirten sözcüklere **belirtme sıfatı** denir. Belirtme sıfatları görevleri bakımından şu bölümlere ayrılır:

- İşaret (İm) sıfatları
- Sayı sıfatları
- Belgisiz sıfatlar
- Soru sıfatları

İşaret (İm) Sıfatları

Varlıkları tanıtmak, göstermek için en kesin yol jestlerdir. Ancak yazıda, jestler kullanılmadığı için sözcüklerden yararlanılır.

Bu ev, şu ağaç, o ırmak, o tepe, şu duvar, bu çocuk ... örneklerinde *bu*, *şu*, *o* sözcüklerini kullanırken, çok kez, işaret parmaklarımızla da varlıkları gösteririz. Anlamca birbirine yakın olan bu üç işaret sözcüğü arasındaki ayrımlara dikkat edelim: *bu çocuk, şu çocuk, o çocuk; bu ev, şu ev, o ev ...*

Örneklerde de görüldüğü gibi “*bu*” sözcüğünü yakın için, “*şu*” sözcüğünü biraz daha uzak için, “*o*” sözcüğünü de daha uzak için ya da göz önünde bulunmayan varlıkları göstermek için kullanırız. Ancak bu kullanım ayrımı kesin değildir. Eşit durumlarda bu sözcükler birbirinin yerine de kullanılabilir. Ancak geçmiş konular için “*bu*”, sonra gelecekler için “*şu*” ayrımının gözetilmesi doğru olur.

- İşaret sıfatlarının belirttikleri adlara, kavramlara duygu değeri katmak için kullanıldıkları da olur:

Halk bizim için hâlâ o eski meçhul, hâlâ o çözülmez bilmece...

(Fali Rıfki Atay)

Ses yok, haber yok. Sessizlik ve habersizlik ümitsizliğe dönmek üzere. Neden susar bu Anadolu? Neden bir kelimesi duyulmaz bu Mustafa Kemal'in? Hilali Ab-mer'e gidiyoruz düşünen düşünene.

(Fali Rıfki Atay)

- Yinelenen görevdeş öğeleri belirtirken anlatıma katılan duygu abartılmış olur:
Yanağı gülğün ü lalin dudaklar
O simin sak o ter sib-i zenahlar.

(Aşıkpaşazade Tarihi, XV.)

- İşaret sıfatlarıyla belirttikleri adlar arasına tamlayıcı sözcükler girer: *bu yaramaz çocuk, şu ele avuca sığmaz çocuk, o kırmızı boyalı ev ...*
“İşte” sözcüğü işaret sıfatlarını pekiştirir: *işte şu bahçe, işte bu adam ...*

Belirtme sıfatı: Varlıkları türlü yönlerden belirten sözcüklerdir.

Sayı Sıfatları

Varlıkları, sayı ile ilgili çeşitli yönlerden belirten sözcüklerdir. Sayıların başlangıcı sıfırdır. Sayılar, sıfırın üstünde ve altında sonsuzluğa uzar gider. Dilimizde sayılar onlu düzene bağlıdır.

Asıl Sayılar: Varlıkların sayılarını bildiren sözcüklerdir: *beş parmak, yetmiş iki kuruş, on bin altı yüz kırk kilo, beş buçuk milyon lira ...*

Asıl sayılar yapıları bakımından üç çeşittir:

Bir sözcüklü sayılar: *bir, beş, on, yirmi, doksan, yüz, bin ...*

Sıfat takımı biçiminde olan çarpımlı sayılar: *üç yüz, yedi bin, dokuz yüz, seksen bin, beş yüz milyon ...*

Öbekleşmiş, toplamli sayılar: *on iki, kırk üç, altmış beş, yüz on dokuz, bin yüz kırk altı, üç bin altı, yüz otuz iki, kırk sekiz milyon dört yüz on altı bin sekiz yüz elli üç ...*

Sayı sıfatları: Varlıkları, sayı ile ilgili çeşitli yönlerden belirten sözcüklerdir.

- Sayıların her sözcüğü ayrı yazılır.
- Aralarına bir sayı sığdırılması kaygısı varsa bütün sayılar bitişik de yazılabilir: *yediyüzdoksansekizbinaltıyüzyetmişdört Türk Lirası ...*
- Rakamlara gelen ek kesme (') işareti ile ayrılır. *145'ten 23'ü çıkaralım, 1919'da başlayan Kurtuluş ... , 6418'in yarısı ... ,1958'lilerin yoklaması ...*

DİKKAT

- Asıl sayılar, varlıkların sayılarını belirttikleri için kurdukları tamlamalardaki adların çoğullanmaması gerekir. Ancak sayılar ve sayılarla kurulan sıfat tamlamaları birer toplam, birer deyim, birer terim değerinde klişeleşmiş olunca -ler ekiyle çoğullanır: *kırklar, yediler, binler, on binlerin dönüşü, üç büyükler toplantısı, kırk baramiler, üç aylar, yedi deliler, Beşevler ...*
- Sayı sıfatlarından sonra gelen adlar, daha önce geçen tümleyenlerine uymak için de çoğullanırlar:

Size karşı erkeklerin haiz oldukları bir baklarını söyleyeyim.

(Cadı , Hüseyin Rahmi Gürpınar)

- Asıl sayılar, üleştirme anlamında kullanılınca ya da ayrı varlıktaki sayı ile ilgili şeyleri anlatma durumunda olunca tümlenenler çoğul kullanılır:

Y. ile V. iki elleriyle kalçalarını tutarak sarsıla sarsıla gülüyorlardı.

(Billur Kalp, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

- Belirtme sıfatı “bir”den sonra kimi sözcüklerin çoğullanması anlatıma abartı katar:

Ben onu bir yerlere içgüveyisi veremem.

(Tutuşmuş Gönüller, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

- Abartmayla çoğullanmış sayıların belirttikleri adlar da çoğul olabilir:

Binlerle, binlerle liralara verdiler.

(Eşkiya İninde, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

- Yarım, çeyrek gibi nicelik bildiren sözcükler de sayı sıfatı görevindedir: *yarım saat, yarım elma, yarı gece, çeyrek saat, iki buçuk kilo ...*
- Asıl sayılarla belirtilmiş ölçü ve tartı tamlamaları birer belirtme sıfatı gibi kullanılır: *üç metre kumaş, iki kilometre yol, on beş kilo şeker...*

Sıra Sayıları: Varlıkların sıralarını belirten sayılardır: *onuncu yıl, beşinci sınıf, yirmi sekizinci okul, altıncı ev ...*

- Ünsüzle biten asıl sayıların sonuna -inci eki gelir: *birinci, üçüncü, beşinci, dokuzuncu, sekizinci, yetmişinci, yüzüncü...*

- Ünlüyle bitenlerde iki ünlünün yan yana gelmemesi için *-i* düşer: *ikinci, altıncı, on yedinci, yirminci, ellinci ...*
- Her ek gibi *-inci* eki de ünlüler uyumuna göre değişir: *birinci, kırkıncı, dokuzuncu, yüzüncü ...*
- Rakamdan sonra gelen nokta, *-inci* ekinin yerini tutar: *XVII. yüzyıl, 3. sınıf, V. kilometre ...*
- “İlk” sözcüğü “birinci” sözcüğü yerine kullanılınca sıra sayısı görevinde kullanılmış olur.
- “kaçıncı, onuncu, ortanca ...” sözcükleri de sıra anlamlıdır.

SIRA SİZDE

-(I)nci ekinin eski biçimlerini araştırınız.

Üleştirme Sayıları: Varlıkların eşit bölümlere ayrıldığını belirten sayılardır: *üçer elma, on ikişer lira, altışar dönüm, dörder arkadaş, yüz elli sekizer ...*

- Üleştirme sayıları *-er* ekiyle türer. Bu ek, ünsüzlerle biten asıl sayılardan sonra *-er*; kalın hecelerden sonra *-ar* olur: *birer, üçer, yüzer, biner; otuzar, kırkar, doksanar ...*
- Çarpımlı sayılar “beş yüz-er, elli bin-er, sekiz bin-er...” veya “beş-er yüz, ellişer bin, sekiz-er bin ...” biçiminde türer.

Yarım, az, tek, kaç, çift, birkaç... sözcüklerinin üleştirme biçimleri de *yarımşar, azar azar, teker, kaçar, çiftler çiftler, birkaçar ...* biçimlerinde türer:

Birkaçar kadeble neşelendik.

(Eşkiya İninde, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Bizim çiftler çiftler hizmetçimiz yok ya...

(Billur Kalp, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

- “milyon, milyar...” gibi büyük sayılarla öbekleşmişlerde öncül sayılar üleştirme ekini alır: *yedişer milyon, on sekizer milyar, sekiz yüz kırk altışar milyon ...*
- Üleştirme sayılarıyla kurulan sıfat tamlamalarında adlar çoğullanmaz: *onar lira...*

Kesir Sayıları: Varlıkların bölümlerini belirten sayı öbekleridir: *dörtte üç, onda dokuz, yüzde on iki, binde bir, yüzde beş faiz ...*

- Kesir sayıları, birinci sayıya gelen *-de* ekiyle türer. *-de* eki, ünlülerin uyumuna ve ünsüzlerin benzeşmesine göre değişerek *-de, -da; -te, -ta* olabilir: *bindede altı, otuzda dört, dörtte iki, 10516’da 295 hisseli ...*
- *-de* ekini alan sayılar, varlığın kaç bölündüğünü, sonra gelen sayılar bundan kaç bölümün söylenmek istendiğini anlatmaya yarar.

Topluluk Sayıları: Topluluğu gösteren sözlerdir: *ikiz kardeşler, üçüzlerin biri, dördüz doğurmak, Kanadalı beşizler ...*

Belgisiz Sıfatlar

Belgisiz sıfatlar: Varlıkları tam olarak değil de aşağı yukarı belirten sözcüklerdir.

Varlıkları tam olarak değil de aşağı yukarı belirten sözcüklerdir: *birkaç öğrenci, bütün insanlar, bir kimse, her çocuk, başka gün, kimi kez, birçok, birtakım, herhangi bir, hiçbir, bazı, falan ...*

Belgisiz sıfatların belirttikleri adların çoğullanıp çoğullanmamaları kurallara bağlıdır:

- *Her, birkaç, hiçbir, her bir, herhangi bir, biraz ...* sıfatlarının belirttiği adlar çoğullanmaz:

Her koyun kendi bacağından asılır.

(Atasözü)

Seçimlerde hür vatandaşlık hakkını kullanan hiçbir seçmen seza görmez.

(Fali Rıfkı Atay)

- Ancak daha önce geçmiş sözcüklerle uyum sağlanması için çoğullanması gereken cümleler olabilir:

Lord Byron gibi, Victor Hugo gibi Alfred de Musset gibi, her kitapları iki üç yılda bir kere üç yüz bin nüsha basılmakta olan ...

(Namık Kemal)

- Bütün, birtakım ...* belgisiz sıfatlarının tamladığı adlar çoğul olur: *bütün insanlar, birtakım kimseler ...*

“Bir” sözcüğü hangi durumlarda sayı sıfatı, hangi durumlarda belgisiz sıfat olarak kullanılır?

SIRA SİZDE

- Bir* sözcüğünün cümleye kattığı anlama göre vurgusu da farklı olur:
Bir kalem aldım. Vurgusuzdur (herhangi bir anlamında), belgisiz sıfattır.
Hastanın yanında bir kişi kalabilir. Vurguludur, sayı sıfatıdır.
Bir fırtına, bir sağanak, bir dolu!.. Nereye sığınacağımızı bilemedik. Kuvvetli belirtme vurgusuyla söylenir, abartılı bir niteleme özelliği vardır.
Bir ev almış ki görmelisin. Çok güzel anlamında niteleme özelliği vardır.

“Fazla” sözcüğü “artan, gereğini aşan” gibi bir anlam taşır. Bu nedenle “çok” anlamında kullanılması doğru değildir.

DİKKAT

Soru Sıfatları

Varlıkların durumlarını, yerlerini, sayılarını soru yoluyla belirtmek için kullanılan sözcüklerdir.

Nasıl çocuk? Hangi okul?
Kaç kuruş? Ne zaman?
Ne biçim söz? Ne türlü davranış?

- Ne* sıfatının soru görevinden sıyrılarak anlatıma abartı kattığı sık görülür:
Ne şandır hak yolunda balka bezl-i can edip durmak
Ne devlettir şehid-i zi-bayat olmak bu âlemde.

(Namık Kemal)

- Ne* soru sıfatı “*kadar, denli, gibi, biçim...*” sözcükleriyle öbekleşebilir:
Ne kadar para verdiniz?
Ne gibi kitaplar aldınız?

- Ne* sıfatı ile kurulan yanıtsız soru takımları olumsuzluk anlamı sezdirebilir:
Ne çare? (Çare yok.) *Ne hakkı var?* (Hakkı yok.)
Ne fayda? (Fayda yok, faydasız.) *Ne vazifem?* (Vazifem değildir.)

- Kaç* sözcüğü varlıkların sayılarını belirtme sorusudur; eklerle türeyerek sıra, üleştirme ve kesir sayılarını bulmamıza yardımcı olur: *kaçıncı kat, kaçar lira, kaçta kaç hisse...*

Soru sıfatları: Varlıkların durumlarını, yerlerini, sayılarını soru yoluyla belirtmek için kullanılan sözcüklerdir.

Soru sözcükleri:

Bir adı belirtince sıfat olur.

Bir adın yerini tutunca adıl olur.

Sıfatları, eylemleri kısınca ya da güçlendirince belirteç olur.

DİKKAT

Unvan (San) sıfatları:
İnsanların rütbe, derece, görev ve sosyal durumlarına göre adlarına takılan saygı ve tanıtma sözleridir.

Unvan (San) Sıfatları

İnsanların rütbe, derece, görev ve sosyal durumlarına göre adlarına takılan saygı ve tanıtma sözleridir. Bu sıfatlar da bir çeşit niteleme sıfatıdır.

Unvan sıfatlarının adlarla kullanılışları şöyledir:

- Unvan sıfatları, bütün sıfatlar gibi adlardan önce gelir: *Bay Turgut, Bayan Sevim, Şehzade Cem, Aksak Timur, Yıldırım Beyazıt, Deli Petro, Doktor Baykal, Mareşal Çakmak, Ulu Önder Atatürk...*
- Ancak adlardan sonra gelen unvan sıfatları da vardır: *Namık Kemal Bey, Nigar Hanım, Ali Dayı, Zeynep Hatun, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi, Durusun Onbaşı, Mehmet Ağa, Elif Bacı...*
- Hem addan önce hem de sonra gelen unvan sıfatları da vardır: *Sultan Murat, Kösem Sultan, Fatih Sultan Mehmet, Valide Sultan; Oğuz Han; Han Ahmet; Çelebi Mehmet, Evliya Çelebi; Osman Gazi; Gazi Osman Paşa; Ali Hoca; Hoca Ali...*

SIRA SİZDE

Unvan sıfatlarının ilk harfi büyük mü, küçük mü yazılır, araştırınız.

Pekiştirmeli Sıfatlar

Pekiştirmeli sıfatları tanımak

Sıfatlar, belirteçlerle derecelendikleri gibi kimi ön eklerle de pekiştirilir: *yemyeşil ova, ipince bir kalem, tertemiz, kaskatı, bembeyaz, besbelli, apak...*

Bitkin bedeni ile dipdinç dimağı, karşımda müthiş tezat hâlinde duruyordu.

(Atatürk'ün Hastalığı, Ruşen Eşref Ünaydın)

- Bazı niteleme sıfatlarının ilk ünlü sesine kadar olan kısmı /m/, /p /, /r/, /s/ harflerinden uygun olanı ile kapanır ve bir ön ek biçimine gelerek sıfatın başına eklenir: *bem-beyaz, kıp-kızıl, ter-temiz, dos-doğru...*
- Bir ünlü ya da bir -ıl artmasıyla şu biçimde pekişenler de vardır: *sapasağlam, düpedüz, çırlıçiplak, yapayalnız...*
- Bunlara yakın biçimde öbekleşmiş adlar da vardır: *güpegündüz, tortop, çepeçevre...*
- Sıfatlar, kendilerinden yapılmış bu ön eklerle pekiştirildikleri gibi yinelenme (ikileme) yoluyla da pekişirler: *kara kara gözler, iri iri karpuzlar, türlü türlü insanlar...*

Kızıl kızıl develer.

(Dede Korkut)

Serin serin Kapalıçarşı

Cıvıl cıvıl Mahmutpaşa

Güvercin dolu avlular

(Orhan Veli Kanık)

- İkilemiş adlar da pekiştirme sıfatı olarak kullanılabilir:

Tavla tavla şabbaz atlarım sana binit olsun.

Katar katar develerim sana yüklet olsun.

(Dede Korkut)

• Yinelenen sıfatların birincisine soru eki katılınca pekiştirme daha canlı olur:
Burada (Bolu ormanlarında) ikinci bir Bursa doğuyor. Bir Bursa ki havası, fırdolayı çam ormanlarıyla çevrilmiş olmasından ve denize 710 metre yükseklikte bulunmasından dolayı temiz mi temiz, sağlam mı sağlam...

(Refik Halit Karay)

- Yinelenmiş adlar -ikilemeler- da çokluk bildiren pekiştirme anlamlı sıfat olur: *kucak kucak çiçek, avuç avuç para, bardak bardak şerbet, dilim dilim kavun...*

*Salkım salkım tan yelleri estiğinde...
katar katar develer...*

(Dede Korkut)

- Yakın anlamlı sözcüklerin yinelenmesiyle ve yakıştırma ikizlemeleriyle de pekiştirme anlamı elde edilir: *anlı şanlı bir zafer, iri yarı bir genç, kırık dö-kük, yarım yamalak, abuk sabuk, süklüm püklüm, yorgun argın, ulu orta, kaba saba, açık saçık, boz bulanık, kara kuru, irili ufaklı, ileri geri...*

• İkileme ve ikizleme biçiminde belirteçler de pekiştiricidir:
*Derin derin düşündü. Üçer üçer sıralandık.
Koşa koşu gidiyorduk. Ağlaya sızlaya anlattı.
Düşe kalka hasta-i gam...*

(Şeyh Galip, XVIII.)

Küçültme Sıfatları

Küçültme sıfatlarını ve sıfatlara gelen ekleri tanımak

Sıfatların anlamları, dereceleme ve pekiştirme yollarıyla kuvvetlendiği gibi eklerle de küçültülebilir: *güzelce ev, kısacık boy, ekşimsi, mavimtrak...*

Yukarıdaki örneklerin anlamı şudur:

Güzelce = oldukça güzel, *kısacık* = hayli kısa, *ekşimsi* = biraz ekşi, çok ekşi değil; *mavimtrak* = maviye çalar...

- Küçültme ekleri örneklerde görüldüğü gibi *-ce, -cik, -imsi, -(i)mtrak*tır. Bu eklerden *-ce*, ünlü uyumuna ve ünsüzlerin benzeşmesine göre değişerek *-ce, -ca, -çe, -ça* olur: *serince, uzunca, sertçe, yıkıkça, düzgünce, genişçe...*
- Bu ekin konuşma dilinde *-cene* biçiminde uzatılmışı da görülür: *güzelcene, düzgüncene...*
- *-cik* eki, ünlü uyumuna ve benzeşmeye göre değişebilir; *-cek* de olur. Sözcük sonlarındaki /k/ çok kez düşürülür: *kısacık, yavrucuk, yavrucak, büyücek, çabucak, ufacak...*
- Bir heceli birkaç sözcükte, ekten önce /i/, /a/ geldiği görülür: *bir-i-cik, az-ı-cık, dar-a-cık...*
- Küçük, kısa, ufak, az gibi aslında küçüklük anlamı veren sıfatlara *-cik* eki aşırılık anlamı katar: *küçücük* = çok küçük, *ufacık* = çok ufak, *azıcık* = çok az, *körpecik* = pek körpe...

İçinde ılık, incecik bir ürperti vardı...

(Yer Demir, Gök Bakır, Yaşar Kemal)

- *-cik* eki, *“bura, şura, ora”* adlarına yakınlık anlamları katar:
Şuracıkta, köşe başındaki evde.
- *-cek* eki zaman belirteçlerini de pekiştirir: *demincek, çabucak...*

- Ekin *-cecik*, *-cicik* biçiminde uzadığı da olur: *hemencecik*, *ufacıcık*, *yakıncacık*...
- *-(i)msi* eki, sözcüklerin son hecesine uyar. Ünlülerle biten sözcüklerde /i/ düşer: *yeşil-ımsı*, *mor-ımsı*, *sarı-ımsı*, *mavi-ımsı*, *acı-ımsı*, *kekre-ımsı*, *tatlı-ımsı*, *kadife-ımsı*, *köylü-ımsı*, *çoban-ımsı*...
- *-si* olarak da kullanımı vardır:
Bu kır saçlı adamın çocuksu bâllerinden boşlandığı için...
(Nilgün, Refik Halit Karay)
- *-(i)mtırak* eki ünlü uyumuna aykırıdır. İnce ünlülü sözcüklerden sonra da kalınlığı değişmez: *eğsımtırak*, *acımtırak*...

SIFAT TAMLAMASI (SIFAT TAKIMI)

Sıfat tamlamasını analiz etmek

Sıfat Tamlaması (Sıfat Takımı): Sıfatın adları ya da adları tamlamasıyla ortaya gelen söz öbeğidir.

- Sıfatların asıl görevi adları tamlamaktır: *engin deniz*, *kırmızı çiçek*, *yiğit Türk*, *on iki öğrenci*, *beşinci sınıf*, *birkaç kuruş*, *Mithat Paşa*, *Nasrettin Hoca*...
- Sıfatlar adıları tamlar: *zengin kimseler*...
- Sıfatın adları ya da adları tamlamasıyla ortaya gelen söz öbeğine **sıfat tamlaması (sıfat takımı)** denir. Sıfat tamlamaları, kuruluş eki almaz; bu bakımdan takısız ad tamlamasına benzer.

aslan asker, *altın kalem*, *demir bilek*, *yün kumaş*...

yiğit asker, *güzel kalem*, *kuvvetli bilek*, *sağlam kumaş*...

Yukarıdaki örneklerden birinci satırdakiler takısız ad tamlamasıdır. İkinci satırdakiler ise sıfat tamlamasıdır. Bunlar, ancak tümleyen sözcüklerin çeşidine göre adlandırılır. Sıfat tamlamalarında sıfat önce, ad sonra gelir. Ancak sövme, aşağılama ve azarlamalarda sıfatın addan sonra geldiği de olur. Sonra gelen sıfat iyelik eki alır; bu suretle de belirtisiz ad tamlaması durumuna girer:

Yalvardılar... Temür bedbahtı kendilerine uydurdular.

(Aşıkpaşazade Tarihi, XV.)

Bunları bizim hizmetçi budalası yapmış.

Aykut yaramazı gene kitapları alt üst etmiş.

Ad tamlamaları gibi durum ekleriyle de çekimlenirler: *Temür bedbahtını*, *hizmetçi budalasına*, *Aykut yaramazından*...

- Sıfat tamlamaları -her tamlama bir ad sayıldığı için- ad tamlamalarında tümleyen ve tümlenen de olurlar: *komşunun güzel evi*, *güzel evin kapısı*, *güzel evin açık kapısı*...
- Her tamlama -söz dizimi bakımından- bir bütün, bir ad sayılır ve çekimlenir: *güzel kalem*; *güzel kalemleri*, *kalemlerinizi*, *kalemlerim*, *kalemlerini*, *kalemlerinden*, *kalemlere*...

Türer: *yeni elbiseli çocuk*

- Bir sıfat, görevdeş birkaç adı niteler ya da belirtir:

Geniş odalar, *sofalar*, *salonlar pek güzel döşenmişti.*

Şu kitapları, *defterleri*, *dosyaları yerlerine kaldırdınız.*

- Durum ekleriyle çekimlenmiş sıfat tamlamalarının başka bir adı niteledikleri de görülür:

Az sayıda arkadaşla gezmeye gittiler.

- Bir tamlamada art arda birkaç sıfat gelebilir. Bir adı tamlayan sıfatlardan:

Bir türden olanlar virgülle, uygun bağlaçlarla sıralanır:

Uslu, terbiyeli, genç ve bilgili bir adam.

Hem güzel hem kokulu gül...

- Sıfatlar ayrı türlerden ise önce belirtme, sonra niteleme sıfatları gelir:

Şu büyük babçe...

Her yiğit asker...

Karşıdaki kırmızı ev...

- “Bir” sözcüğünün belirtme görevine önem verilmek istenince sıfatların yerleri değişir:

bir güzel çiçek - güzel bir çiçek

bir çalışkan öğrenci - çalışkan bir öğrenci...

Niteleme sıfatları birden fazla olunca ya da belirtmeyi güçlendirmek gerekince belirtme sıfatı sonra gelebilir ve böylece belirtmeye önem kazandırır:

Yanımdaki uzun masaya, kadınlı erkekli on kişi birden geldi.

(Aziz Nesin)

Dar, kirli, bakımsız bu sokakları kim temizleyecek?

Kırmızı kapılı şu ev...

- Ortaç görevli niteleme sıfatları, belirtmelerden önce gelir: *dün gelen iki konuk, uçaktan inecek her yolcu...*

Sizi arayan o adam gene geldi.

- Tamlama kuran sıfatlarda sözcük vurgusu daha belirgin olur: *coşkun dere, korkak çocuk, güzel çiçek, boş oda, hangi arkadaş...*

ADLAŞMIŞ SIFATLAR (SIFATLARIN AD GİBİ KULLANILMASI)

Adlaşmış sıfatları tamamlamak

Her sıfatın ana görevi bir varlığı nitelemek, belirtmek; yani bir adı tamlamaktır. Sıfatla ve adla kurulan tamlamaya *sıfat tamlaması* denir. Her sıfat tamlamasında temel sözcük addır. Sıfat, onun anlamını tamlar.

Dünyanın değişmez ilkelerinden biri de şudur: Az emek, çok iş. Bütün çabalar buna yönelmiştir. Fabrikalar, makineler, bütün uygar buluşlar, durmadan sürüp giden araştırmalar, hep bunu sağlamak içindir. “Az emek”in dilde de önemi sonsuzdur. Az sözcükle çok nesne anlatmak, anlamca bir eksiklik bırakmamak üzere elden geldiğince sözcük atarak anlatımı kısaltmak önemli bir başarıdır. Kolayca anlaşılacak durumlarda sıfat tamlamasından ad düşer, anlamıyla eki sıfata geçer.

Çalışkan insanlar başarı gösterir.

Çalışkanlar başarı gösterir.

Çalışkan insanlar sıfat tamlamasından insan sözcüğü düşmüş, anlamıyla çoğul eki *çalışkan* sıfatına geçmiştir. “İnsan” adının anlamını içine alan *çalışkan* sözcüğü -asında sıfat olmakla birlikte- bu cümlede adlaşmıştır:

“Zenginler, yoksulları düşünmelidir.” cümlesindeki *zenginler, yoksulları* sözcüklerinin anlamı açıktır:

Zengin insanlar, yoksul kimseleri düşünmelidir, demektir.

Kolayca ve iyice anlaşılacağı için adlar düşmüş; anlamları ekleriyle birlikte kendilerine geçmiştir. Bütün sıfatlar -kolayca ve iyice anlaşılacak koşuluyla- bu şekilde adlaşır.

Kimi sıfatların adlaşma derecesi giderek artar; ayırt edilemez olur. Böylelerini konuluş anlamına göre değil kullanımına uygun olanıyla değerlendirmek gerekir. Çekim eki alan her sıfat adlaşmıştır.

Adlaşmış yalın sıfatlar da çoktur:

Yayladan inerken bir güzel gördüm

Ağlar melil melil bilmem nedendir?

Ak yerine karaları başına

Bağlar melil melil bilmem nedendir?

(Karacaoğlu)

Hikâye, söyleyenin ve dinleyenin beyecanını artırarak geliyordu.

(Atatürk'ün Hastalığı, Ruşen Eşref Ünaydın)

Akşamları "serin"e yavaş yavaş "soğuk" demeye başladık. Ağaç yaprakları arasında solmuşlar bile var.

(Fali Rıfkı Atay)

Yüzde yetmiş okur yazar olmayan bir memlekette...

DİKKAT

Adlaşmış sıfatlar, cümlede bir addan hemen önceye rastlarsa bir sıfat tamlaması gibi olur.

Böyle olmadığını göstermek için adlaşmış sıfattan sonra virgül konur:

Soğuk, ellerimizi dondurdu.

Adlaşmış sıfatlardan sonra virgül koymamak anlatım bulanıklığına sebep olabilir:

Yaralı doktora minnetle bakarak: "Beni kurtardınız; teşekkür ederim", dedi.

Örnekte yaralı olanın kim olduğu belli değildir.

Adlaşmış Sıfatların Cümledeki Görevleri

Adlaşmış sıfatlar, cümlede ad gibidir:

- **Özne olur:**

Hırsız, Mehmet'e doğru geliyordu.

(Reşat Nuri Güntekin)

Büyük buyurur, küçük yapar.

Çalışan kazanır...

- **Nesne olur:**

Tembeli babası da sevmez.

Yaramazı gördünüz mü?

Zaman yeniği doğurmak için eskiyi bütün bısmıyla öldürür.

(İffet, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

- **Tümleç olur:**

İnsanın söylemezinden, suyun şarlamazından kork.

(Atasözü)

Ushudan örnek al.

Haylaza bakma.

Yedincide dur.

... derim de pek az kimse inanmışa benzer, birçokları gülere benzer.

(Fali Rıfkı Atay)

- **Edimi niteleyerek eylemlere belirteç olur.**

- **Ad tamlamalarında tümleyen olur:** *çalışkanın notu, birçoğunun anlayış, binin yarısı, öğrenci sırası...*

- **Ad tamlamalarında tümlenen olur:** *sınıfın çalışkanı, ulusun sevgilisi, dünya güzeli, adamın biri, sözün doğrusu...*

*Ovanın yeşili, göğün mavisi
Ve minarelerin en ilabisi...*

(Ahmet Hamdi Tanpınar)

• **Adlar gibi hitap ve ünlem de olur:**

*Dolaş da yırtıcı arslan kesil bebey miskin!
Niçin yatıp kötürüm tilki olmak istersin?
Elin kolun tutuyorken çalış kazanmaya bak
Ki arağınla geçinsin senin de bir yatalak!*

(Mehmet Akif Ersoy)

• **Ek eylem alarak cümlelerin yüklemi olur:**

Tanrı uludur! Pek nazıksınız. Çok güzelmiş. Orban beşincidir. ...

• **Yüklemi sıfat olan cümleler devrik de olur:**

Açıktır pencere. Güzeldir bugün hava. Üzgünmüş Yalçın. ...

Bu cümlelerden ek eylem düşünce kimileri sıfat tamlamasına benzeyebilir. Bu benzerliği; konuşmada belirtme vurgusu, yazıda da sıfattan sonra konacak virgöl önleyebilir:

Güzel, bugün hava. Açık, pencere. Üzgün, Yalçın. ...

• **Adlaşmış ortaclar da özne ve tümleç olur; ek eylem alarak cümlelerin, temel önermelerin yüklemi olur:**

*Koşan elbet varır; düşen kalkar;
Kara taştan su damla damla akar.
Birikir sonra bir gümüş göl olur;
Arayan, Hakkı en sonunda bulur.*

(Tevfik Fikret)

Parayı veren, düdüğü çalar.

(Atasözü)

Özet

Sıfatları tanımak, niteleme ve belirtme sıfatlarını sınıflandırmak

Varlıkları niteleyen ya da belirten sözcüklere *sıfat* denir. Sıfatlar görevleri bakımından ikiye ayrılır:

- Niteleme sıfatları
- Belirtme sıfatları

Niteleme Sıfatları: Varlıkları niteleyen; yani varlıkların durumlarını, biçimlerini, renklerini, özelliklerini, nasıl olduklarını gösteren sözcüklerdir.

Belirtme Sıfatları: Varlıkları türlü yönlerden belirten sözcüklerdir. Belirtme sıfatları görevleri bakımından bölümlere ayrılır:

- İşaret (İm) sıfatları
- Sayı sıfatları
- Belgisiz sıfatlar
- Soru sıfatları

İşaret (İm) Sıfatları: Varlıkları tanıtmak, göstermek için en kesin yol jestlerdir. Ancak yazıda, jestler kullanılmadığı için sözcüklerden yararlanır.

Sayı Sıfatları: Varlıkları, sayı ile ilgili türlü yönlerden belirten sözcüklerdir.

- **Asıl Sayılar:** Varlıkların sayılarını bildiren sözcüklerdir.
- **Sıra Sayıları:** Varlıkların sıralarını belirten sayılardır.
- **Üleştirme Sayıları:** Varlıkların eşit bölümlere ayrıldığını belirten sayılardır.
- **Kesir Sayıları:** Varlıkların bölümlerini belirten sayı öbekleridir.
- **Topluluk Sayıları:** Biçimce tekil, anlamca çoğul olan sayılardır.

Belgisiz Sıfatlar: Varlıkları tam olarak değil de aşağı yukarı belirten sözcüklerdir.

Soru Sıfatları: Varlıkların durumlarını, yerlerini, sayılarını soru yoluyla belirtmek için kullanılan sözcüklerdir ki hem niteleme hem de belirtme sıfatlarıyla ilgilidir.

Soru sözcükleri bir adı belirtince sıfat olur. Bir adın yerini tutunca adıl olur. Sıfatları, eylemleri kısınca ya da güçlendirince belirteç olur.

Pekiştirmeli sıfatları tanımak

Sıfatlar belirteçlerle derecelendikleri gibi kimi ön eklerle de pekiştirilir. Bazı niteleme sıfatlarının ilk ünlü sesine kadar olan kısmı /m/, /p/, /r/, /s/ harflerinden uygun olanı ile kapanır ve bir ön ek biçimine gelerek sıfatın başına eklenir.

Sıfatlar, kendilerinden yapılmış ön eklerle pekiştirildikleri gibi yinelenme (ikileme) yoluyla da pekişirler. Yakın anlamlı sözcüklerin yinelenmesiyle ve yakıştırma ikizlemeleriyle de pekiştirme anlamı elde edilir.

Küçültme sıfatlarını ve sıfatlara gelen ekleri tanımak

Sıfatların anlamları, dereceleme ve pekiştirme yollarıyla kuvvetlendiği gibi eklerle de küçültülebilir. Küçültme ekleri *-ce*, *-cik*, *-imsi*, *-(i)mttrak*. Bu eklerden *-ce*, ünlü uyumuna ve ünsüzlerin benzeşmesine göre değişerek *-ce*, *-ca*, *-çe*, *-ça* olur.

-cik eki, ünlüler uyumuna ve benzeşmeye göre değişir. Bazen *-cek* de olur. Sözcük sonlarındaki /k/de çok kez düşer.

-(i)msi eki, sözcüklerin son hecesine uyar. Ünlülerle biten sözcüklerde /i/ düşer. *-si* olarak da kullanılabilir.

-(i)mttrak eki, ünlü uyumuna aykırıdır. İnce ünlülü sözcüklerden sonra da kalınlığı değişmez.

Sıfat tamlamasını analiz etmek

Sıfatın adları ya da adıları tamlamasıyla ortaya gelen söz öbeği *sıfat tamlaması*dır. Sıfat tamlamaları, kuruluş eki almaz; bu bakımdan takısız ad tamlamasına benzer. Sıfat tamlamalarında sıfat önce, ad sonra gelir. Ancak unvan sıfatlarından bir kısmı addan sonra gelir. Sövmeye, aşağılama ve azarlamalarda sıfatın addan sonra geldiği de olur. Sonra gelen sıfat iyelik eki alır; bu suretle de belirtisiz ad tamlaması durumuna girer. Sıfat tamlamaları, her tamlama bir ad sayıldığı için, ad tamlamalarında tümleyen ve tümlenen de olurlar. Her tamlama -söz dizimi bakımından- bir bütün, bir ad sayılır ve çekimlenebilir. Bir sıfat,

görevdeş birkaç adı niteleyebilir veya belirtebilir. Durum ekleriyle çekimlenmiş sıfat tamlamalarının başka bir adı niteledikleri de görülür. Bir tamlamada art arda birkaç sıfat gelebilir.

Adlaşmış sıfatları tanımak

Her sıfatın ana görevi bir varlığı nitelemek, belirtmek; yani bir adı tamlamaktır. Sıfatla addan kurulan tamlamaya *sıfat tamlaması* denir. Her sıfat tamlamasında temel sözcük addır. Sıfat onun anlamını tamlar.

Çağdaş dünyanın değişmez ilkelerinden biri de “Az emek, çok iş”tir. Bütün çabalar buna yönelmiştir. “Az emek”in dilde de önemi sonsuzdur. Az sözcükle çok nesne anlatmak; anlamca bir eksiklik bırakmamak üzere elden geldiğince sözcük atarak anlatımı kısaltmak önemli bir başarıdır. Kolayca anlaşılacak durumlarda sıfat tamlamasından ad düşer, anlamıyla eki sıfata geçer.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki cümlelerde altı çizili sözcüklerden hangisi, niteleme sıfatı değildir?

- Oldukça zeki bir çocuktur.
- Küçük yaşta okuldan ayrıldı.
- Babası ona bir saz alacak.
- İnce bedenine ne giyse yakışıyordu.
- Mutlu bir hayat sürmek onun da hakkıydı.

2. Aşağıdaki cümlelerde altı çizili sözcüklerden hangisi, sıfat göreviyle **kullanılmamıştır**?

- Uzun saçlarını savurdukça savuruyordu.
- Baygın bakışlarıyla gençlerin aklını çeliyordu.
- Babası yaşlarında, zengin bir adamla evlendi.
- Çok kısa zamanda mahallenin abisi oldu.
- Kısa etekleri rüzgârda savruluyor; ama o yine de aldırmiyordu.

3. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde soru anlamı bir sıfatla sağlanmıştır?

- Hangi elbiseyi alayım?
- Yarın sen de bizimle gelecek misin?
- Kim benimle çarşıya gelmek ister?
- Neresini daha çok beğendiniz?
- Niçin yanıma gelmiyorsun?

4. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi sıfat göreviyle **kullanılamaz**?

- kısa
- dar
- sivri
- büyük
- bakış

5. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde, “öyle” sözcüğü diğerlerinden farklı görevde kullanılmıştır?

- Öyle zamanlar oluyor ki hiç aklımdan çıkmıyorsun.
- Öyle bakıp durma, işin ucundan sen de tut.
- Öyle durumlarda hep sen aklıma gelirsin.
- Öyle bir insanla konuşmamak benim için büyük bir kayıp değil.
- Öyle yanıtlar vererek bu işi geçiştiremezsin.

6. Aşağıdaki cümlelerde geçen işaret sözcüklerinden hangisi, sıfat göreviyle kullanılmıştır?

- Şunları diğer tarafa ayırın.
- Sana bu işten bir hayır gelmez.
- Bunu da mı bilemedin?
- Şu benim, öteki de senin olsun.
- Bunu senin için aldım.

7. Aşağıdaki cümlelerde geçen pekiştirme anlamı sözcüklerden hangisi, sıfat görevinde **kullanılmamıştır**?

- Sana pembemsi bir elbise ne de çok yakışır.
- Çalışkan mı çalışkan bir çocuk.
- Bembeyaz elbiseleriyle adeta peri masallarından çıkmış gibiydi.
- Onu almak için avuç avuç para saydım.
- Aşçının yaptığı çorba acı mı acı olmuştu.

8. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde, “o” sözcüğü diğerlerinden farklı bir görevde kullanılmıştır?

- Onun gibisiyle daha önce hiç karşılaşmadım.
- O, çocuksu davranışlarından bir türlü kurtulamadı.
- O evin duvarlarını baştan boyamalıyız.
- Onu masanın üzerine bırakmalısın.
- Bir arkadaşım bana çiçek aldı; ama onu vazoya koymayı unuttum.

9. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde, “bir” sözcüğü diğerlerinden farklı bir görevde kullanılmıştır?

- Herkesin payına yalnız bir elma düştü.
- Bir adam yanlışlıkla bizim kapıyı çaldı.
- Dün yolda bir öğrencimle karşılaştım.
- Evimi kiraya vermek için bir emlakçıyla görüşeceğim.
- Geçenlerde bir kişi bana seni sordu.

10. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi, sıfat göreviyle kullanılabilir?

- şunlar
- kimi
- biri
- diğeri
- onlar

Yaşamın İçinden

“

Eski İstanbul Valisi

TRT'nin yaygınlaştırdığı bir kullanım var; haberlerin sonunda, genellikle sıra ölümlere geldiğinde duyarsınız: “Bayındırlık eski bakanlarından falanca vefat etti; cenazesi şu camiden kaldırılıp...” TRT başlatmıştı bu söyleyişi, şimdi bütün özel televizyonlarda bu biçimde yer almakta. Kendileri Türkçe konusunda çok titizdirler ya, hemen benimsediler. Efendim, eğer “eski bayındırlık bakanı” denirse “eski bayındırlık” diye bir tip bayındırlık olduğu anlaşılmış; bu yüzden “bayındırlık eski bakanı” demeliymişiz. Füsün Akatlı'nın bu konuya da değinen bir yazısını anımsıyorum, yıllar önce Cumhuriyet gazetesinde yayımlamıştı; verdiği örnek bile aklımda: “Yoğurtlu patlıcan kızartması” yerine “patlıcan yoğurtlu kızartması” mı diyeceğiz, diye soruyordu. Öyle ya, birilerinin kızartmanın değil de patlıcanın yoğurtlu olduğunu anlama tehlikesi yok mu? O yazıdan sonra da bir şey değişmemişti, bu yazıdan sonra da değişmeyecek. Olsun, biz yine de yazmaktan, yinelemekten ve anımsamaktan yüksünmeyelim.

Türkçede sözcükler arasındaki ilişkiler eklerle kurulu, iki sözcük arasındaki ilişki ekle belirlenmişse araya başka sözcükler girebilir; ama ilişki, eksiz kurulmuşsa araya başka sözcük girmez. Belirtisiz nesne ile yüklem böyledir, belirtisiz ad tamlaması da böyledir. “Çocuk dün balkonda kitap okudu” yüklemine arasına “çocuk”, “dün”, balkonda” sözcüklerinden herhangi birini koyamazsınız. Belirtisiz ad tamlamasında da durum aynıdır. “Bahçenin kapısı” gibi bir belirtili ad tamlamasında, araya “eski”, “yeni” gibi bir sıfat girebildiği gibi, “dün kardeşin tarafından yeniden boyanan” biçiminde bir yan tümcecek bile girebilir; oysa tamlama “bahçe kapısı” ise araya herhangi bir sözcük sokamazsınız. “Bayındırlık bakanı”, “İstanbul valisi” gibi tamlamalar da belirtisiz ad tamlamasıdır; aralarına başka bir sözcük girmemelidir. Tıpkı, “hemşirelik okulu”, “makine mühendisi” gibi. Bunların başına getirilmesi gereken “yüksek” sıfatı da iki sözcüğün arasına konmakta ve bu konudaki yanlışlık genelleştirilmekte.

Bir başka önemli özellik de şu: Belirtili ad tamlamasının başına getirilen sözcük, tamlayanın, yani ilk sözcüğün sıfatı olurken, belirtisiz ad tamlamasının başına getirilen sözcük, tamlananın sıfatı olur. Hemen uygulayalım: “Eski bahçenin kapısı” dendiğinde “eski” olan “bahçe”dir; “eski bahçe kapısı” dendiğinde ise “eski” olan “kapı”dır. Demek “eski İstanbul valisi” dendiğinde de zaten “eski” olanın, “vali” olduğu anlaşılır.

Tamlamalar konusunda bu anlamsız duyarlılığı gösteren TRT'den saptadığım bir tümce şöyleydi: “Kültüblası, adamın, birbiri ardına yaktığı sigara izmaritleriyle doluydu.” Bu tümce, söz konusu kişinin “izmaritçi” olduğunu söyler bize. Çünkü “sigara izmaritleri” de belirtisiz ad tamlamasıdır ve bu durumda adamın yaktıkları “sigara” değil, “izmarit” olur. Adamın “sigara” içtiği söylenmek isteniyorsa tamlamanın belirtili duruma getirilmesi yeterlidir: “Kültüblası, adamın, birbiri ardına yaktığı sigaraların izmaritleriyle doluydu.”

“50'ye yakın Alman parlamentosundan insan vardı orada.” Tümcesinde “50'ye yakın” niceliği, nasıl parlamento sayısını belirtir durumdaysa ve düzeltmek için bu sözü alıp “insan” sözcüğünden önce getirmek gerekirse “Sayın Tansu Çiller hükümeti...” dendiğinde “sayın” olan Çiller değil, hükümet olur.

Sonuç: “İstanbul'un eski valisi” doğrudur; ama “İstanbul eski valisi” yanlıştır. Endişelenmek boşuna! Kimse, “eski İstanbul valisi” sözünden “eski İstanbul” diye bir yer olduğunu çıkarmaz, “yüksek makine mühendisi” sözünden “yüksek makine” anlamını çıkaramayacağı gibi.

Kaynak: Hepçilingirler, Feyza (2007). Türkçe “Off”, Everest Yayınları, İstanbul, s:18-20.

”

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız farklıysa “Niteleme Sıfatı” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. d	Yanıtınız farklıysa “Sıfatlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. a	Yanıtınız farklıysa “ Soru Sıfatları” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. e	Yanıtınız farklıysa “Sıfatlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. b	Yanıtınız farklıysa “Sıfatlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. b	Yanıtınız farklıysa “İşaret Sıfatları” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. e	Yanıtınız farklıysa “Pekiştirmeli Sıfatlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. c	Yanıtınız farklıysa “ İşaret Sıfatları” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. a	Yanıtınız farklıysa “Belirtme Sıfatları” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. b	Yanıtınız farklıysa “Sıfatlar” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra sizde 1

Yakın çağlara dek “şu, o” sözcükleri “şol, ol” biçiminde kullanılmıştır:

Hüma gibi şol kafesten

Bir gün uçar demedim mi?

(Karacaoğlu, XVII.)

An ol günü ki âbır olup nevbahar-ı ömr

Berk-i hazana dönse gerek ruy-i lale-renk.

(Baki, XVI.)

“Bu” yerine “üşbu, işbu” biçimlerinin kullanıldığı dönemler de olmuştur:

Üşbu söze Hak tanıktır bu can gözüne konuktur

Bir gün ola çıka gide kafesten kuş uçmuş gibi.

(Yunus Emre, XIII-XIV.)

Altı altına işbu Ahmet'ten bir at alıp verip baklaştım.

(Şer'iye Sicilleri, XVI.)

Sıra sizde 2

-(i)nci ekinin eskiden (-i)nç biçiminde kullanıldığı dönemler olmuştur:

ikinç: “ikinç neng = ikinci nesne”

üçünç: Sayıda üçüncü

10'dan aşağıda olan sayılarda köke - kendinden önceki sayının arkasından geldiğini bildirmek için - n ve c sesleri getirilmiştir. “Törtünç”, “beşinç” gibi ki asılları “tört” ile “beş”tir...

Sıra sizde 3

Varlığın sayısını; yani bir tane olduğunu gösteriyorsa sayı sıfatıdır: *Bir tek çocuk...*

“Herhangi bir” anlamına geliyorsa belgisiz sıfattır: *Bir çocuk geldi.*

Sıra Sizde 4

Özel adlarla birlikte kullanılan unvan sıfatlarının ilk harfi büyük yazılır. Özel ad yerinde kullanılan unvan sıfatları da büyük harfle başlar:

O gün Gazi Hazretleri, Mareşalle görüşüyorlardı. Biraz sonra Başbakan da geldi.

Bu sabah Başçavuş, bölüğe gelerek Yüzbaşının emirlerini söyledi.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 528.

Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları : 827.

4

Amaçlarımız

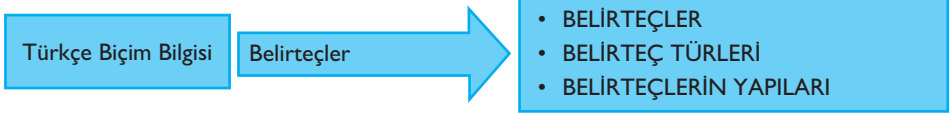
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁 Belirteçleri tanıyabilecek ve belirteç türlerini sınıflandırabilecek,
- 👁 Belirteç türlerinin özelliklerini ve kullanım yerlerini belirleyebilecek,
- 👁 Belirteçlerin yapılarını analiz edebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Belirteç
- Zaman belirteçleri
- Yer-yön belirteçleri
- Durum belirteçleri
- Azlık-çokluk belirteçleri
- Soru belirteçleri
- Koşul belirteçleri

İçerik Haritası

Belirteçler

BELİRTEÇLER (ZARFLAR)

Belirteçleri tanımak ve belirteç türlerini sınıflandırmak

Sizin ecdad-ı pakiniz
Cidden birer hazane-i himmetti; *en* metin,
En zinde bir meram ile asrın ve *şüphesiz*
Dünyanın *en* bahadırı onlardı; fahredin...
Mağrur olun... Fakat vatan, ikmal-i şan için
Evladının kemalini ister.
O, *mutlaka* ister ki siz de himmet edin, siz de yükselin,
Yükselmek isteyenlere pervaz için feza
Daim küşadedir...

(Tevfik Fikret)

Dün bezminizin bir ezeli neş'esi vardı. Saz sesleri *ta fecre kadar* körfezi sardı.
Vaktaki sular şarkılar inerken ağardı. Bendim geçen ey sevgili, sandalla denizden.
(Yahya Kemal Beyatlı)

Yukarıda gördüğünüz örneklerden birinci parçada italik harflerle dizilen sözcüklerden;

“*en*” sözcüğü; sırasıyla “*metin, zinde, babadır*” sıfatlarını belirtiyor.

“*şüphesiz, mutlaka, daim*” sözcükleri de kendilerinden sonra gelen “*onlardı, ister, küşadedir*” yüklemelerini belirtiyor.

İkinci parçadaki “*dün*” sözcüğü, “*vardı*” sözcüğündeki geçmiş zamanın sonsuzluğundan bir gününü ayırarak gösteriyor; yani zamanı kısıyor. “*Ta fecre kadar, vaktaki*” söz öbekleri de kendilerinden sonra gelen “*sardı, ağardı*” eylemlerinin ne zamana kadar sürdüğünü belirtiyor.

Sıfatların, eylemlerin ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını belirten ya da kısıp sınırlayan sözcüklere *belirteç (zarf)* denir.

Belirteçler, görevleri bakımından gruplara ayrılır:

- Zaman belirteçleri
- Yer-yön belirteçleri
- Durum belirteçleri
- Azlık-çokluk belirteçleri
- Soru belirteçleri
- Koşul belirteçleri

Belirteçler konusu ile ilgili daha geniş bilgiyi, Tahir Nejat Gencan'ın *DİLBİLGİSİ* (Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, 2007) adlı kitabında bulabilirsiniz.

BELİRTEÇ TÜRLERİ

Zaman Belirteçleri

Belirteç türlerinin özelliklerini ve kullanım yerlerini belirlemek

Zaman, “Bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit.” şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2005). Zaman, başlangıcı ve sonu olmayan; hatta başlangıcı ve sonu düşünülmemeyen bir akıştır. Bu başsız ve sonsuz soyut akışı içinde olup biten işlerin, eylemlerin anlatılışı bakımından, kısaca, dil bakımından ayırabiliriz:

- Geçmiş zaman
- Şimdiki zaman
- Gelecek zaman

Bu ayrımları gerektiren ve belirten kavramlar şunlardır:

- İş, yani eylem
- İşin anlatılması

Bu iki kavramın birbirinden önce ya da sonra oluşlarına göre üç zaman şöyle karşılaştırılır:

- İş önce, anlatış sonra = Geçmiş zaman
- Anlatış önce, iş sonra = Gelecek zaman
- İşle anlatış birlikte = Şimdiki zaman

Yer sarsıldı, cümlesindeki zaman şöyle düşünülebilir:

Sarsılma eylemi anlatıştan öncedir; yani geçmiş zamandadır. Anlatıştan az önce için de “*sarsıldı*” denir, yüzlerce, binlerce yıl öncesi için de. İşte bu sınırsız geçmişte bir olayın zamanını belirtmek için eyleme sınırlayıcı sözcükler katmak gerekir:

Şimdi sarsıldı. Biraz önce sarsıldı. Akşam sarsıldı.

Dün sarsıldı. On yıl önce, bin yıl önce sarsılmış. ...

Yağmur yağacak, cümlesindeki eylemin zamanı da böyledir. Gelecek zamanın sonsuzluğu için de belirtici sözcüklerden yararlanmak gerekir:

Şimdi yağacak. Az sonra yağacak. Bugün yağacak.

Yarın yağacak. Bir yıl, beş yıl, bin yıl sonra yağacak. ...

Diğer eylemler de böyledir. Görülüyor ki bu belirteçlerin görevleri, eylemlerin sonsuz zamanlarını sınırlamaktır. Şimdi bazı zaman belirteçlerinin nasıl kullanıldıklarını örneklerle görelim.

Dün, geçmiş zamanlı eylemleri ve eylemsileri bir gün önce yapıldıklarını göstererek sınırlar:

Dün gördüm. Dün gelmiş. Dün okuyacaktık. Dün aldığı kitabı satacak. ...

Yarın, geçmiş zamanlı olmayan bütün eylemlerle eylemsileri bir gün sonra yapılacaklarını belirterek sınırlar:

Yarın gelecek. Yarın gider. Yarın gitmeli.
Yarın gidiniz. Yarın gideyim. Yarın giderse. ...

Bugün, bütün kiplerin ve eylemsilerin, içinde bulunduğumuz yirmi dört saatte yapıldığını ya da yapılacağını gösterir:

Bugün geldi. Bugün gelmişler. Bugün çalışıyoruz. Bugün okuyacağım. Bugün söylersin. Bugün görmeliyim. Bugün anlatalım. Bugün çalışırız. Bugün gülüyordu. Bugün gitse. ...

Aşağıdaki örneklerde ise *bugün* belirteci “bugünlerde, bu zamanda” anlamı katmaktadır:

Bugün çalışan yarın rahat eder. Bugün kazandığımızı yarın barcarız.

Bugün, içinde bulunduğumuz gün anlamındaysa bitişik yazılır:

Bugün hava güzeldir. Bugün git, yarın gel.

Bu gün, sıfat tamlaması olarak kullanılır; birinci sözcük ikincisini belirtirse ayrı yazılır: Yeryüzü çok acı günler geçirdi. Tarih bu günleri, bu günlerin acılarını kim bilir nasıl yazacak?..

DİKKAT

Şimdi, zamanı en çok kısa belirteçtir. Eylemlerin, anlatışa en yakın zamanda yapıldıklarını ya da yapılacaklarını belirtmek için kullanılır:

Şimdi geldi. Şimdi gidecek. Şimdi yazar. Şimdi yatıyor. Şimdi çalışan... Şimdi anlattığım...

*Artık ayırt ediyorum
Fabrikayı mezarlıktan
Meydan şimdi meydan oldu
Yollar şimdi yola benzer.*

(Cahit Sıtkı Tarancı)

Şimdilik, konuşma dilinde küçültme ekiyle yakınlık anlamını biraz daha belirginleştirir:

Şimdilik oturur yazarım. Şimdilik kalkar gideriz. Şimdilik söylediniz. ...

Şimdilik, eyleme “yapıldığı, yapılacağı sıralarda” ayrımını katar. Bu da bir sınırlandırma:

Şimdilik kendimi unutturmaya çalışıyor, hemen hiç sokağa çıkmıyorum.

(Çalıkuşu, Reşat Nuri Güntekin)

Hemen, zamanı kısıtlamada *şimdi* ile görevdeş gibidir; eyleme “hiç vakit geçirmeden” anlamını katar:

Onları duyunca hemen yola çıktı. Hemen gideceğim. Hemen başlamalıyız. Gider, hemen dönersiniz. Hemen anlatınız. ...

Hemen hemen biçiminde yinelenince “az çok” anlamlı yaklaşma belirteci olur: ... *hemen hemen size benzer.*

- İşlerinizi bitirdiniz mi?

- Hemen hemen.

“Aşağı yukarı” anlamında yaklaştırma görevi, tek kullanışlarda da görülür:

Hemen gün aşırı giderim. Hemen her saat uğradım. Hemen hepinizi tanır. ...

Hemen şimdi öbeği ise daha sınırlıdır:

Uçak hemen şimdi kalkacak. Orban hemen şimdi gidiyor.

Hemen şimdi geldim. Hemen şimdi söyleyiniz. ...

Demin, demincek; eylemin az önce yapıldığını bildirir:
Çok sigara içiyorsun. Daba demincek söndürmüştün.
Demin söyledim. Orhan demin buralardaydı. ...

Çabuk, çabucak, çarçabuk, derhal sözcükleri de eylemin zamanını tezlik ay-
 rıntısıyla sınırlandırıp belirtir:

O, eve gelince her şey çarçabuk eski tas, eski hamam olacaktı.

(Reşat Nuri Güntekin)

Niyetim derhal Abant'a gitmek, dört beş gün kalmak...

(Refik Halit Karay)

Ansızın, apansız sözcükleri, eylemin birdenbire yapıldığını gösterir:

Mucip ne hakarete apansız

Tarihi yazan benim, yapan siz.

(Eşber, Abdülhak Hâmit)

Biraz sözcüğü *sonra, önce* belirteçleriyle öbekleşerek eylemlerdeki ve eylem-
 silerdeki zaman anlamını “azlık” ayrımıyla kısip belirtir. Öbekleşmeden de zamanı
 kısıtıldığı olur:

Biraz sonra gel. Biraz önce gitti. Biraz bekleyiniz. Biraz oturacağım. ...

Sonra, eylemin belirtilmeyen bir gelecekte yapılacağını ya da düşünüldüğünü
 anlatmak için kullanılır:

Sonra söylerim. Sonra anlaşırsınız. Biz gidiyoruz; o, sonra gelecek. ...

Sonra ile zaman adları öbekleşince belirtisizlik ayrımı kalkar:

Bir hafta sonra Ankara'ya gideceğim. Bu fidanlar üç yıl sonra meyve verecek.

Bir saat sonra düşünüyoruz. ...

Önce, önceleri, ilk önce sözcükleri; eylemin belirtisiz bir geçmişte yapıldığını ya
 da düşünüldüğünü gösterir:

Önce söyledi, sonra vazgeçti. İlk önce bu işi yapalım. Bir hafta önce yazdım. ...

İlk önce sözü “hemen, derhal” gibi zamanı kısarken anlama “her şeyden önce”
 ayrımı da katar.

-leyin eki, büyük ünlü
 uyumuna aykırı olan birkaç
 ekten biridir.

-leyin ekiyle türemiş sözcükler de eylemin zamanını gösterir:

Sabahleyin yola çıkacağım. Akşamleyin Orhan'ı gördüm. ...

-in yapıları belirteçler:

Birkaç sözcük *-leyin* yerine *-in* eki alır:

Karınca eğlenir: - Beyim,

..... ne var?

Yazın çalan kışın oynar.

(Tevfik Fikret)

... içinde gündüzün kandil yanan dar, uzun, tek pencereci oda...

(Son Arzu, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Kışın havalar soğur.

Ekinler yazın biçilir.

Öğleyin işten dönüyordum.

Güzün yapraklar sararır. İlk size rastladım...

Sabah, akşam, gece, gündüz, hafta, ay, yaz, kış, bıldır (geçen yıl) gibi zaman adları da tek ya da öbekleşmiş olarak belirteç görevinde kullanılır:

*Sabah hava açıldı. Bu gece ay tutulacak. Bu yıl ekinler iyi imiş.
Sabah akşam işe geliyor. Gece gündüz çalışıyor. Okullar bu hafta açılacak.
Geçen kış görüşmüştük. ...*

Erken, geç sözcükleri de zaman belirtmek için kullanılır:

Erken gel, geç kalma. Geç yatıp erken kalkan rahatsız olur. ...

Er geç deyiimi “nasıl olsa bir gün” anlamıyla zaman belirteci görevinde kullanılır:

Kadını er geç bastaneden taburcu edecekler. ...

Henüz, hâlâ, daha sözcükleri; eylemin konuşulan ana dek sürdüğünü bildiren birer zaman belirtecidir:

- *Henüz geldim; derslerimi yapacağım.*

- *Daha bitiremediniz mi?*

- *Orban nerede?*

- *Uyuyor, daha kalkmadı.*

Hâlâ doludur bahçeler en tatlı sesinle.

(Yahya Kemal Beyatlı)

Henüz belirteci;

Olumlu cümlelere “az önce, hemen şimdi” anlamını katar:

Henüz uyandım; daha giyinmedim.

Olumsuz cümlelerde eylemin umulduğu, beklendiği hâlde daha gerçekleşmediğini anlatır:

Güz geldi; ama yağmurlar henüz başlamadı.

Beri, sonra, önce sözcükleri ile *-den* eki almış sözcüklerin öbekleşmesinden doğan belirteçler; eylemlerin başlangıçlarını göstermek için kullanılır:

Akşamdan beri bekliyordum.

Öteden beri tanışırız.

Çoktan beri uğramadınız.

Sizden önce onu gördüm.

Dün akşamdan sonra görüşemedik.

İstanbul beş yüz yıldan beri Türk elindedir.

1908'den beri iktidarlar, muhalefeti kötülemekten başka bir şey düşünmediler.

(Dünya, Falih Rıfkı Atay)

Kadar sözcüğüyle *-e* eki almış sözcüklerin öbekleşmesinden doğan belirteçler eylemin bitimini göstermek için kullanılır:

Akşama kadar bekledik. Gece yaralarına kadar çalışır. Bugüne kadar uğraştım. ...

-e kadar’la öbekleşen yer anlamlı sözcükler de eylemin nerede bittiğini gösterir:

Eve kadar girmiş. Buraya kadar...

Ankara'ya kadar gitmek zorunda kaldı. ...

-e kadar yerine aynı anlamda hangi sözler kullanılabilir?

DİKKAT

SIRA SİZDE

1

Bir sözcüğü ile *-de* eki almış zamanla ilgili sözcükler öbekleşince eylemin belirtilen zamanlarda yinelenildiğini gösterir:

Haftada bir sinemaya gidermiş.

Yılda bir uğramak ...

İkide bir, arada bir deyimleri de bu anlamda belirteç olur.

Zamanla ilgili sözcüklerden kimileri çoğullandıktan sonra iyelik eki *-i'yi* alarak yineleme anlamında belirteç olur:

Akşamları hava serinliyor, geceleri soğuk oluyor.

Sababları işe gider. Önceleri yemeğe gelirdi, sonraları gelmez oldu. ...

Bir zamanlar, bir vakitler, her vakit, her zaman... söz öbekleri de eylemlerin belirtili olmayan zamanlarda yapıldıklarını, yinelendiklerini göstermeye yarayan belirteç görevli deyimlerdir.

Yer-Yön Belirteçleri

Geri dönmeyelim. Dışarı çıkınız. İçeri giriniz. Uzak durmayınız.

Yiğit Mehmetçikler ileri atıldı.

Yukarı tükürse bıyık, aşağı tükürse sakal. (Atasözü)

Temaşa çün beri gel kim göresin

Nite gözüüm yaşı ırmağ u çaydır.

(Sultan Velet, XIII-XIV.)

SIRA SİZDE

Aşağıdaki cümlelerde yer-yön gösteren sözcükleri inceleyin.

Geri dönelim. Aşağı bakınız. Yukarı çıktılar. İçeri geliniz.

Geriye dön. Aşağıya bakınız. Yukarıya çıktı. İçeriye gel.

Yer ve yön anlamlı *üst, alt, ön, arka, art, sağ, sol, yakın, uzak, ırak, yukarı, aşağı, dışarı, ileri, içeri, geri, yan, öte, yanı sıra, ardı sıra...* belirteçleri sıfat ve ad olarak da kullanılır: *üst yamaç, alt yol, ön kapı, arka bahçe, sağ kol, uzak ülkeler, Orta Asya, öte yanda, ileri uluslar...*

Daha öncede belirtildiği gibi sözcüklerin çeşidi, konuluş anlamından çok kullanılış anlamına bağlıdır. Bir sözcük hem ad hem sıfat hem belirteç olarak kullanılabilir.

Yukarıda gördüğünüz yer ve yön belirteçlerinin çoğu yalın hâldedir, bir kısmı da türemiştir. Bunların yanında öbekleşen belirteçler de vardır:

güneye doğru yönelmek yana doğru kaymak düşmana karşı gitmek ...

Kırlara doğru yürüdü.

(Metres, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

dağdan dağa (kaç-)

bir baştan bir başa (dolaş-)

karşıdan karşıya (geç-)

uzaktan uzağa (bak-) ...

-den, -e durum eklerini almış adlar, sıfatlar yinelenerek öbekleşmişlerdir.

Durum Belirteçleri

Eylemin nasıl yapıldığını, ne durumda olduğunu belirten sözcüklerdir; çok ve çeşitlidir.

Anlam ayrımlarına göre başlıcaları şunlardır:

Niteleme Belirteçleri:

Bir sözcük sıfatı, daha çok da eylemi niteleyince; yani “nasıl, ne durumda, ne biçimde...” sorularını yanıtlayınca niteleme belirteci olur:

Açık sarı çiçekler, koyu kahverengi bir palto...

*Güzel düşün, iyi hisset, yanılma, aldanma;
Ne varsa doğrudadır; doğruluk şaşar sanma.*

(Tevfik Fikret)

Yirmi beş yıllık meslek hayatından kolay kurtulunur mu?

(Reşat Nuri Güntekin)

Alnını ne kadar yüksek tutarsan yere o kadar sağlam basarsın.

(Cenap Şahabettin)

Eğri oturalım, doğru söyleyelim. (Atasözü)

Erken kalkan yol alır. Yorgun görünüyorsunuz. Kitaplar temiz tutulmalı. ...

Pekiştirmeli sıfatlar da bu görevde kullanılabilir. Pekiştirmeli sıfatlar belirteç görevinde kullanıldıklarında bunlara *pekiştirmeli belirteç* de denir.

Dosdoğru söyleyiniz. Apaçık anlattı. Şimdi bambaşka konuşuyor. ...

Küçültme sıfatları da niteleme belirteci olabilir:

*İyice düşündüm. Tren hızlıca gidiyor. Azıcık bekleyiniz.
Kısaca anlatayım. Hemencecik anladım.*

Kapıyı sertçe çarptığı için onu güzelce azarlayacağım. ...

*Böyle, şöyle, öyle sözcükleri;
Adları tamlayınca niteleme sıfatıdır:
Zannetme ki şöyle böyle bir söz
Gel sen dahi söyle böyle bir.*

(Şeyh Galip, XVIII.)

Eylemleri niteleyince belirteç olur:

*Sandım olmuş ceste bir fevvere-i ab-ı hayat
Böyle gösterdi bana ol kadd-i müstesna seni.*

(Nedim, XVIII.)

*Gider hab-ı tegafül didelerden dür olur bir gün
Bu meclis böyle kalmaz mestler mahmur olur bir gün.*

(Veysi, XVII.)

Öyle sanıyorum ki Orhan bu konuda böyle düşünmeyecek. ...

Yinelenmiş sözcükler de eylemi çeşitli anlamlarla nitelemeye yarar:

*Güzel güzel anlaşmışlardı.
Birden sert sert bakışmaya ve hızlı hızlı konuşmaya başladılar.
Yavaş yavaş yürüyelim. ...*

Rahat rahat uyuyun son aşyanınızda.

(Kemalettin Kamu)

Eylemi niteleme görevi, kimi niteleme sıfatlarıyla kendilerine uyan yakıştırma sözlerin öbekleşmesiyle (ikizleşmesiyle) de yapılır:

açık saçık gezmek eğri büğrü yürümek saçma sapan konuşmak ...

Eylem tabanlarından -e yapıli sözcükler yinelenir (ikileşir):

Civarda (Bolu ormanlarında) köpüre köpüre boşa akıp giden bir Ömerler madden suyu varmış...

“At Yaylası”nın latifliğini, bele kirazlarının methini anlata anlata bitiremiyorlar.

(Refik Halit Karay)

Güle güle gidiniz. Korka korka anlattı. Sevine sevine gidiyor. ...

Eylem tabanlarından -e ekiyle yapılmış anlamca ilgili ikiz sözcükler de yüklemi niteler: *ite kaka, gire çıka, kıra döke, özene bezene, tıka basa...*

ağlaya sızlaya anlatmak utana sıkıla istemek ...

Düşe kalka basta-i gam der-i lûtf-i yâre düştü.

(Şeyh Galip, XVIII.)

Yinelenmiş adlar da eylemin yapıliş anlamına belirtisiz bir genişlik, bir abartı anlamı katar:

kapı kapı dolaşmak demet demet toplamak avuç avuç saçmak...

Altı aşınmış pabuçlarıyla diyar diyar dolaşarak “hürriyet” dilenirdi.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi;

Görmüş ve geçirmiş denizin kalbine sindi.

(Yahya Kemal Beyathı)

... sırma saçları zibni gibi perişanlaşarak yüzüne saçılıyor, baygın gözleri büsbütün süzülüyor, yanakları gül gül oluyor.

(Billur Kalp, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Hep kanı kalbine kaçır; saçları, kaşları, bıyıkları diken diken kabarır.

(Tutuşmuş Gönüller, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

İkinci sözcükleri -e durum eki alan yinelenmiş adlar, ikilemeler eyleme yaklaşıklık anlamı katmaktadır:

Yan yana yürüyorlardı.

Burun buruna geldiler.

Diz dize oturdular.

Yüz yüze konuştuk. ...

Nerede ise bir İsveç bestesi yüzünden kadeh kadehe, tabak tabağa, boğaz boğaza geleceğiz.

(Faliş Rifkı Atay)

Yansımalar ve yansımalarından -ir, -il gibi eklerle gelişmiş tabanlarla yinelenerek, ikileşerek, ikizleşerek eylemi niteleyen sözcükler belirteç olur:

Çatır çatır kıldı.

Harıl harıl okuyor.

Horul borul uyudunuz.

Püfür püfür eser.

Çat pat konuşur.

Paldır küldür yuvarlandı. ...

Kutuyu açarken yüreği küt küt çarpıyormuş.

(Aziz Nesin)

-den, -e durum eklerini art arda alarak öbekleşen deyim değerli ikilemelerle ikizlemeler de birer belirteç olur:

Havadis kulaktan kulağa yayılmış. Tepeden tırnağa ıslandım. ...

-den...-e belirteci, yerine göre, zaman ve yer anlamlarında kullanılabilir.

Yansımalardan türemiş eylemlerin kökleri de yinelenir:

... kalkmamak için bomur bomur bomurdanıyordu.

(Eşkiya İninde, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Yinelenmiş, ikileşmiş dilek-şart kipleri de “ancak” anlamında durum belirteci olur:

Bu gemi alsa alsa saatte yirmi mil yol alır. ...

Gösterme ve Tanıtma Belirteci:

İşte, eylemi göstererek kesinleştirir:

Aradığınız ev işte karşıdadır. Bak işte yazıyorum. ...

Özneleri gösterirken yüklemi kesinleştiren bir belirteç olur:

İşte Orban geliyor. İşte biz bu hâle düştük. ...

İşte Anadolu'nun kıyı ve köşelerinde böyle baharlar, böyle cennetler saklıdır.

(Refik Halit Karay)

Yinelemeli kullanımlar, anlatıma kışkırtma anlamı katar:

İşte sen, işte göğsüm, işte hançer...

(Nesteren, Abdülhak Hâmit Tarhan)

Yüklemleri düşmüş cümleler, kızgınlık vurgusuyla, tonuyla söylenmeye elverişlidir:

İşte başımın belası!.. İşte yaramazlığın sonu!..

Belirteçleri pekiştirirken yüklemlere de farklı anlamlar katar:

İşte şimdi gelecek. İşte o zaman görürsün. ...

Cümle sonuna gelirse belirtme anlamı kesinleşir:

Vermeyeceğim işte!.. Geldim işte!..

Kesinlik Belirteçleri:

Elbet, elbette belirteçleri

Elbette gider gelen cibana.

(Fuzuli, XVI.)

Açılır elbet nesim-i nevbahar essün bele

Bend-i dil muhkem değil bend-i nikabından senin.

(Nedim, XVIII.)

Elbette olur ev yıkanın hânesi viran.

(Ziya Paşa, XIX.)

örneklerinde görüldüğü gibi *gitme, açılma, viran olma* eylemlerinin olacağından kuşku bırakmıyor, bu eylemleri kesinleştiriyor:

... Vatandaş, herkesin bildiğini söylemekte elbette mahzur görmez.

(Faliş Rıfkı Atay)

Mutlaka, şüphesiz, kuşkusuz sözcükleri de eylemin pekiştirilmesi, kesinleştirilmesi için kullanılır:

Mutlaka gitmeliyim. Şüphesiz hepimizden büyüktür. ...

Asla, eylemlerdeki olumsuzluk anlamını pekiştirmek ve kesinleştirmek için kullanılır:

Kimseye asla minnet etmez. Kurnazlık yapıyor; asla sezdirmiyor. ...

Hiç, olumsuzluğu pekiştirmek ve kesinleştirmek için kullanılır:

*Doğduğumdan beridir âşıkım istiklale,
Bana hiç tasmalık etmiş değil altın lale.*

(Mehmet Akif Ersoy)

“mi” soru ilgeci almış olumlu eylemlere “herhangi bir zaman” anlamı katar:

Hiç ava gittiniz mi? ...

Söyleyiş tonuyla belirtilince karşıtı kastedilen sorulara pekiştirme anlamı katar:

*Hiç böyle şey olur mu? İnsan arkadaşlarını unuttur mu hiç?
Hiç devlet ablak bozuculuğu eder mi?*

(Dünya, Falih Rıfkı Atay)

Sorulu cümlelerin yanıtında tek olarak kullanılır. Ögeleri düşmüş bir cümlelerin yerini tutar. Vurgu ve tonla olumsuzluk anlamı pekişir:

Bir şey anladınız mı?

Hiç! Hiçbir şey anlamadım.

Ne mi kazandım? Bir hiç!..

Hiç olmazsa, hiç değilse; “başka bir şey olsa bile, en az, bari” gibi anlamlarla yüklemli belirginleştirerek durum belirteci olur:

Hiç olmazsa günde bir iki kez sokağa çıkar.

Hiç değilse ben, bu kitapları okudum. ...

Gerçekten, “gerçek olarak” anlamıyla yüklemi kuvvetlendirir.

Ne olursa olsun, söze kesinlik katar:

Ne olursa olsun gideceğim.

Verdiğim sözden, ne olursa olsun, dönemem. ...

Dilek Belirteçleri:

Keşke, bari, tek sözcükleri; “hiç olmazsa” ve benzeri anlamlarla kullanılır:

Keşke ben de o günleri görseydim. Keşke bu işe başlamasaydım. ...

Umma Belirteçleri:

Umarım ki, umulur ki, inşallah, Allah kerim... sözleri cümleye umma anlamı katar:

Bu iş, umarım ki yarıda kalmaz.

Inşallah sona erer.

Allah kerim, her şeyin kolayı bulunur. ...

Olasılık Belirteci:

Belki, “olabilir, umulur, ihtimal ki, galiba” anlamları katarak eylemi pekiştirir:

Ben şairim o kamet-i mevzunu doğrusu

Sevmem desem de belki yalan söylerim sana.

(Nedim, XVIII.)

*Affeyleyelim ki belki bilmez.
Bir sürçen atın başı kesilmez.*

(Şeyh Galip, XV.)

*Yumuşak başlı isem kim dedi uysal koyunum;
Kesilir belki fakat çekeye gelmez boyunum.*

(Mehmet Akif Ersoy)

*Doğacaktır sana vadettiğim günler Hakk'ın;
Kim bilir belki yarın, belki yarından da yakın.*

(Mehmet Akif Ersoy)

Yineleme Anlamlı Belirteçler:

Yine, gene sözcükleri; bulundukları cümlelerin yüklemine yineleme anlamıyla belirtince belirteç olur:

*Eyvah bu bazıçede bizler yine yandık.
Zira ki ziyan ortada, bilmem ne kazandık.*

(Ziya Paşa, XIX.)

Her sabahki gibi ortalık gene yağmur içinde.

(Kavak Yelleri, Reşat Nuri Güntekin)

Tekrar;

Tekrar anladım ki yolsuz bir ülkede terakki namına hiçbir iş görmeye, bele ilk tahsil mecburiyetini başarmaya imkân yoktur.

(Refik Halit Karay)

Kolumun ağrısı dün akşam geçer gibi olduğu hâlde bu sabah tekrar başladı.

(Kavak Yelleri, Reşat Nuri Güntekin)

Bir daba, bir kez (kere) daba, beş defa, bin defa belirteçleri de eylemin yinelendiğini, yineleneyeceğini anlatmak için kullanılır:

Bu yıl Ankara'ya üç kere gittim. ...

"Kez" eski metinlerde, "gez" yineleme belirteci olarak sık kullanılmıştır.

Çok kez (kere), ikide bir sözleri eylemdeki yinelenişe belirtilmeyen bir sıklık anlamı katar:

İkide bir otomobili durduruyor, ormanın zevkini çıkarmaya çalışıyordum.

(Refik Halit Karay)

*Çok kez (kere) karşılaşır; konuşmadan geçeriz.
İki günde bir bize gelir. ...*

"İkide bir, günde bir..." sözleri;

- **Belirtisizlik anlamıyla eylemin yinelendiğini göstermek için kullanılınca durum belirteci olur.**
- **Zaman anlamı daha belirgin ise zaman belirteci olur.**

Ara sıra, arada sırada, bazı kere, bazı defa, bazı bazı, kimi kere, kimi kez sözleri ve söz öbekleriyle "bazen" sözcüğü; belirtilmek istenen yinelenişe seyreklik anlamı katmak için kullanılır:

Neticeden korkmuştu, ara sıra sertelmeye çalışıyordu.

(Reşat Nuri Güntekin)

DİKKAT

Yanıt (Cevap) Belirteçleri:

Sorulara karşılık olarak kullanılan sözcüklerdir. Eylemleri çeşitli yönlerden pekiştirir. Bu görevde kullanılan söz sayısı çoktur: *evet, elbet, elbette, pekiyi, şüphesiz, kuşkusuz, hay hay, olur, hayır, yok, asla...*

- *Siz mi yazacaksınız?*

- *Evet. = (Ben yazacağım.)*

- *Yarın gelecek misiniz?*

- *Elbette.*

Bu görevde başka sözcükler de kullanılır:

- *Siz de böyle mi düşünüyorsunuz?*

- *Tamamıyla, herbâlde, tabi...*

- *Parayı verecek misiniz?*

- *Hayır. = (Parayı vermeyeceğim.) ...*

SIRA SİZDE

“Evet, hayır” sözcükleri başka hangi görevlerde kullanılır?**Üleştirme Belirteçleri:**

Yinelenen, ikileşen ya da ikizleşen üleştirme sayıları da eylemlerden önce gelirse nitelik anlamı durum belirteci olur:

Arabalara üçer üçer binmişler.

Masalarda dörder beşer oturuyorduk.

Elmaları teker teker topladılar. ...

Yukarıdaki belirteçlerin dışında *-ce, -cesine* yapıları sözcükler de eylemi niteleyerek durum belirteçleri olurlar: *insanca yaşamak ; mertçe, erkekçe ölmek ; akıllıca iş yapmak...*

Kavga edercesine bağırıyor; delicesine koşuyorlardı...

Köylüler ta karşıma bağdaş kurmuşlar, konuşmaya fırsat arayarak sabırsızca bekliyorlardı.

(Falih Rifkî Atay)

Artık sözcüğü de eylemin gecikmeden yapılmasının gerekli olduğunu göstermek için kullanılan bir durum belirtecidir. Yüklemden sonra gelirse sabırsızlık, dayanılmazlık anlamı pekiştir:

Artık keseyim yeter figanı;

Ervaha dokunmasın ziyanı.

Bu ah ki candan eyliyor cûş.

Artık anı kendim eyleyim gûş.

Artık kalayım sükût içinde

Fikretmek için o yâr-ı canı.

(Makber, Abdülhak Hâmit Tarhan)

Yeter artık!

Sus artık!

Bıktım artık!

Bittim artık! ...

Azlık -Çokluk Belirteçleri

Sıfatları, eylemleri ve kendi türünden olanları nicelik, azlık - çokluk bakımından kısan ya da pekiştiren sözcüklerdir. Başlıcaları şunlardır:

Eşitlik belirteci: Kadar ilgeci, kendinden önce gelen sözcüklerle öbekleşerek sıfatlara eşitlik anlamı katarak belirteç göreviyle kullanılır.

Melek kadar uslu çocuk Tüy kadar hafif çanta ...

Senin bugün cennet kadar güzel vatanın var.

(Tevfik Fikret)

Eyleme de nicelikle ilgili eşitlik anlamı katar:

İki saat kadar yürüdünüz.

Beş yüz metre kadar koşuktan sonra yarışı bıraktı.

Bu kadar düşünmeyiniz. ...

O kadar... ki... biçiminde kullanılınca eşitlikten sıyrılarak sıfata ve eyleme sınırsız bir aşırılık anlamı katar:

O kadar güzel ki... Dün o kadar yorulduğum ki... O kadar çalışkandır ki...

İnsanoğlu o kadar garip bir mahlûktur ki yüz verdikçe şımarır. Şımarıkça yüz bulacak olursa daha ziyade şımarır. Ciban anın esiri olsa, ezmek için cibanın baricinde abrar aramaya kalkışır.

(Ahmet Mithat)

Sorulu cümlelerde de *bu kadar*, *o kadar* sözlerinin temel anlamı, eşitlik olmakla birlikte söyleyiş tonuyla aşırılığa kaymaya elverişli olur:

O kadar uyunur mu? Bu kadar yaramazlık görülmüş müdür? ...

Üstünlük belirteci : *Daha*, sıfatları ve belirteçleri üstünlük derecesine çıkarır:

Ondan daha iyi bir insan bulunmaz.

Daha önce geldim.

Daha çalışkan bir öğrenci

Bu kalemi beğendim; ama daha güzel bir kalem isterim. ...

ile (-le) ilgeciyle öbekleşerek belirteç göreviyle kullanılan adlara üstünlük anlamı katar:

Ellerini bu sefer daha şiddetle çarptı...

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Eylemlere “henüz, başka” gibi çeşitli anlamlar katar:

Daha uyanmadı. Daha ne istiyorsunuz? Bir saat daha beklemeli.

İki lira daha vermelisiniz. ...

“Daha” sözcüğü “henüz” anlamında kullanılıyorsa zaman belirteci olur. *Daha*, toplama işleminde de sayıların birbirine katılmalarını anlatmaya yarar:

İki, beş daha yedi eder. Sekiz, üç daha on bir, dört daha on beş eder.

-den durum ekiyle çekimlenen adlarla tamlanmış kimi sıfatlarda da üstünlük anlamı bulunur:

Minareden uzun kavak

Kardan beyaz çamaşır

Kapıdan geniş pencere...

DİKKAT

En üstünlük belirteci: *En*, sıfatları en üstünlük derecesine yükseltir: *en şerefli millet, en yakın arkadaş...*

En güzel çiçek güldür.

En yüksek tepeye çıkıyorduk.

En âciz, en felekezede millet, kadınlığı hemşire-i cebalet edendir!...

(Tevfik Fikret)

Bölüğün en çalışkan eri Yalçın'dır. ...

Aşırılık belirteçleri: Aşırılık, gereğinden fazlalık anlamı veren belirteçlerdir:

Çok, pek, gayet...

Pek sevimli bir kuzu aldım. ...

Bolu'dan itibaren şose gayet meskûn ve refahlı bölgeden, Düzce ile Hendek'ten geçiyor.

(Refik Halit Karay)

Bu belirteçler, niteleme sıfatlarını aşırılık derecesine yükseltir. Eylemlere de aşırılık anlamı katar:

Çok yoruldum.

Pek usanmış.

Pek çok sevineceksiniz. ...

Aşırılık belirteçleri yinelenince anlam daha da pekişir:

Pek, pek iptidai milletlere yaraşacak olan bu zilletten Türklüğün topluluğunu kurtaralım.

(Dünya, Falih Rifki Atay)

Bu belirteçlerle “en” arasında anlam ayrımı vardır. Karşılaştıralım:

Orban, sınıfın en çalışkan öğrencisidir.

Orban, pek çalışkan öğrencidir.

Birinci cümlede bir kıyaslama, bir ölçümleme farkı vardır. İkinci cümlede ise Orban'ın çalışkanlığı başkalarınıninkiyle karşılaştırılmamıştır. Terimleri de buna göre verilmiştir.

Fazla;

Fazla zayıf ve şabsiyetsiz insanlardan boşlanmam.

(Ruşen Eşref Ünaydın)

“Fazla” ile “pek, çok” arasında önemli kullanım ayrımı vardır:

Orban bugünlerde çok çalışıyor.

Kitaplarımızın çokluğu

Orban bugünlerde fazla çalışıyor.

Kitaplarımızın fazlalığı ...

Örnekler gösteriyor ki “fazla” sözcüğünde gereksizlik, ondan da ileri zararlılık anlamı vardır. Bu anlam özelliğini göz önünde bulundurarak “fazla” sözcüğünü yanlış kullanmaktan kaçınmak gerekir.

Arapçadan Türkçeye geçen *fevkalade*, *harikulade* gibi birleşik deyimler de aşırılık belirteci olarak kullanılır.

Refik Halit Karay, son yazılarından birinde bu yabancı deyimler yerine “olasıya” sözcüğünü kullanır:

Etrafı, dağların en ormanlı ve en güzel biçimleriyle uzaktan çevrilmiş yayvan, ufak; lakin olasıya sevimli ve refah bir kasaba (Bolu)... Ne güzel dağlar onlar. Meşhur Boğaziçi parkları gibi muhtelif ağaçlarla kaplı, olasıya gölgelik...

“Eksik” sıfatı eylemi niteleyince “fazla”nın karşıtı olur:
Satıcı elmayı eksik tartmış; parayı da eksik almış.

Bu anlamda “alabildiğine” sözcüğü de kullanılabilir. “Çok” belirtecinin karşıtı olan “az” sözcüğü de aşırılık anlamındadır. Yukarıda sıralanan bu belirteçler eylemlere de aşırılık anlamı katar:

Çok oturduk. Pek üzüldüm. Fazla konuşur. Bu gece az uyudu. ...

Daha çok, en çok, pek çok, daha fazla, en fazla, pek fazla, daha az, en az, çok az biçiminde öbekleşmiş belirteçler de kullanılır. Bu öbeklerdeki sözcüklerin her ikisi de belirteçtir. Birinciler ikincileri pekiştirmektedir. Bu öbekler, diğer belirteçleri de pekiştirebilirler:

İşe çok erken başlarız. En geç ayrılan da biziz. Hemen şimdi geldi. Koyu siyah bir palto giymişti. Pek yorgun görünüyordu. Konuşmayı biraz kısa tutsak...

Dilde titizliğe önem verenler, bu belirteçlerle pekişerek öbekleşmiş belirteçleri gelişigüzel kullanmaktan çekinirler. Doğrusu da budur. Her belirtecin anlam özelliğini göz önünde bulundurmak gerekir.

Aşırılık belirteçlerinden bazıları küçültme ekleri alır:

Çokça, fazlaca; Orban'ı çokça üzgün gördüm. Fazlaca yorgundu da...

Azıcık; Bolu'ya iniş azıcık daha kolay oldu. Bolu, zelzele felaketinden sonra kendisini azıcık toplamış.

(Refik Halit Karay)

Biraz sözcüğü de sıfatların, eylemlerin anlamlarını sınırlar: *Biraz çarpıktı. Biraz yürüdüm.*

Ta; Cedvel-i Sim içre âdem binse bir zevrakçeye İstese mümkün varılmak cennetin ta yanma.

(Nedim, XVIII.)

Merdivenleri tırmadık, ta üst kata çıktık.

(Gecelerim, Ahmet Rasim)

Toros dağlarının etekleri ta Akdeniz'den başlar.

(İnce Memet, Yaşar Kemal)

Ta Ağrı'nın tepesinde aramışlar bu kalıntıları....

Örnekler gösteriyor ki “ta” belirteci, -den ve -e, kimi kez de -de eki almış tümleçlerin başına geliyor; eylemin başlangıcına, bitimine, yerine, uzaklık ve yakınlıkta “en son” anlamını katıyor.

“Kendi” adılını pekiştirdiği örnekler de vardır:

İşte ta kendisi...

Soru Belirteçleri

Soru belirteçleri, yüklemli ve sıfatlı soru yoluyla kisan ya da pekiştiren sözcüklerdir.

Ne

Ne bakıyorsun? O adam buralarda ne dolaşıp duruyor?

“Ne” sözcüğü sıfatlara, ses tonuyla pekişen bir aşırılık anlamı katar; eylemlere de değişik anlamlı soru anlamı katar.

Ne, “etmek, eylemek, olmak” yardımcı eylemleriyle “*idi, imiş, ise, -dir*” ek eylemlerine bir ön ek gibi bitişir:

*Ben bana zulmeyledim ettim günah
Neyledim nettim sana ey padişah.*

(Yunus Emre, XIII-XIV.)

Kendin aldıldın gönül noldun ne hal olmuş sana?

(Nedim, XVIII.)

Neydi, neymiş, nedir, neyse...

Nasıl

Bu kayguya yürek nasıl dayansın?

(Recaizade Ekrem)

Rüzgârlı engin denizden, kuytu bir orman köşesindeki avuç kadar gölün durgunluğu nasıl istenebilir?

(Refik Halit Karay)

Nasıl düştün bu titreşimli boğuntuya?

(Oğuz Kâzım Atok)

Niçin (ne için)

Beni niçin aradınız? Niçin erken çıkıyorsunuz? Niçin gelmiyor?

Bana niçin karamsar olduğumu soranlar var. Ben karamsar değilim, realistim.

(Falih Rıfkı Atay)

Atatürk, Yalova'ya ne zaman, niçin gelmişti?..

(Atatürk'ün Hastalığı, Ruşen Eşref Ünaydın)

Ne diye öbeği de anlatıma pişmanlık sorusu katan bir belirteç görevindedir:

Ne diye bu acıklı batırlara saptım? ...

Ne biçim, yüklemlere “nasıl” anlamını katınca belirteç olur:

İlim ilim bilmektir

İlim kendin bilmektir.

Sen kendini bilmezsen

Ne biçim okumaktır?

(Yunus Emre, XIII-XIV.)

Nice

Bu binayı nice gördüler?

(Evliya Çelebi, XVII.)

Yukarıda sıralanan soru belirteçleri yüklemlere, birbirine yakın anlamda sorular katmaktadır.

Hani

Hani bir gün seninle Topkapı'dan

Geliyorduk; yol üstü bir meydan,

Bir çınar gördük...

(Haluk'un Vedai, Tevfik Fikret)

Hani çay gelmedi yahu?..

(Mehmet Akif Ersoy)

“Hani”nin soru anlamından sıyrılarak “değil” sözcüğünü ve olumsuzluk kavramını çeşitli anlamlar katarak pekiştirdiği de olur:

Hani taş atmak için değil de ortalığı neşelendirmek için bir fıkra anlatayım.

(Falih Rıfkı Atay)

“Ya” ünlemiyle uzamış olan “hani ya” anımsatma belirteci olur:

Hani ya sen geçen gün bana, “Gelirim.” demiştin, niçin gelmedin?

Ne kadar, sıfatlara ve eylemlere sorudan çok abartı ve nicelik anlamları katarak pekiştirir:

Ne kadar tatlı konuşuyordu. Bu dağ ne kadar yüksekmış.

Ne kadar aradım sizi. Ne kadar zengin olsa da...

Koşul Belirteci

Eğer, koşullu yüklemeleri pekiştirir. Konuşma dilinde “şayet” sözcüğünün de bu anlamda kullanıldığı görülür:

Eğer demokrasiye inanıyorsak ve memlekette bir hürriyet rejimi kararlaştırmasımı istiyorsak bir şeref terbiyesine ihtiyacımız vardır.

(Falih Rıfkı Atay)

Eğer beğenmiyorsa almasın.

Şayet beğenmiyorsa almasın.

O gelmezse eğer biz yaparız.

O gelmezse şayet biz yaparız. ...

Diğer Belirteçler

Sırasıyla, bütünüyle, dolayısıyla, hakkıyla durum belirteci olarak kullanılabilir. İyelik eki almış “vaktiyle” sözcüğü de “ile” ilgeciyle kaynaşarak belirteç olarak kullanılmaktadır:

Vaktiyle baban kimseye minnet mi ederd?

(Tevfik Fikret)

Aşağı yukarı, sayı sıfatlarına “tastamam değil, ona yakın...” anlamıyla belgisizlik katar:

Aşağı yukarı iki yıl önceydi.

O gün, aşağı yukarı elli lira harcadık. ...

Şöyle böyle sözü de aynı görevde kullanılır:

Şöyle böyle kırk yıllık gazeteciyim.

(Falih Rıfkı Atay)

“*Şöyle böyle bir adam*” tamlamasında ise “*iyi değil, kötü de değil, orta*” anlamındadır.

Yinelenen soru sıfatı ve adılı “ne”ler, ses tonuyla beslenince soru anlamından sıyrılarak anlatıma aşırılıkla ilgili çeşitli anlamlar katar, belirteç olur:

Koridor çocuk bahçesine döndü. Ne kovalamacala, ne saklambaçlar...

(Refik Halit Karay)

BELİRTEÇLERİN YAPILARI

Belirteçlerin yapılarını analiz etmek

Yapılarına göre belirteçler beş grupta incelenebilir:

- Yalın belirteçler
- Türemiş belirteçler
- Birleşik belirteçler
- Öbekleşmiş belirteçler
- Deyim biçiminde belirteçler

Yalın belirteçler: *dün, yarın, geç, az, çok, en, hep...*

Türemiş belirteçler: *şimdilik, önce, ansızın, akşamleyin, öğleyin...*

Birleşik belirteçler: *bugün, ilk önce, biraz, yıldır (= bir yıldır)...*

Öbekleşmiş belirteçler: *hemen şimdi, güzel güzel...*

Durum eki almış adların ilgeçlerle öbekleşmesinden oluşan söz kalıpları da vardır:
Sabaha karşı uyandım. Akşama değin bekledik. Gece yarısına doğru geldi. ...

Bu öbekler, biçim bakımından, cümlede ilgeç tümleçleri; anlam bakımından belirteç tümleçleri sayılır.

Deyim biçiminde belirteçler: *ikide bir, arada sırada, er geç...*

Özet

Belirteçleri tanımak ve belirteç türlerini sınıflandırmak

Sıfatların, eylemlerin ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını belirten ya da kısip sınırlayan sözcüklere *belirteç* denir.

Belirteçler görevleri bakımından çeşitlere ayrılır:

- Zaman belirteçleri
- Yer-yön belirteçleri
- Durum belirteçleri
- Azlık-çokluk belirteçleri
- Soru belirteçleri
- Koşul belirteci

Belirteç türlerinin özelliklerini ve kullanım yerlerini belirlemek

Zaman belirteçleri: Eylemlerin sonsuz zamanlarını sınırlar: *şimdi, bugün, yarın, dün, önce, sonra, şimdilik, hemen, demin, derhal, ansızın, biraz önce, biraz sonra, erken, geç, henüz, hâlâ, daha, ikide bir, arada bir, her zaman...*

Yer-yön belirteçleri: Eylemlerin yerlerini ve yönlerini gösteren sözcüklerdir: *üst, alt, ön, arka, art, sağ, sol, yakın, uzak, ırak, yukarı, aşağı, dışarı, ileri, içeri, geri, yan, öte, yanı sıra, ardı sıra...*

Durum belirteçleri: Sıfatı, eylemi niteleyen; eylemin nasıl yapıldığını, ne durumda olduğunu belirten sözcüklerdir, sayıları ve çeşitleri çoktur: *açık sarı çiçekler, koyu kahverengi bir palto; güzel düşün-, iyi hisset-, kolay kurtul-, sağlam bas-, eğri otur-, doğru söyle-, erken kalk-, yorgun görün-, temiz tut-, teker teker topla-, kavga edercesine bağır-; evet, elbet, elbette, pekiyi, şüphesiz, kuşkusuz, hay hay; hayır, yok, asla; ara sıra, arada sırada, bazı kere, bazı defa, bazı bazı, kimi kere, kimi kez, çok kez, bir daha, tekrar, yine; belki, umarım ki, umulur ki, inşallah, allah kerim; gerçekten, hiç, ne olursa olsun, asla, mutlaka, şüphesiz, kuşkusuz...*

Azlık-çokluk belirteçleri: Sıfatları, eylemleri ve kendi türünden olan sözcükleri nicelik, azlık-çokluk bakımından kısan ya da belirten sözcüklerdir: *daha, en, pek, pek çok, gayet, fazla, çokça, azıcık, fazlaca, ta...*

Soru belirteçleri: Yüklemleri ve sıfatları soru yoluyla kısan ya da belirten sözcüklerdir: *ne, nasıl, niçin, ne biçim, nice, hani, ne kadar...*

Koşul belirteci: Koşullu yüklemeleri pekiştiren sözcüklerdir: *eğer, şayet.*

Belirteçlerin yapılarını analiz etmek

Yapılarına göre belirteçler beş çeşittir:

- Yalın belirteçler: *dün, yarın, geç, az, çok, en, hep...*
- Türemiş belirteçler: *şimdilik, önce, ansızın, akşamleyin, öğleyin...*
- Birleşik belirteçler: *bugün, ilk önce, biraz, bıldır (= bir yıldır)...*
- Öbekleşmiş belirteçler: *bemen şimdi, güzel güzel...*
- Deyim biçiminde belirteçler: *ikide bir, arada sırada, er geç...*

Durum eki almış adların ilgeçlerle öbekleşmesinden oluşan söz kalıpları da vardır: *sabaha karşı, akşama değin, gece yarısına doğru...*

Kendimizi Sınayalım

1. “yanlış” sözcüğü, aşağıdaki cümlelerin hangisinde ötekilerden farklı bir görevde kullanılmıştır?

- a. Testteki yanlış soruyu ilk ben fark ettim.
- b. Size yanlış telefon numarası vermişler.
- c. Bana göre sen yanlış düşünüyorsun.
- d. Yalan yanlış sözlerle beni oyalama!
- e. Bunları konuşmak için yanlış zaman seçmiş.

2. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde soru anlamı bir belirteçle sağlanmıştır?

- a. Daha çok ne tür kitaplar okuyorsun?
- b. Akşam bizimle sinemaya gelir misin?
- c. Nasıl bir ev hayal ediyorsun?
- d. Niçin benimle konuşmuyorsun?
- e. Orada kaç ay kalacaksınız?

3. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde eylemi durum yönünden tamlayan bir sözcük **kullanılmamıştır**?

- a. Konuşmalardan sıkılmış olmalı ki odadan yavaşça ayrıldı.
- b. Bu soğuk havada buraya kadar zor geldik.
- c. Bu yıl kış mevsimi çok sert geçti.
- d. Sorularımızı kolayca yanıtladı.
- e. Sanırım eve biraz geciktik.

4. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ikileme farklı görevde kullanılmıştır?

- a. İçim tir tir titiyor.
- b. Uzun uzun baktı gözlerimin içine.
- c. Yerli yersiz konuşup durma.
- d. Saçma sapan sözler duymak istemiyorum.
- e. Düşse kalka geldik buralara.

5. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde soru anlamı belirteçle sağlanmıştır?

- a. Bu okula hangi yoldan gidilir?
- b. Buradaki notu kim aldı?
- c. Hiç yüreğin sızlamaz mı?
- d. Ben sadece duvardaki bir resim miyim?
- e. Nasıl tanıyamadın beni?

6. “Cengiz geçen sene okula umutla başlamıştı.”

Yukarıdaki cümlede aşağıdakilerden hangisi **yoktur**?

- a. Özel ad
- b. Zaman belirteci
- c. Yer-yön belirteci
- d. Durum belirteci
- e. Sıfat

7. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde belirteç **kullanılmamıştır**?

- a. Sımsıcak bir gülümseme vardı yüzünde.
- b. Önce içeri gir, sonra konuş.
- c. Akşam vakti gel gizlice.
- d. Oldukça büyük bir odası var.
- e. Dostlarla da ayrıldı yollarımız bir bir.

8. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde azlık-çokluk belirteci kullanılmıştır?

- a. Şimdiye kadar ne yaptın?
- b. Oldukça çalışkan bir öğrenciydi.
- c. Ne diye bakıyorsun?
- d. Ona güzel bir kitap seçtim.
- e. Ağır ağır yürüyordu.

9. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde eylemin gösterdiği sonsuz zaman bir belirteçle sınırlanıp **belirtilmemiştir**?

- a. Hava iyice karardı, yağmur yağacak.
- b. Sabahleyin buradan otobüse bineceğim.
- c. Vapur, biraz önce hareket etti.
- d. Burası on yıl önce harabeymiş.
- e. Bu hediyeyi bize dün vermişti.

10. Aşağıdakilerden hangisinde “açık” sözcüğü, türü yönünden ötekilerden farklıdır?

- a. Açık havada biraz yürüyelim.
- b. Açık kapıdan içeri girmiş kedi.
- c. Ne söyleyeceksen açık söyle.
- d. Pazar günü çok aradık; ama açık bir yer bulmadık.
- e. Ben yazın daha çok açık renkleri tercih ederim.

Yaşamın İçinden

“

Türkçeye Sorumluluğumuz

Dilin en önemli özelliği, kuşkusuz, düşünme aracı olmasıdır. Bu bağlamda düşünmeyi çıkarımlar yapılması, kavramlar ve önermeler arasında bağlantılar kurulması, derin ve yaratıcı düşünceler üretilmesi, özellikle soyut kavramların özümsemesi olarak algılamak gerekir. Gerçekten yetersiz ve karmakarışık bir dille duru bir düşünceye varılması olanaksızdır. Bir toplumu ulus yapan niteliklerin en güçlüsü dildir. Toplumun pek çok özelliği, yaşayışı, gelenekleri, dünya görüşü, yaşam felsefesi, inançları, bilim-teknik ve sanata olan katkıları dilin gelişmişlik düzeyinden etkilenir ve o toplumun dili-ne yansır.

Mümtaz Soysal'ın “Yabancı dil öğrenmenin kaçınılmaz bir gereklilik durumuna gelmiş olması, anadili koruma, geliştirme ve yüceltme diye bir ulusal görev yaratmıştır. Yoksa yalnız Türkçe değil Türkçeyle birlikte bütün bir kimlik de yitip gidecek.” kaygısını dile getirmesi boşuna değildir. W. Von Humboldt'a göre “Düşünceyi yaratan ve ileri götüren dildir. Dilin engellendiği yerde düşünce de engellenmiş olur.” Dolayısıyla ancak dilini oluşturan, yücelten bir ulus gerçek bir düşünce etkinliği gösterebilir. Dili ilkel kalmış bir ulus kültür yaşamında da ilerleme gösteremez.

Doğan Aksan “Bu benim anadilim, bir denizdir. Derinliğiyle, gözün erişemeyeceği genişliğiyle, sınırsız gücü, güzellikleriyle...” diyerek sevgiyle tanımlıyor Türkçeyi. Türkçenin yükseköğretim ve bilimsel etkinlikler için yetersizliğinden söz edilemeyeceği yıllardır bu alanlarda Türkçe olarak yürütülen çalışmalardan (227. yılını Türkçe öğretimle sürdüren İTÜ'den) açıkça ortadadır. Bedia Akarsu da bu görüşü destekliyor : “Felsefenin en güç anlaşılır konularını bile rahatlıkla işleyen felsefecilerimiz az değil, bilim adamlarımız herkesin rahatlıkla anlayabileceği terimler ve sözcüklerle dile getiriyorlar araştırmalarının sonuçlarını.”

Dil uzmanı Ömer Demircan konuya şu sözlerle açıklık getirmeye çalışıyor : “Türk dili gerek yapısal olanakları gerekse anlamlama ve türetme varsılığı (zenginliği) bakımından her düzeyde öğretim ve her alanda bilimsel anlatıma yetecek ölçüde gelişmiştir.”

Bu görüşlere karşılık, Türkçenin öğretim ve bilim dili olarak yetersizliğini ileri sürenler de vardır. Bu savın doğru olduğu varsayılırsa yapılması gereken Türkçeyi öğretim ve bilim alanında kullanıp işleyerek öğretim ve bilim dili olarak güçlendirmektir. Çünkü bir dilin yeter-

sizliği değil, işlenmeyen bir dilin gelişmemesi, zayıflaması giderek evde ve sokakta basit bildirişimler için kullanılabilen kısıtlı bir dil durumuna gerilemesi söz konusudur.

Bana göre, Türkçenin öğretim, bilim ve kültür dili olabilmesi konusunda öğretim üyelerinin ve bilim adamlarının önemli görev ve sorumlulukları bulunmaktadır. Atatürk'ün dil devriminin temel amacı da Türkçeyi öğretim ve bilim dili olarak güçlendirmektir. Bu nedenle, Türkçeyle ilgili her türlü tartışmanın yararına inanmakla birlikte, dikkatleri yalnız sözcükler üzerine yoğunlaştırmanın yerindeliği tartışılabilir. Asıl olan düşüncelerin anlaşılabilir ve etkin biçimde, Türkçenin kurallarıyla ve özellikleriyle açıklanabilmesidir. Bu yaklaşım içinde olabildiğince Türkçe sözcükler kullanmanın daha uyumlu ve güzel; dinlenmesi, okunması zevk veren, üstelik yalnız seçkinlerin değil herkesin anlayabileceği bir anlatım sağlayacağından kuşku duymuyorum. Böyle bir çabada birleşme için hiçbir engel düşünemiyorum. Bu nedenle, seçkinler için yazma savında olanların ‘bilim dışı’ yerine ‘gayri ilmi’ de değil yamalı bohçayı uyumsuz renkteki ipliklerle tutturmayı yeğleyerek “gayri bilimsel” gibi bir söz kullanmalarını anlayamıyorum. Bütün yurttaşların Türkçe üzerine görüş belirtme hakkı vardır. Bilimcilerin bu hakkı yanında Türkçenin öğretim ve bilim dili olarak varsıllaşmasına ve güçlenmesine çaba gösterme görev ve sorumlulukları da bulunmaktadır. Umuyorum ki bu anlayışta ve Türkçe üzerine konuşurken tutarlı ve sorumlu davranmaya özen göstermek gereğinde görüş ayrılığımız olmayacaktır.

Kaynak: Evren, Güngör

<http://mimoza.marmara.edu.tr/>

~avni/dersbelgeligi/dil/gungorevren.htm adresinden 03.05.2009 tarihinde erişilmiştir.

”

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız farklıysa “Durum Belirteçleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. d	Yanıtınız farklıysa “Soru Belirteçleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. e	Yanıtınız farklıysa “Durum Belirteçleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. d	Yanıtınız farklıysa “Durum Belirteçleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. e	Yanıtınız farklıysa “Soru Belirteçleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. c	Yanıtınız farklıysa “Yer-Yön Belirteçleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. a	Yanıtınız farklıysa “Belirteç” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. b	Yanıtınız farklıysa “Azlık-Çokluk Belirteçleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. a	Yanıtınız farklıysa “Zaman Belirteçleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. c	Yanıtınız farklıysa “Durum Belirteçleri” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

-e kadar yerine; *-e dek*, *-e değin* de kullanılmaktadır. Bu sözlerin Türk edebiyatında örnekleri çoktur:

Eder iran-zemini ta budud-ı Belb'a dek tesbir
Eğer bir kerre ruhsat verse tiğ-i tiz-i üryana.

(Nedim, XVIII.)

Bister-i gamda gözüm giceler uyku görmez.
Ederim subha değin naleleri döne döne.

(Baki, XVI.)

Kimsenin çırısı tana dek yanmaz.

(Ülfeti, XIX-XX.)

Türk olan nimet-şinas olmak gerek
Var yeri gitsem mezar-ı Türk'e dek.

(Muallim Naci, XIX.)

- Bölge ağızlarında ve eski yazında *-e kadar* yerine *-ecek*, *-acak* ta görülür: *şimdiyecek*, *burayacak*...
Vazifesini dibinecek görmüştür.

(Metres, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Sıra Sizde 2

Alt alta yazılan cümleler anlamca farksızdır. Hepsinde de birinci sözcükler eylemin yerle, yönle ilgisini belirtiyor; ancak biçimce aralarında fark vardır:

- Birinci satırdaki “*geri*, *aşağı*, *yukarı*, *içeri*” sözcükleri yalın durumdadır ve yer-yön belirteçidir.
- İkinci satırdaki “*geriye*, *aşağıya*, *yukarıya*, *içeriye*” sözcükleri ise *-e* durum ekini aldıkları için cümlede dolaylı tümleç sayılır, bu sözcükler birer addır.

Sıra Sizde 3

Evet, *hayır* sözcükleri bir sanıyı, bir görüşü ve inancı pekiştirme görevinde de kullanılır; anlatıma canlılık katar:

- Evet*, onamada pekiştirici olur:
Bugün derin bir saygı ve hayranlık, yarın bir hiçe sayış; hatta, evet hatta bir kötüleyiş, bir bor görüş...
 (Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

- Hayır*; kötü, sevimsiz, geri... düşünceleri çürütür, onaylamazken onlara karşı olan inanışları pekiştirir:
Hayır, ilerleyen Türkiye bir gerçek olacak. Hayır, Atatürk boşuna dünyaya gelmiş ve kara Türk kade-rini boşuna değiştirmiş olmayacak.

Hayır, zaferlerimiz bir masal olmayacak...

(Falih Rıfkı Atay)

Yaralanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 528.
- Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları : 827.

5

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Adılları tanıyabilecek ve sınıflandırabilecek,
- Adılların cümledeki görevlerini saptayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Adıl
- Kişi adıları
- İşaret adıları
- Belgisiz adılar
- Soru adıları
- İlgi adılı
- İyelik adılı

İçerik Haritası

Türkçe Biçim Bilgisi

Adılar

- ADILLAR
- ADIL TÜRLERİ
- ADILLARIN CÜMLEDEKİ GÖREVLERİ

Adıllar

ADILLAR (ZAMİRLER)

Adılları tanımak ve sınıflandırmak

O gitti, bilmem *nereye*? Galiba Plevne'ye gitti ve gelmedi; bir daha hiç gelmedi.

Ben bundan yirmi sene evvel, bugün *sizin* olduğunuz gibi, ey aziz kardeşlerim, bir şehidin yetimi olmuştum; *benimki* de *sizinkiler* gibi hayatını barut dumanlarına sarmış gitmişti. Bugünkü *siz*, yirmi sene evvelki *bensiniz*; *ben sizin* hissiyatınızı, bütün ruhunuzu bilirim... *Ben* o yaranın samimi bir aşinasıyım. O yarayı, seviniz; o, *sizin* ebedi bir nişane-i iftiharınızdır.

Söyledim, söyledim, çocukluğumun bütün kalb-i melülünü söyledim. Çünkü *berkes* size vermek istiyor; *ben sizden* olmak, alanınıza iştirak etmek suretiyle *sizin* dertlerinizden bir kısmını almak istiyorum.

(Cenap Şahabettin)

Yukarıdaki parçada italik harflerle dizilen “*o, bu, ben, siz, herkes, nereye*” sözcükleri ve *-ki*; adları anlatmak için kullanılmıştır:

o: Anılan kişinin adı yerine (babam) kullanılmıştır.

bu: İşaret edilmek istenen nesneyi, içinde bulunduğu günü anlatmak için kullanılmıştır.

ben: Söz söyleyeni, yazıyı yazanı anlatır.

siz: Kendilerine söz söylenenleri anlatır.

berkes: Adları söylemekle bitmeyen ya da söylenmek istenmeyen kişilerin hepsini birden anlatmaya yarayan sözcüktür.

Adların, ad öbeklerinin, bazen de cümlelerin yerini tutan ve ad gibi kullanılan sözcüklere **adıl (zamir)** denir.

Adıl (Zamir): Cümlede adların veya daha önce geçmiş kavramların yerlerini tutan sözcüklerdir.

ADIL TÜRLERİ

Adıllar, yerlerini tuttukları varlıklara ve tutuş özelliklerine göre beşe ayrılır: Kişi adıları, işaret (im) adıları, belgisiz adılar, soru adıları, ilgi adıları.

Adıllar konusu ile ilgili daha geniş bilgiyi, Tahir Nejat Gencan' ın DİLBİLGİSİ (Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, 2007)adlı kitabında bulabilirsiniz.

K İ T A P

Adıllar beş gruba ayrılır:
 Kişi adılları
 İşaret adılları
 Belgisiz adıllar
 Soru adılları
 İlgı adılları

Kişi Adılları

Dil bakımından kişiler üçe ayrılır:

- I. Söz söyleyen kişi, birinci kişi
- II. Kendisine söz söylenen kişi, ikinci kişi
- III. Anılan kişi, üçüncü kişi

Söz söyleyen kişi, cümleye kendi adını katmaz; yerine *ben* der. İkinci kişiye adını söylemediğimiz durumlarda *sen* deriz. Üçüncü kişinin adını söylemediğimiz ya da yazmadığımız durumlarda *o* adını kullanırız. Kişilerin adları yerine kullanılan sözcüklere *kişi adılı* denir.

Tablo 5.1
Kişi Adıllarının Çekimi

	I. Kişi		II. Kişi		III. Kişi	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Yalın durum	ben	biz	sen	siz	o	onlar
-i durumu	beni	bizi	seni	sizi	onu	onları
-e durumu	bana	bize	sana	size	ona	onlara
-de durumu	bende	bizde	sende	sizde	onda	onlarda
-den durumu	benden	bizden	senden	sizden	ondan	onlardan

Adıllar, adların yerine kullanıldıkları için adlar gibi çoğullanır ve durum ekleriyle çekimlenir. Kişi adıllarının çoğullanmaları ve çekimleri Tablo 7.1’de gösterilmiştir:

- *Siz de gelecek misiniz?* = *Sen de gelecek misin?*
- *Biz öyle yerlere gidemeyiz.* = *Ben öyle yerlere gidemem.*

İkinci tekil kişi adılı “sen”, söze nezaket ve saygı katmak için “siz” olarak kullanılır. “Ben” yerine “biz” kullanılmasında da bir anlam farkı vardır. Yukarıdan bakış, ululanma, böbürlenme veya çekingenlik anlamı sezilir:

Biz, onun içindir ki iktidar elindeki kabır ve lütuf imkânlarının bür rejimdeki ölçülere indirilmesini istemiştizdir.

(Falih Rıfkı Atay)

Bu güzel kitabı bana sen vermiştin, kardeşim.

cümlesinde ise “sen” yerine “siz” dersek daha ince olur; fakat sıcak içtenlik gider. İçtenliğin üstün olacağı yerlerde “sen” yerine “siz” kullanmak; sözü, soğuk konuşmalarda da “sen” kullanıldığı olur:

Belediye reisi azametle kalkarak:

- *Yalan söylüyorsun, dedi.*

Bakkal dişlerini sıkarak:

- *Sen şimdi görürsün, diye söylendi.*

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Anlatıma bir genellik, bir öğüt anlamı katmak istenince de “sen” kullanılabilir:

Sana ısmarladılar mı bu yalan dünyayı

Sen yarını düşünmezsen yarın seni kim düşünecek?

(Namık Kemal)

Anlatıma abartı katmak isteğiyle birinci ve ikinci kişi adıllarının çoğulları *-ler* ekiyle bir daha çoğullanır: *sizler, bizler*.

Böyleleri bizlerden ırak olsun.

Biz çok iyiyiz; sizler nasılsınız?...

-ler çoğul eki almış olan “siz” adının üçüncü kişi adılı gibi tümleyen olarak kullanıldığı olur:

Sarp bir dağ bölgesinde kadınlar, sizlerin yurdunda erkeklerin aldığı vazifeler görürler.

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Tanrı için; yurt, ulus, bayrak, sancak gibi kutsal varlıklar için de “sen” kullanılır:

Ya İlahi ger sual etsen bana

Budur anda cevabım üş sana

Ben bana zulmeyledim ettim günah

Neyledim nettim sana ey Padişah.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Sen misin, sen misin garip vatan?

(Vaveyla, Namık Kemal)

Ulu, yüce kişilere coşkulu hitaplarda da “sen” kullanılır:

Atamızsın sen,

Adımız senden,

Yürür izinden

Sana inanan.

(Atatürk, Hasan Âli Yücel)

Hangi durumlarda “siz” adılı yerine “sen” adılı kullanılır?

SIRA SİZDE

Ad Tamlamalarında Kişi Adılları

Benim evim, bahçem; bizim evimiz, bahçemiz,

Senin evin, bahçen; sizin eviniz, bahçeniz,

Onun evi, bahçesi; onların evleri, bahçeleri...

Kişi adılları ad tamlamalarında ancak tümleyen olur. Kişi adlarıyla kurulan tamlamalar, sözcüklerin ikisi de ek aldığı için, belirtili ad tamlamasıdır.

Birinci kişi adlarıyla kurulan tamlamalarda;

Tümleyen eki: *-im*

Tümlenen eki: tekilde *-(i)m*, çoğulda *-(i)miz*'dir.

İkinci kişi adlarıyla kurulan tamlamalarda;

Tümleyen eki: *-in*

Tümlenen eki: tekilde *-(i)n*, çoğulda *-(i)niz*'dir.

Üçüncü kişi adlarıyla kurulan tamlamalarda diğer ad tamlamalarında olduğu gibi;

Tümleyen eki: *-nun*

Tümlenen teki: *-i* veya *-si*'dir.

Kişi adlarıyla kurulan ad tamlamalarındaki tamlama ekleri, tablo 7.2'de özetlenmiştir:

Ad tamlamalarında tümlenen eklerinin düştüğü de görülür:

Bizim ev şu sokaktadır. Sizin dükkân da buralarda mıdır?...

Kişi adlarıyla kurulmuş ad tamlamalarında tümleyen tekil kişi adılı kullanılsa da kullanılsa da tümlenenin çoğul kullanılması anlatıma saygı, ululama anlamı katar:

Öğretmenim, kitabınızı getirdim. Verdiğiniz ödevi de getireceğim.

Sayın Başkan geliyor. Eşleri de gelecek...

Tablo 5.2

Kişi Adlarıyla
Kurulan Ad
Tamlamalarındaki
Tamlama Ekleri

	I. Kişi		II. Kişi		III. Kişi	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Tümleyen kişi adlarının ekleri	-im	-im	-in	-in	-nun	-nların
Tümlenen sözcüklerin ekleri	-(i)m	-(i)miz	-(i)n	-(i)niz	-i, -si	-leri

DİKKAT

Tümleyen “hepimizin, cümlemizin...” sözcükleri olunca tümlenenler iki biçimde olabilir:

. Üçüncü kişideki gibi -(s)i olur:

Bu vatana gelen saadetlerde de felaketlerde de hepimizin hissesi vardır.

(Bedii Faik)

. Birinci çoğul kişideki gibi -(i)miz olur:

Cümlemizin validemizdir vatan.

(Namık Kemal)

Bu mübim sır ikimizin arasında kalsın.

(Cadı, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

“Kendi” sözcüğü

*Kendimi kaptırarak tekerleğin sesine
Uzanmışım kalmışım yaylının şiltesine.*

(Han Duvarları, Faruk Nafiz Çamlıbel)

Kendi evim, kendi kitabınız, kendi düşünceleri... söz öbekleri birer ad tamlamasıdır. “Kendi” sözcüğü tümleyendir.

Orban’ın kendisi söyledi.

Bu, sizin kendinizi ilgilendirir.

Ben, kendimi başkalarıyla ölçmem.

*Çeşmeden su doldurmaya gelen köyün genç ve orta yaşlı kadınları çok defa me-
raktan kendilerini alamayıp yavaş yavaş, sessiz sessiz onun yanına sokuldular,
kulaklarını onun ağzına yanaştırdılar.*

(Panorama, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Yukarıdaki cümlelerde “kendi” sözcüğü tümlenendir ve şöyle çekimlenir:

Tablo 5.3

Kendi Adının İyelik
Adlarıyla Çekimi

Kişiler	Tekil	Çoğul
I. Kişi	kendi-m	kendi-miz
II. Kişi	kendi-n	kendi-niz
III. Kişi	kendi-si, kendi	kendi-leri

“Kendi” sözcüğü şu cümlelerde pekiştirme görevindedir; özneyi pekiştirmek-
tedir. Bu öbeklere *pekiştirmeli özne* adı verilir:

Ben kendim söyledim.

Siz kendiniz almadınız mı?

O, kendisi götürecekt...

*Bais-i şekva bize hüzn-i umumidir Kemal;
Kendi derdi gönlümün billah gelmez yadına.*

(Namık Kemal)

“Kendi” sözcüğünden tümlenen ekinin düştüğü örnekler de vardır:
Babur’un kendi şarkılar bestelemiştir.

(Fali Rıfkı Atay)

“Kendi” sözcüğü durum eklerini araya gelen /n/ sesi yardımıyla alır: *kendini, kendinde, kendinden, kendine*. I. ve II. kişilere ait tümlenen (iyelik) eki almış olanlar, durum eklerini aldıklarında bu özellik görülmez: *kendimi, kendimde, kendinize, kendinizden...*

Kişi Adılarıyla Kurulan Ad Tamlamalarında Tümleninin Düşmesi

(Benim) kardeşim geldi.

(Sizin) yemeğinizi getirdim.

(Bizim) evimizin kapısı açıldı.

(Senin) kalemin nerede?

Orban’ı gördüm, (onun) babası iyileşmiş.

Yukarıdaki cümlelerde ad tamlamalarından parantez içindeki tümleniler atılınca anlatımda bir eksiklik olmaz; çünkü tümlenen *kardeşim, yemeğiniz, evimiz, kalemin, babası* sözcüklerindeki *-im, -iniz, -in, -sı* ekleri; tümlenilen adları açıkça gösteriyor. Bu nedenle bu tümlenilerin düşmesi, daha kısa söyleme yoluyla anlatımı durulaştırdığı için tercih edilir:

Oğlum, onu gönlünce yaşat... Ölme fakat sen! (benim oğlum)

(Tevfik Fikret)

Bir canlı izin varsa yer üstünde silinmez... (senin izin)

(Mehmet Akif Ersoy)

İşaret (İm) Adılları

Korkma; sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak

Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.

O, benim milletimin yıldızıdır parlayacak!

O, benimdir; o benim milletimindir ancak!

(Mehmet Akif Ersoy)

Son dizelerdeki “o” sözcükleri “al sancak” yerine kullanılmıştır; işaret anlamlı birer adıdır.

“*Bu, arkadaşım; şu, dostum; o da kardeşimdir.*” cümlesindeki “bu, şu, o” sözcükleri de adıdır.

İşaret adılları, parmakla gösterilen varlıkların adları yerine kullanılır. İşaret adlarıyla işaret sıfatları aynı sözcüklerdir: *Bu, şu, o*.

Bu kitaplar benimdir. Şu kalemi kaçta aldınız? O çocuğa veriniz.

Bunlar benimdir. Şunu kaçta aldınız? Ona veriniz...

Yukarıdaki ilk üç örnekte “bu, şu, o” sözcükleri “kitap, kalem, çocuk” adlarını işaretle gösterdikleri için birer işaret sıfatıdır. Diğer örneklerde ise “bu, şu, o” sözcükleri “kitap, kalem, çocuk” adlarının yerlerini tutuyor; onun için adıdır. İşaret adıllarında da işaret sıfatlarında olduğu gibi yakınlık uzaklık derecelidir:

bu: Yakındakini işaretlemek için: *Bu benimdir.*

şu: Biraz ötedekini göstermek için: *Şu da sizin.*

o: Uzaktakini, göz önünde olmayana işaretlemek için: *Atkımı kaybettim; onu bulan var mı?*

İşaret adıları; adların yerlerini tuttukları gibi önce geçmiş bir kavramın da bir cümlede, bir önermenin de yerini tutar:

Damarlarımızda yaşayan iyi hisler takviye edilsin. Bu, kâfidir.

İşaret adıları, adların bütün görevlerinde kullanıldıkları için hem çoğullanır hem de çekimlenir. İşaret adılarının çekimleri Tablo 7.3'te gösterilmiştir.

Tablo 5.4
İşaret Adılarının Çekimi

	Yakında bulunan adların yerine		Biraz ötede olan adların yerine		Uzakta olan adların yerine	
	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
Yalın durum	bu	bunlar	şu	şunlar	o	onlar
-i durumu	bunu	bunları	şunu	şunları	onu	onları
- e durumu	buna	bunlara	şuna	şunlara	ona	onlara
- de durumu	bunda	bunlarda	şunda	şunlarda	onda	onlarda
- den durumu	bundan	bunlardan	şundan	şunlardan	ondan	onlardan

Öteki, beriki sözcükleri de işaret anlamlıdır:

Sıfat olur: *öteki ev ...*

Adıl olur: *Berikinden güzeldir ...*

Öteki beriki istediğini söyleyebilir.

Ötekine berikine kulak asma, işine bak.

Ötekinin berikinin sözüyle iş olmaz.

örneklerinde olduğu gibi ikisi birlikte kullanılınca *şu bu, şuna buna, şunun bunun...* anlamlarında belgisiz adıl olur.

Yer Anlamlı İşaret Adıları

Burayı kaçta aldınız?

Şuradan gidelim.

Oranın suyu nasıldır?

Yukarıdaki cümlelerde “bura, şura, ora” sözcükleri yer anlamı birer işaret adıdır. -ra ekiyle türeyen bu adılar, daha çok, -si ekiyle kullanılmaktadır:

Burası bizimdir.

Şurasını yeni aldık.

Orasını satacağız...

Yer anlamı adılar da öbür adılar gibi eklerle çekimlenir ve cümlede adların bütün görevlerinde kullanılabilir:

Ben ölürsem bayrağımın altında ölürüm, şuradan şuraya kıvıldamam.

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Yer anlamı adılar; önceden geçmiş kavramların, cümlelerin de yerlerini tutar:

Beyin mühim bir işi var mı? Ciddi bir adamla mı konuşuyor? Kafası yorgun mu? Hiç burasını düşünen yok.

(Billur Kalp, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Tarz Anlamlı İşaret Sözcükleri

“Bu, şu, o”dan gelişen *böyle, şöyle, öyle* sözcükleri;

Böyle elma gördünüz mü?

Şöyle bir düşünce ileri sürdü. cümlelerinde birer işaret sıfatıdır.

*Böylesini görmedim.
Öylesiyle konuşulmaz. cümlelerinde işaret adıllıdır.
Herkes fırsat düştükçe çeşni değiştirmeye can atıyor. Ben de böyleyim, sen de böylesin.*

(Billur Kalp, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

örneğinde ek eylemle yüklem olmuştur.

*Böyle tuttum. Şöyle kırdım. Öyle konuşmayınız...
Siyasi havayı öyle bir karıştırmıştı ki...*

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Yukarıdaki cümlelerde eylemlerdeki oluş ve kılışın nasıl yapıldığını, nasıl olduğunu gösterdikleri için birer belirteçtir.

“Böyle, şöyle, öyle” sözcükleri”; -sine ekiyle de sıfat ya da belirteç olurlar:
Ben böylesine bir gönül acısı ömrümde görmedim.

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Öylesine yalancı ki doğru söylediği zaman yüzü kızarır.

(Falih Rifki Atay)

Ad Tamlamalarında İşaret Adılları

*Şunun defteri nerededir? Öylesinin evine gidilir mi? Ötekinin sözü
Bunun anlatışı ile onun okuyuşu birbirine benzemez...*

Yukarıdaki örneklerde olduğu gibi işaret adılları, ad tamlamalarında ancak tümleyen olur. Kişi adıllarında olduğu gibi anlamda bir eksiklik bırakmıyorsa işaret adılları da düşer:

Bu kitapları kaçta aldınız? Paralarını verdiniz mi? (bunların paraları)

Belgisiz Adıllar

*Ödevlerinizi gözden geçirdim. Birçoğu pekiyi, birtakımı orta, birkaçı da başarısızdır.
Hepinizi başarılı görmek isterim.
Başkalarına değil, kendi aklınıza uyunuz.
Birimiz hepimiz için, hepimiz birimiz için...*

Yukarıdaki cümlelerde adların yerlerine kullanılan sözcükler birer adıldır. Bu adılların hangi adların yerlerini tuttukları açıkça belli olmadığından bunlara *belgisiz adıl* adı verilir. Belgisiz adılların çoğu, aynı zamanda belgisiz sıfattır. Ancak burada şu ayrım vardır:

Belgisiz sıfatlar adları tamlar: *başka insanlar, birkaç kişi...*

Belgisiz sıfatlarla kurulmuş tamlamalardan adlar düşünce;

Başkalarına yardım borcumuzdur.

Birkaçı içeri girdi.

Öbürleri de içeri girsin. cümlelerinde olduğu gibi belgisiz adıl olur.

Belgisiz sıfatlardan adillaşanlar iyelik eki alır; yani ad tamlamalarında tümlenen olur: *bunların hepsi, birkaçı, birçoğu, bazıları, kimisi...*

Herkes, öte, beri, şey; söylemek istemediğimiz, söyleyemediğimiz, adını unuttuğumuz varlıkların yerlerini tutar:

Öteden saikalar parçalıyor âfakı;

Beriden zelzeleler kaldırıyor âmakı.

(Mehmet Akif Ersoy)

Öte beri almak için pazara gittim.

Sabibine söylenmeden bir şey alınmaz...

Kimse, kimi, kimisi sözcükleri de belgisiz adıl olarak kullanılır:
Ne sen bir kimseden incin ne kimse senden incinsin.

*Dünya talebiyle kimisi balkın emekte
 Kimi oturup zevk ile dünyayı yemekte.*

(Ruhi XVI.)

*Herkesin zevki başkadır: Kimi okumayı sever, kimi gezmeyi sever; kimi musiki-
 den hoşlanır, kimi eğlenceden...*

Falan sözcüğünün belgisiz adıl gibi kullanıldığı örnekler vardır. Bir addan sonra kullanılınca da o adın benzerleri anlamında belgisiz adıl olur:

*Canım, dedi, sen bana son defa paramı kurtarmak için bir dava açacağım,
 bundan bir şey çıkmazsa meclise istida vereceğim, filan falan demiştin hani?*

(Panorama, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

*Para falan istemem.
 Toplantıya çocuk falan getirilmesin...*

Soru Adılları

Sessiz yaşadım; kim beni nerden bilecektir?

(Mehmet Akif Ersoy)

Ne var, dedim, nereden geldin ibtiyar? Ne adın?

(Orhan Seyfi Orhon)

*Bir zindanda bir mahpus, kasvetin manasını benden daha iyi bilemez. Ne is-
 tiyorum, ne arıyorum? Bugünü de nasıl geçireceğim?*

(Bir Mektup, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Hanginiz anlatacaksınız?

Kaç aldınız?

Niçin söylemiyorsunuz?...

Yukarıdaki örneklerde soru sözcükleri hem soru anlamındadır hem de diğer adiller gibi adların yerlerini tutmaktadır. Bunlara *soru adılı* denir.

Soru adıllarının başlıcaları şunlardır:

- *Ne, kim* gibi asıl adıllar,
- Çekim eki almış *hangi, kaç* gibi soru sıfatları.

Kim adılı, insanları sormak için kullanılır. *Ne*; insandan başka varlıkları, kavramları sormak içindir. *Hangisi* adılıyla insanlar da nesneler de sorulur. *Kaç*, nice-likleri sormaya yarar.

Ne adılı, dilek-şart kipiyle öbekleşir. Öbek soru anlamından sıyrılarak *-diği* (-diğinin hepsi) ortacının anlamını verir:

Ne söylese (= söylediğine, söylediğinin hepsine) *kimse inanmaz*.

Ne verdimse (= verdiğimi, verdiklerimin hepsini) *az buldu*.

Ne istesenz (= istediklerinizi, istediklerinizin hepsini) *yaparım...*

Nereye, nereden, nerede; neden türemiş yer anlamlı sözcüklerdir. “Ne” soru adılı ad tamlamalarının eklerini “su” sözcüğünde olduğu gibi daha çok araya /y/ sesi getirerek alır:

Neyi varsa ona atalardan kalmıştır.

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Samimi konuşmalarda şöyle de kullanılır: *Benim nem, senin nen, onun nesi; bizim nemiz, sizin neniz, onların neleri*.

Soru adılı “ne”, yer anlamlı *-re* ekini alır ve durum ekleriyle çekimlenir: *nereyi, nereden (nerden), nereye, nerede (nerde), nerdeki...*

Diğer Soru Adılları

Çekim eki almış soru sıfatları da belgisiz sıfatlar gibi soru adılı olur ve cümlede çeşitli görevlerde kullanılır:

Bu kalemi kaçta aldınız? Hangisi daha ucuz? Hangisini beğeniyorsunuz?...

“Bu yemeği ben yaptım. Bunu ben yaptım.”, “Bunları kaç liraya aldın? Bunları kaçta aldın?” örneklerini inceleyin ve bu cümlelerde adıllar ile sıfatları ayıran özelliğin ne olduğunu belirlemeye çalışın.

SIRA SİZDE

İlgi ve İyelik Adılları

İlgi Adılı

Orhan'ın boyu uzun, Erdem'in ki kısadır.

Komşunun kuzusu bizimkinden iri.

Kalemimi evde unutmuşum; sizinkini alabilir miyim?

Yukarıdaki cümlelerde;

Erdem'in ki = Erdem'in boyu,

Bizim ki = bizim kuzumuz,

Sizin ki = sizin kaleminiz

anlamındadır. Örneklerin hepsinde de *-ki*, belirtili ad tamlamalarında tümleyenin sonuna gelmiş ve tümlenenin yerini tutmuştur. Adların yerlerini tutan bu *-ki*'ler adıl sayılır. Belirtili ad tamlamalarında mal, daha geniş anlamıyla iyelik ve ilgi kavramı vardır:

Anne: “Benim ki benden gitti. Ellerinki yaşasın.”

(Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Tümlenen görevinde olan *-ki*, tümleyenin malı olan varlığın yerini tutar; ilgi anlamı taşır.

Ad tamlamalarında tümlenenin yerini tutan ilgi adılı *-ki*, sözcük anlamı taşır ve bitişik yazılır. Bitişik yazılan ilgi adılı *-ki*, ünlü uyumlarına aykırıdır, değişmez.

DİKKAT

İlgi Adılı'nın Çekimi

İlgi adılı *-ki*'nin eklendiği sözcüklerde çekim özellikleri şöyledir:

- *-ki*, çoğul eki almış tümleyenlerin de sonuna eklenir: *komşuların ki, sizlerin ki, arkadaşların ki...*
- Çoğul eki, *-ki*'den sonra da gelir; böylece *-ki* adılı anlamca çoğullanır: *benim kiler, komşunun kiler, arkadaşların kiler...*
- Çoğullanmış *-ki*'ler, iyelik eki *-i* ile de biçimlenir ve türlü eklerle çekimlenir: *benim kileri, Orhan'ın kileri, sizinkilerini, komşunun kilerinden, seninkilerine...*

Durum ekleri araya /n/ sesi alarak gelir: *benimkini, bizimkini, onlarınkinde, komşularınkinden...*

İyelik Adılı

İlgi adılı *-ki*'nin ek-adıl oluşundan örnekseme yoluyla, kişi adlarıyla kurulan *benim başım, senin gözün, bizim evimiz, sizin bahçeniz...* tamlamalarındaki tümlenen eklerini (*-(i)m, -(i)n, -(i)miz, -(i)niz...*) iyelik adılı sayan görüşler de vardır.

Bazı kaynaklarda ilgi ve iyelik adıllarına “Ek Durumdaki Adıllar” da denmektedir.

Türkçenin tarihî gelişimi içinde adılların nasıl kullanıldığını araştırınız.

SIRA SİZDE

ADILLARIN CÜMLEDEKİ GÖREVLERİ

Adılların cümledeki görevlerini saptamak

Adıllar adların yerlerini tutar. Cümledeki görevleri de adlarda olduğu gibidir:

Özne olur:

O kaçta satıldı? Kimse bilmiyor. Birkaçı çalışıyor.
Hepimiz oturuyorduk. Hanginiz gördünüz? Kim söyledi?

Ben söyledim, siz dinlediniz, o okudu.
Bu satılacak; şu, biraz daha bekleyecek.
Bizim ev uzakta; sizinki yakın mı?...

Nesne olur:

Sizi arıyorlar. Şunu gösteriniz. Kimseyi görmedim.
Neyi bekliyordunuz?
Orhan kendi kalemını değil benimkini aldı...

Tümleç olur:

Bana anlatınız. Bundan alalım. Nerede beklediniz?
Orhan'ın evi bizimkinden güzelmiş. Birçoğunuzla anlaştık...

Ad tamlamalarında tümleyen olur:

Bunun değeri... Herkesin arkadaşı...
Kimin evini arıyorsunuz? Hangisinin kitabı?...

Ad tamlamalarında tümlenen görevli adılar da vardır:

Kitaplarımın hepsi öğretmenlerin birkaçı sizin birçoğunuz
Onun nesi kırıldı? Zavallı yavrucağın kimsesi yoktur. ...

Ek eylem olarak yüklem olur:

Bendim geçen ey sevgili sandalla denizden.

(Yahya Kemal Beyatlı)

Tarihi yazan benim; yapan siz.

(Abdülhak Hâmit Tarhan)

Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak,
Neler yapmış bu millet en yakın tarihe bir sor, bak.
Yerim sensin, göğüm sensin; cihanım, cennetim hep sen;
Nasıl bir şanlı millet çıktı gördüm hasta sinenden.

(Süleyman Nazif)

Adıllar, belirtisiz ad tamlamalarında yer almaz.

Özne Olan Adılların Düşmesi

Yüklemlerdeki çekim ekleri, öznenin kaçınıcı kişi olduğunu göstermeye yeter. Örneğin

Yarın Ankara'ya gideceğim.
Öğrenciyiz, İzmirli misin?

Bunu dün anlatmıştınız. cümlelerinde özne olan “ben, biz, sen, siz” adıları kullanılmamıştır. Bu düşme, kişi adılarının tümleyen olduğu belirtili ad tamlamalarında da görülür. Kişi adıları kullanıldığında cümlelere pekiştirme anlamı katar. Belirtme vurgusu da bu pekiştirmeyi güçlendirir.

Özet

Adılları tanımak ve sınıflandırmak

Adların, ad öbeklerinin, bazen de cümlelerin yerini tutan ve ad gibi kullanılan sözcüklere *adıl* denir.

Adıllar, yerlerini tuttukları varlıklara ve tutuş özelliklerine göre beşe ayrılır: Kişi adılları, işaret adılları, belgisiz adıllar, soru adılları, ilgi adılları. Kişilerin adları yerine kullanılan sözcüklere *kişi adılı* denir. Kişi adılları ad tamlamalarında ancak tümleyen olur. Kişi adlarıyla kurulan tamlamalar, sözcüklerin ikisi de ek aldığı için, belirtili ad tamlamasıdır. Parmakla gösterilen varlıkların adları yerine kullanılan sözcüklere *işaret adılı* denir. Hangi adın yerini tuttukları açıkça belli olmayan adılara *belgisiz adıl* adı verilir. Adların yerini soru yoluyla tutan sözcüklere de *soru adılı* denir. Belirtili ad tamlamalarında tümleyen sonuna gelerek tümlenenin yerini tutan *-ki* de adıl sayılır ve *ilgi adılı* olarak adlandırılır. İlgi adılı *-ki*'nin ek-adıl oluşundan örneksime yoluyla, kişi adlarıyla kurulan *benim başım, senin gözün, bizim evimiz, sizin babçeniz...* tamlamalarındaki tümlenen ekleri *-(i)m, -(i)n, -(i)miz, -(i)niz...*, *işyelik adılı* olarak adlandırılır.

Adılların cümledeki görevlerini saptamak

Adıllar adların yerlerini tutar. Cümledeki görevleri de adlarda olduğu gibidir. Adıllar da adlar gibi cümlede özne, nesne, tümleç olurlar; ad tamlamalarında tümleyen ve tümlenen görevinde kullanılırlar ve ek eylem olarak yüklem olurlar.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki dizelerin hangisinde kişi adlı vardır?
 - a. Acılara batmamış bir aşk söyle bana
 - b. Yıknamış, kıymamış olsun bir aşk söyle
 - c. Bir aşk söyle sarartıp soldurmamış ama
 - d. Bir aşk yok ki paydos demiş gözyaşlarına
 - e. Ama şu aşk ikimizin öyle de olsa
2. Aşağıdakileri cümlelerin hangisinde tarz anlamlı bir işaret adlı kullanılmıştır?
 - a. Öğrencilerin birçoğu bugün okula gelmedi.
 - b. Başkalarının ne söylediğiyle ilgilenmiyorum.
 - c. Böyleleriyle fazla samimi olmamak gerek.
 - d. Bunları al ve ömrünün sonuna kadar sakla.
 - e. Kimseye haber vermeden şehri terk etmiş.
3. Aşağıdakilerin hangisinde iyelik adlı **kullanılmamıştır**?
 - a. Sabahdan akşama dek karşısında aynanın
 - b. Tarardı altın saçlarını o kadın
 - c. Görürdüm söndürdüğünü yangını ellerimin
 - d. Böyle tam ortadaydı trajedimizin
 - e. Tutturmuş bir hava çalıyor inanmaksızın
4. Aşağıdaki dizelerin hangisinde bir belgisiz adıl vardır?
 - a. Aslında hiçbir şey kâr değil insana
 - b. Ne gücü ne zayıf yanları ne de yüreği
 - c. Gölgesi bir uçak gölgesidir kollarını açsa
 - d. Tuhaf bir ayrılıktır hayatı kapkara
 - e. Mutlu aşk yok ki dünyada
5. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde birden fazla adıl vardır?
 - a. Yeniden o mavi kıyıları, oraları, düşündü.
 - b. Kendini yüreklendirecek bir şeyler düşünmeye çalıştı.
 - c. Burası önceden bir tarlaymış.
 - d. Sana göre yaşam bir oyun zaten.
 - e. Ben de geliyorum sinemaya, bekleyin.
6. Aşağıdaki cümlelerde geçen soru sözcüklerinden hangisi soru adlı olarak kullanılmıştır?
 - a. O akşam orada kaç kişi vardı?
 - b. Niçin düşündüklerini anlatmıyorsun bana?
 - c. Genellikle ne tür müzikler dinlersin?
 - d. Bana oralardan neler getirdiniz?
 - e. Hangi yazarları okuyorsunuz?
7. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ilgi adlı vardır?
 - a. Dünkü olay herkesi çok şaşırttı.
 - b. Buradaki herkes sana inanıyor ve seni destekliyor.
 - c. Evdeki hesap çarşıya uymadı yine.
 - d. Senin söylediklerin değil Emre'ninkiler kafama takıldı.
 - e. Karşı apartmandaki üçüncü kat kiralıkmiş.
8. Aşağıdaki cümlelerde geçen adılardan hangisinin cümledeki görevi diğerlerinden farklıdır?
 - a. İki saattir seni bekliyorum.
 - b. Buraları gerçekten çok özlemişim.
 - c. Kimse öğretmeni dinlemiyordu.
 - d. Her zaman kendini düşünüyorsun.
 - e. Kimi aramıştınız?
9. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde tümleyeni soru adlı olan bir ad tamlaması vardır?
 - a. Senin ne yaptığınla ilgilenmiyorum.
 - b. Buranın ayrıntı meşhurdur.
 - c. Öğrencilerin çoğu bugünü bekliyordu.
 - d. Arkadaşların aşağıda seni bekliyor.
 - e. Yaşananlar kimin umurundaki zaten!
10. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde adıl **yoktur**?
 - a. Dün seni arayan bendim.
 - b. Ne gelen ne de giden var.
 - c. Uzun süredir buralara gelmemiştim.
 - d. Ne diyeyim sana bilemiyorum ki?
 - e. Tatile kiminle gitmeyi düşünüyorsun?

Yaşamın İçinden

KİMİ, NEYİ?

Bizim okullarımızda dilbilgisi öğretilmez. Türkçe de öğretilmez. Dilbilgisi öğretimine ortaokulda, hatta ilkokulda başlanır; ama bu öğretim “Zarflar kaçça ayrılır?”, “Sıfatların çeşitleri nelerdir?”den ibarettir ve ezbere dayanır. Ayrıca dilin matematiksel yapısı, öğretmeni sevinçsiz kılar, öğrencilerin onu “sıfırcı” olmakla övünen kimi matematik öğretmenlerine benzetmesine yol açar. Yine de ortaokulda Türkçenin tadı, biraz sezdirilmeye çalışılırken lisede bundan tümüyle vazgeçilir. Türkçe, edebiyat denen tatsız tuzsuz derse bırakır yerini, dilbilgisi ise bütün o “zorunlu seçmeli” derslere karşın bir türlü öğretilmez. Zaten şu “zorunlu seçmeli” sözünü öğrenciye dayattınız mı onda ne dil zevkinden eser kalır ne Türkçe öğrenme hevesinden. Çünkü dil mantığı bunu reddeder. Öyle ya bir şey “zorunlu” ise “seçme” söz konusu olamaz; “seçmeli” ise “zorunlu” olmak neyin nesini?

“Ben de Sam’in tehlikede olduğunu hissediyorum ve uyardım.” Bu da bir film tümcesi. Bir şeyi hissediyormuş, güzel! Uyarmış. Neyi ya da kimi? Bu tümceye göre “Sam’in tehlikede olduğunu” uyarmış oluyor; oysa herhalde “Sam’i” uyarmıştır, “Tehlikedesin!” diye. Tümceyi doğrultmak için “ve”den sonra “Sam’i” sözcüğünün eklenmesi gerek ya da daha iyisi “Sam” sözcüğünü yinelemekten kurtulmak için “onu” sözcüğü eklenmeli.

Kaynak: Hepçilingirler, Feyza. (2007). Türkçe “Off”, Everest Yayınları, İstanbul, s: 134-136.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. a	Yanıtınız farklıysa “Kişi Adılları” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. c	Yanıtınız farklıysa “İşaret (İm) Adılları” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. e	Yanıtınız farklıysa “İyelik Adılı” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. a	Yanıtınız farklıysa “Belgisiz Adıllar” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. b	Yanıtınız farklıysa “Belgisiz Adıllar” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. d	Yanıtınız farklıysa “Soru Adılları” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. d	Yanıtınız farklıysa “İlgi Adılı” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. c	Yanıtınız farklıysa “Adılların Cümledeki Görevleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. e	Yanıtınız farklıysa “Soru Adılları” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. b	Yanıtınız farklıysa “Soru Adılları” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Aşağıdaki durumlarda “siz” adılının yerine “sen” kullanılır:

- İçtenliğin üstün olacağı yerlerde,
- Azarlamalarda, küçümsemelerde, kızgın konuşmalarda,
- Anlatıma bir genellik, bir öğüt anlamı katmak istenince,
- Tanrı, yurt, ulus, bayrak, sancak gibi kutsal varlıkların yerine,
- Ulu, yüce kişilere de coşkulu hitaplarda.

Sıra Sizde 2

“Bu yemeği ben yaptım. Bunu ben yaptım.”, “Bunları kaç liraya aldın? Bunları kaçça aldın?” örnekleri incelendiğinde adılların çekim ekleri alabildiği, sıfatların çekim eki alamadığı görülür. Bu özellik, adıllar ile sıfatları ayıran bir özellik olarak karşımıza çıkar.

Sıra Sizde 3

Türkçenin tarihî gelişimi incelendiğinde bugün kullandığımız adillerin farklı biçimlerde kullanıldığı örneklerle rastlarız. Bunların bir kısmı aşağıda örneklendirilmiştir:

- O adılının ek alınca “a” biçiminde kullanıldığı dönemlerin olduğu görülür:

Tanrı birdir andan artık Tanrı yok.

(Mihri XV.)

Şeytan-ı laine uyma zinbar

Anın sözün iştime ey yâr.

(Nesimi XIV.)

Bir ancılâyım gamzesi terrar ele geçmez.

(Nesimi XIV.)

Anun çün balk-ı âlem indürür baş.

(Kuşeni XV.)

Bir bölük sunalar indiler bağa

Anlar sayesinde bağa nur yağa.

(Emrah XIX.)

İnsan dünyayı iğfale muvaffak olsa bir şabis kalır ki anı aldatmağa imkân olamaz. O da kendi nefsidir.

(Namık Kemal XIX.)

Ben anın kim olduğunu bilmez miyim?

(Tarık, Abdülhak Hâmit Tarhan)

- O adılının “olar” biçiminde de çoğullandığı örnekler vardır:

Olar esrûktürür bergiz ayılmaz

Olar febtneylemezler subh u samı.

(Eşrefoğlu XV.)

Olardır din ü dünya padişahı

Oların yeri eyvan-ı ilahi.

(Ravzat-ül-Envar, Ahmet Hayali XV.)

Nar-ı duzahten olar bulsun necat

Kim duadan sonra vere salavat.

(Mihri XV.)

- “Kendi” adılının “kendü” biçiminde kullanıldığı görülür:

Ko ben kendü balimde olayın

Ki yeğ bilür kişi kendü kolayın.

(Yusuf ve Zeliha, A. Şemsettin XVI.)

Cibanın nimetinden kendü ab ü danemiz yeğdir.

(Baki XVI.)

- “Kendi” adılının yinelenerek kullanımında da “kendözü” (= kendü özü) ve “kendüzü” (= kendi, kendisi) biçimlerinin kullanıldığı görülür:

Asitanında şu kim kendüzini bâk eyler

Yerini Hazreti İsa gibi eflak eyler.

(Zati XV.)

- Eskiden *-de* ekiyle çekimlenmiş işaret adilleri da yer anlamında kullanılmıştır:

Bunda zulmeyleyenin akıbeti bayrolmaz.

(Evliya Çelebi XVII.)

- “Kimse” adılının “kimesne, kimsene” biçimlerinde kullanıldığı görülür:

Buların şabtan korkusu yoktur.

Kimesne beğenesi buşu yoktur.

(Yunus Emre XIII-XIV.)

Kimesnem yoh senden özge ya İlâh.

(Kuşeni XV.)

- “Öte beri, şey” anlamında “nesne” sözcüğünün kullanıldığı örnekler de vardır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 528.

Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

6

Amaçlarımız

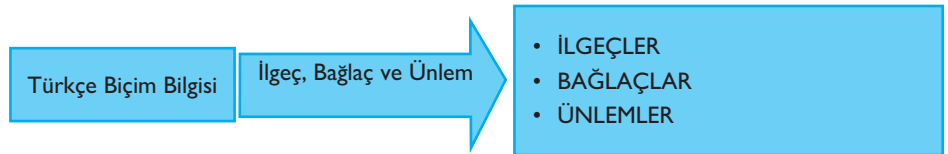
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁 İlgeç ve türlerini tanımlayabilecek, ilgeçlerin yapılarını ve görevlerini açıklayabilecek,
- 👁 Bağlaç ve türlerini tanımlayabilecek, bağlaçların yapılarını ve görevlerini açıklayabilecek,
- 👁 Ünlem ve türlerini tanımlayabilecek, ünlemlerin yapılarını ve görevlerini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- İlgeç
- Bağlaç
- Ünlem

İçerik Haritası

İlgeç, Bağlaç ve Ünlem

İLGEÇLER (EDATLAR)

İlgeç ve türlerini tanımlamak, ilgeçlerin yapılarını ve görevlerini açıklamak

Atatürk'ün asil yüreği -pas tutmayan madenler *gibi*- kin nedir, hiç bilmemiştir. Devlet, millet ve inkılâp davalarındaki husumetleri ne *kadar* sert ve derin ise kendi şahsına ve hususi hayatına taalluk eden meselelerdeki hiddetleri o derece hafif ve geçici idi... Fertlerin hürriyetlerini herhangi bir zor ve tazyik *ile* örselemek onun vicdanının kabul edemeyeceği bir adaletsizlik ve mantıksızlıktı.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Yukarıdaki örnekte italik harflerle dizilmiş sözcüklerin belli başlı birer anlamı yoktur. Örneğin “*gibi*” sözcüğü “*asil yürek*”le “*pas tutmayan maden*” arasında bir benzetme ilgisi kuruyor. Bu örnekte de görüldüğü gibi sözcükler arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan ve ancak bu görevleri için kullanılan sözcüklere **ilgeç (edat)** denir. İlgeçler, genellikle sözcükler arasında “benzetme” veya “neden” ilgisi kurar. Başlıcaları şunlardır: *gibi, kadar, sanki, nitekim, için, ile, dolayı, ötürü, beri, üzere, karşı, karşın, doğru, ...*

İlgeç (Edat): Sözcükler arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan ve ancak bu görevleri için kullanılan sözcüklerdir.

İlgeç, bağlaç ve ünlem konuları ile ilgili daha geniş bilgiyi, Tahir Nejat Gencan'ın DİLBİL-GİŞİ (Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, 2007) adlı kitabında bulabilirsiniz.

K İ T A P

Aşağıda sık kullanılan ilgeçler örnekleriyle ele alınmaya çalışılacaktır:

Gibi sözcükler arasında benzetme ilgisi kurar. Cümlelerin sonlarına gelerek yüklemle “*denilebilir ki, öyle sanılır ki, sanki*” anlamlı kuşku ya da olabilirlik anlamı da katar; başka bir deyişle “*gibi*”, sonuna geldiği eylemin tam değil tam olmaya yakın bir durumda yapıldığını ya da o eylemin yapılıp görüldüğünü anlatmaya yarar:

Hak ve kuvvet kılıçla kın gibidir; içinde kılıç olmayan kına kimse hürmet etmez.

(Cenap Şahabettin)

Hak, “kılıca”; *kuvvet*, “kına” benzetilmiştir. Bu benzetme ilgisini kuran da “*gibi*”dir.

*Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıbhat gibi.*

(Muhibbi, XVI.)

*O gül-endam bir al şale bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün.*

(Vâsıf, XIX.)

*Yaz bitti gibi.
Konuşurken sık sık size bakıyor gibiydi. ...*

Kadar, “gibi” yerine de kullanılabilecek bir ilgeçtir. Ancak “gibi” yalnız benzetme görevindedir; “kadar” benzetme görevine nicelik anlamı da katar.

DİKKAT

“kadar” sözcüğü işaret adlarıyla ya da soru adlı “ne” ile öbekleşince ölçme anlamlı sıfat ya da belirteç olur:

Bu kadar para, şu kadar emek...

O kadar çalıştım.

Ne kadar kazandınız?...

-e kadar öbeği, yüklemdeki sürenin sonunu belirtir:

Sabaha kadar çalıştık.

Kars’a kadar gitmişler.

Yalancının mumu yatıya kadar yanar.

(Atasözü)

Sanki, bir benzetme ilgecidir. “Gibi”den az çok ayrılır. “Gibi”de benzetme anlamı açıktır; “sanki”de anlam biraz örtülü, kapalıdır.

Neyin ki çıkar zembere saranlarından

Bülbüller öter sanki gülün şablarından.

(Naili, XVII.)

Neyin deliklerinden çıkan nağmeler, gül dalındaki bülbüllerin ötüşüne benzetilmiştir.

Sorulu cümlelere “sanki” sözcüğü, daha çok, hoş görmeyiş anlamı katar:

Sınava girmemekle iyi mi etti sanki?...

İle, sözcüklerin arasında “aracıyla anlamlı” ilgiler kurar. Bu ilgilere nitelik, nedenlik, iyi dilek gibi çeşitli anlamlar katar:

Araba ile Ankara’ya gittim.

Uçakla gelmiş.

Parayla aldım.

Radyo ile yapılan yayım ...

Meşhurdur ki fisk ile olmaz cihan harap

Eyler anı müdabene-i âlimân harap.

(İzzet Molla, XIX.)

Annesini sevinçle kucakladı.

Sağlıkla gidip geliniz.

Hızla uzaklaştı.

Dikkatle dinleyiniz. ...

DİKKAT

“ile”, eşit sözcükler arasında yer alırsa bağlaç olur:

Orhan Veli ile Cabit Sıtkı Tarancı son yüzyılın değerli ozanlarıydı.

Yolcu ile kayıkçı anlaşıyorlar.

Kirazla vişne...

Yalnız, cümle içinde kullanılış özelliğine göre tür değiştirebilir.

Sıfat olur: *Bu tepedeki yalnız ev Orhan'ındır.*

İlgeç olur: *Bu kitabı yalnız orada bulabilirsiniz.*

Bağlaç olur: *Giderim; yalnız arkadaş isterim.*

Belirteç olur: *Orhan o tepedeki evde yalnız oturur.*

Aşağıdaki cümlelerde “yalnız” sözcüğünün cümlelere kattığı anlamları belirtiniz.

Hak bellediğin bir yola yalnız gideceksin.

Büyük işleri yalnız büyük milletler yapar.

Tarihten yalnız Orhan geçti.

Orhan yalnız tarihten geçti.

Orhan köprüden bu gece yalnız geçti.

“Yalnız duyan yaşar.” sözü, derler ki doğrudur. “Yalnız duyan çeker.” derim, en doğru söz budur.

(Y. Kemal Beyatlı)

Ancak ilgeci, kendisinden önce ve sonra gelen öğeler arasında ilgi kurar.

Ben ancak Orhan'la görüşmeye geldim.

Düşmandan ancak kötülük beklenir.

Bu kitabı ancak orada bulabilirsiniz.

Gençlik, pek kısa süren ve ancak bir defa görülen bir rüyadır.

(İffet, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Soğuk su ancak sıbhatte bulunanları incitmez.

(Falih Rıfkı Atay)

Doğru, cümle içinde kullanılış özelliğine göre tür değiştirebilir.

Sıfat olur: *doğru yol, doğru adam, Doğru söze ne denir?*

Ad olur: *bir doğru çizmek, işin doğrusu...*

-e durum ekli sözcüklerden sonra gelip öbekleşerek ilgeç olur: *Bize doğru geliyor.*

Karşı, cümle içinde kullanılış özelliğine göre tür değiştirebilir.

Ad olur: *karşıda oturanlar, evin karşıtı...*

Sıfat olur: *karşı taraf, karşı düşünce...*

-e durum ekli sözcüklerden sonra gelerek öbekleşerek ilgeç olur: *Bu söze karşı ne denir?...*

Değil, sözcükler arasında ilgi kurunca ilgeç görevinde kullanılmış olur:

Bu konuyu Sevim değil Meltem anlatsın...

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi ek eylemin olumsuzluğu olan “değil”, ad soylu sözcükleri yüklem yapar.

İlgeç görevindeki sözcükleri yapıları bakımından üçe ayırabiliriz:

I. Kök ve kök görünüşlü ilgeçler: *gibi, tek, beri, için, ile, karşı, kadar...*

II. Türemiş ilgeçler: *dolayı, üzere, karşın, yalnız...*

III. Birleşik ilgeçler: *sanki, nitekim...*

İlgeçlerin cümle içindeki görevleri şunlardır:

SIRA SİZDE

- Sözcükler arasında çeşitli yönlerden ilgiler kurar.
- İlgeç tümleçleri yapar.
- Ek eylem olarak yüklem olur.

BAĞLAÇLAR

Bağlaç ve türlerini tanımlamak, bağlaçların yapılarını ve görevlerini açıklamak

On altı yaşında *ya* var *ya* yoktum. *Fakat* biliyordum *ki* memleketlerde hürriyet denilen bir saadet vardır *ve* oralarda herkes istediği kitabı okuyabilir.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Yukarıdaki örnekte italik harflerle dizilmiş sözcükler, eşit ya da anlamca ilgili öğeleri birbirine bağlıyor. Anlamca ilgili cümleleri, kavramları ya da görevdeş öğeleri bağlamaya yarayan sözcüklere *bağlaç* adı verilir.

Aşağıda sık kullanılan bağlaçlar örnekleriyle ele alınmaya çalışılacaktır:

Ve, iki sözcük veya iki cümle arasına girerek aralarında bir bağ olduğunu anlatır. *Yolculukta göz ve gönül mütemadiyen çile doldurur.*

(Refik Halit Karay)

örneğinde “ve”, eşit iki özneyi bağlıyor.

Ekinlere bir kere de çiftçi gözüyle bakınız: Başakları bükümdar tuğlarından ve taneleri incilerden daba kıymetli bulursunuz.

(Cenap Şahabettin)

örneğinde “ve”, eşit iki nesneyi (başakları, taneleri); eşit iki dolaylı tümleci (bükümdar tuğlarından, incilerden) bağlıyor.

Yakın ve Uzak Şark’ın bütün tablalarında menşei Türkçe olan bir ismin turasını görürsünüz.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

örneğinde “ve”, *şark* sözcüğünün eşit iki sıfatını bağlıyor.

Ardıç ağacının ve dikenli at kestanesinin...

(Ruşen Eşref Ünaydın)

örneğinde “ve”, iki eşit tümleyeni bağlıyor.

Kuş gözleri manasızlığı ve bölnlüğü...

(Ruşen Eşref Ünaydın)

örneğinde “ve”, iki tümleneni bağlıyor.

Şerbetçiden şerbet istemesi ve melikten medet umması...

(Cevdet Paşa)

örneğinde “ve”, eşit iki yan önermeyi bağlıyor.

Abdülhak Hamit, nerede doğsa bir güneş telakki olunur ve yaşı kaçaya yükselse nisan güneşi gibi genç görünür.

(Cenap Şahabettin)

Dil Kurumu en güzel ve feyizli bir iş olarak türlü ilimlere ait Türkçe terimleri tespit etmiş ve bu suretle dilimiz yabancı dillerin tesirinden kurtulma yolunda esaslı adımını atmıştır.

(Atatürk)

örneklerinde “ve”, ikişer eşit bağımsız önermeyi bağlıyor.

Kullanım alanı çok geniş olan “ve” bağlacının doğru kullanılması için iki yanında bulunan ögelerin eşit ve görevdeş olmaları gerekir.

DİKKAT

Arapça kökenli olan “ve” bağlacının Türkçedeki kullanımı ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür, bu görüşleri araştırınız.

SIRA SİZDE

Ne... ne bağlacı, sözcükleri birbirine bağlarken cümleye olumsuzluk anlamı da katar.

Bozkırların hiçbirinde ne denizin ne ormanın ne de göllerin coşkunluğunun gösterişi vardır.

(Refik Halit Karay)

Babur bir başka yerde şöyle diyor: Burada ne güzel at ne iyi et ne yemiş ne buz ve soğuk su var.

(Fali Rıfkı Atay)

Acayıptı bu toplantılar; fakat hoştu doğrusu. Münakaşasız ve hareketsiz geçerd. Yüksek sesle kimse konuşmazdı. Ne de acele ederdik.

(Refik Halit Karay)

Bir gün gelecek, Türk şirinde, Türk edebiyatında dev adımlarının izleri bile silinip gidecektir. Fakat şu var ki adı hiçbir zaman unutulmayacaktır. Ne de birçoklarının sandığı gibi Divan şairlerinin arasına karışacaktır.

(Yahya Kemal, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi “ne”, görevdeş sözcükleri ya da önermeleri bağlarken onlara olumsuzluk anlamı da katan bir bağlaçtır. Cümlelerin yüklemeleri görünüşte olumlu; anlam bakımından olumsuz olur.

Ne kızı verir ne dünürü küstürür.

Ne ölüye ağlar ne diriye güler.

(Atasözü)

*Ne yanar kimse bana ateş-i düden özge
Ne açar kimse kapım bad-ı sabadan gayri.*

(Fuzuli, XVI.)

*Ne dünyadan safa bulduk ne eblinden recamız var
Ne dergah-ı Huda’dan maada bir ilticamız var.*

(Nefi, XVII.)

Dedelerimizin yaptıklarını bırakmıştık. Ne cirit oynuyorduk ne ok atıyorduk ne de kürek çekişiyorduk.

(Fali Rıfkı Atay)

örneklerine her “ne” ayrı bir yüklem cümlesindedir. Cümleleri bağlayarak bağımsız önermeler durumuna getirmiştir. Anlam olumsuz; yüklem olumludur.

Ne şiş yansın ne kebab.

(Atasözü)

Ne evim var ne ailem ne adım.

(Cenap Şahabettin)

*Gece pervanelerle bezmi germa germ idi şem'in
Seher baktım ne sem'-i meclis-ara var ne pervane.*

(Şeyhülislam Yahya, XVII.)

Ne kapıyı açtım, ne pencereyi.

Orhan'ın ne kalemi yitmiş ne çakısı.

örneklerinde yüklem birer tanedir; “ne”lerin bağladığı görevdeş ögelerin arasındadır. Bu durumda da anlam olumsuz, yüklem olumludur. Görünüşte yüklem birer tanedir; oysa bunlar:

Ne şiş yansın ne kebab (yansın).

Ne evim var ne ailem (var), ne adım (var).

Seher baktım ne şem'-i meclis-ara var ne pervane (var).

Ne kapıyı açtım ne de pencereyi (açtım).

demek olduğuna göre “ne...ne”ler gene iki bağımsız cümleyi bağlamaktadır. Her “ne” ayrı bir cümlededir. İkinci cümlelerin yüklemeleri, birincinin tekrarı olduğu için ve kolayca anlaşılacağı için düşmüştür.

“Ne...ne”lerin bağladığı cümlelerden yüklemelerin ikisinin de düştüğünü gösteren örnekler de vardır:

Gam merhalesinde kalmışam fert

Ne yar ne hem-nişin ne hem-dert.

(Fuzuli, XVI.)

Ne selam ne sabah.

Ne sakala minnet ne bıyığa.

(Atasözü)

DİKKAT

“ne...ne” bağlacının ana görevi olumsuzluktur; bulundukları cümlelerin yüklemeleri olumlu olmalıdır. Olumlu eylem ya da eylemsi kullanmakta anlam bakımından, söyleyiş ve kullanış geleneği bakımından ayrılık, eksiklik seziliyorsa “ne...ne” yerine “de...de” bağlacını kullanmak daha uygun olur.

De, sonuna geldiği sözcüğü, önceden geçen ya da geçmiş gibi düşünülen görevdeş bir sözcüğe, bir kavrama “gibilik, eşitlik, katılma” ilgileriyle bağlar; pekiştirme anlamı katar:

Orhan da geldi. (öbür gelenler gibi, onlara katılarak)

Bunun sonunda ölüm de var. (başka tehlikeler olduğu gibi)

Bu kitabı da okuyunuz. (Önce okuduklarınız gibi)

Ben de gideceğim.

Orhan'ı da alalım.

Burası da güzelmış.

*Evvel sen de yücelerde uçardın
Şimdi enginlere indin mi gönül?*

(Karacaoğlu, XVI.)

- “de” bağlacı, yukarıdaki anlam ilgisiyle birden çok görevdeş ögeleri; eşit öz-neleri, tümleçleri, yüklemli bağlar:
*Bu işi Orban da Turgut da yapabilir.
Ben onu da bunu da ötekini de gördüm.
Bugün de bekledik, dün de.
Ben onu gördüm de tanıdım da...*

- Bağladığı yüklemli “üstelik” anlamı katar:
Ben onu severim, sayarım da...

- Bağımsız önermeleri bağlarken şu anlamları ve duyguları verir;
Azarlama, çatma:
A pašam, insan iptida kendini bilmeli de sonra başkasına öğüt vermeli.

(Kani, XVIII.)

Yalvarma:

Dil-i viranemi yapsan da yıkılsam gitsem.

(Sabit, XVII.)

Övme, beğenme:

*İd irişsün bais-i şevk-i cedit olsun da gör
Seyr-i Sadabad'ı sen bir kerre id olsun da gör.*

(Nedim, XVIII.)

Ne iyi ettin de geldin...

Küçümseme:

Para kazanacakmış da çoluk çocuk geçindirecekmiş...

Alay ve umutsuzluk:

*Dikenler büyüyecek de yünler takılacak da sonra satılacak da benim de ala-
cağım ödenecek!..*

Öncül önermenin olmasını direnerek isteme:

*Hasta iyileşsin de ben masrafa katlanırım.
Bir mektup gönderse de meraktan kurtulsak.
Akşam bize buyursun da konuşalım...*

Kendinden sonra gelen önermenin olumsuzluğunu pekiştirme:

*Her şeyin, akar suyun, esen yelin, kaynayan zelzelenin önüne geçilir de bu-
nun önüne geçilmez.*

(Yer Demir Gök Bakır, Yaşar Kemal)

Yakınma:

*Buraya dek gelmiş de bize uğramamış.
Buralara gelirsün de bizleri unutursun!...*

“de” bağlacı cümlelerin anlamlarını, ifade edilen duyguları pekiştirmeye yarar. “de” bağlacı çıkarıldığında cümlelerin yapısında önemli bir değişiklik olmaz.

- Koşullu eylemlerin sonunda “bile, dahi” anlamına gelir; bağladığı önermeler karşıt yargılı olur:
Görsem de tanımam. Ölse de unutmam.
Çağırsan da gelmez. Çağırmasan da gelir. ...
- Karşıt anlamlı önermeleri pekiştirerek bağlar:
Derenin aktığı istikamete değil de tersine atlaya sıçraya giden alabalıklar...
(Refik Halit Karay)
Büyümüş de küçülmüş.
(Atasözü)
- Koşullu eylemlerin olumlu ve olumsuzlarından sonra gelince anlatıma eşitlik anlamı kazandırır:
Yıl boyunca tembellik edenler son bir iki günde çalışsa da çalışmasa da başarı gösteremez.
- Yüklemeleri kökteş iki önermeden olumsuz olan birincisi, sorulu ikinciye “de” ile bağlanırsa anlatıma kesinlik katar:
Ödülü o kazanmaz da kim kazanır?
Ben ağlamayayım da kimler ağlasın?...
- Emir kipleriyle kurulmuş önermelerden öncülün sonuna “de” bağlacı gelince sonraki önermeye kesinlik katar:
Oku şu kitabı da yarın anlat...
- Kimi ilgeçlerden, belirteçlerden sonra gelerek cümlelerin anlamını pekiştirir:
Bu arkadaş, terbiyeli olduğu kadar da çalışkandır.
(Kavak Yelleri, Reşat Nuri Güntekin)
Sen esmersin.
Belki de var sende
Gecelerin
Usu...
(Fazıl Hüsnü Dağlarca)
- Ünlemli cümlelerde “de”ler bağlama görevinden sıyrılır ve ünlemi pekiştiren bir sözcük olur:
Aman sen de!.. Adam sen de!.. Ne de güzel şey!..
- Belgisiz “bir” sözcüğünden sonra kullanılır. Söze “birden oluşun” coşkusu-katı katar:
Bir de vagonumuza girip baktım ki çantalar arasında bir tanesi eksik...
(Refik Halit Karay)
Anlatıma “fazla olarak” anlamı katar:
İyi çalışmıyorsunuz; bir de dolgun gündelik istiyorsunuz.
Bu denli kötülükleri yap; bir de öğünerek anlat!..
- Sıralanan öğelerden sonuncusuna gelince “gibilik, eşitlik” anlamı katar:
Bu taşı bir Orhan kaldıracabilir, bir de Yalçın.
Bir köylü, bir kentli, bir de Nasrettin Hoca yola çıkmışlar...

- İşaret adlı “o”dan sonra gelince uyarıcı bir anlam katar:
İnsan dünyayı iğfale muvaffak olsa bir şabıs kalır ki anı aldatmasına imkân olamaz. O da kendi nefsidir.

(Tahrib-i Harabat, Namık Kemal)

- Cümlelerin sonunda yer alabilir:
Bu işi bitireyim de...
- Yinelenmiş sözcükleri bağlayarak “üsteleme, direnme” anlamı katar:
Mubaliflerin parolası hürriyet de hürriyet! İktidarın parolası ise otorite de otorite.

(Falih Rifki Atay)

- Gelecek zaman kipleriyle kurulmuş bağımsız önermelerden öncüllerin sonuna gelerek “inanmayışı, umutsuzluk” duygusunu güçlendirir:
Hiç ummuyorum. Muharebe bitecek de... şeker, yağ, un ucuzlayacak da pam olacak da baklava yiyeceğim. Ölme eşeğim ölme, yoncalar bitecek.

(Hakka Sığındık, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

“de”bağlacının yazımında şu kurallara uyulur:**. Önceki ve sonraki sözcükten ayrı yazılır.****. Kalın hecelerden sonra “da” olur.****. Sert ünsüzlerden sonra “te, ta” olmaz.****DİKKAT**

Dahi; sözcükleri ve cümleleri, önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen görevdeş sözcüklere ve cümlelere “gibilik, eşitlik” ilgisiyle bağlar. Bu bakımdan “de” bağlacının anlamdaşıdır. Ancak “*Bunu ben dahi biliyordum.*” cümlesi ile “*Bunu ben de biliyordum.*” cümlesi arasında “uyarıcılık” bakımından bir anlam farkı olduğuna da dikkat ediniz.

*Zannetme ki şöyle böyle bir söz**Gel sen dahi söyle böyle bir söz.*

(Şeyh Galip, XVIII.)

Bir ben bilirim çektiğimi bir dahi Allah.

(Şeyhülislam Yahya, XVII.)

Bile; cümleleri, önce geçen ya da geçmiş gibi düşünülen cümlelere bağlar. Bu yönüyle “dahi” bağlacının anlamdaşı sayılabilir:

O (İranlı), kendi dünyasının içine öylesine kapanıp kalmıştır ki bir başka dünyaya var mıdır yok mudur düşünmez bile.

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Bu aklıgın (kar) üstünde en küçük bir leke bile yoktu. Bir kuş, bir sinek lekesi bile.

(Yer Demir Gök Bakır, Yaşar Kemal)

“Bile”nin birbirine bağlı iki olumsuz önermenin sonunda bulunduğu ikinci yargıya “umulmazlık” anlamı kattığı da görülür:

Yolsuzluğunun hesabı alınmamış değil, sorulmamıştır bile!

(Falih Rifki Atay)

-se bile ise karşıt yargılı önermeleri bağlar:
Çalışsa bile başaramaz.
Çalışmasa bile başarır.

DİKKAT

Bağlama yönünden görevdeş olan “de, dahi, bile” bağlaçları; uyarma, söze çeşitli anlamlar katma bakımından farklılıklar gösterir:

Bu problemi Orhan da çözdü. (önceden çözen arkadaşları gibi)

Bu problemi Orhan dahi çözdü. (Çözemeyen kalmadı.)

Bu problemi Orhan bile çözdü. (Çözümü hiç de güç değilmiş.)

Ki, kendinden önce ve sonra gelen cümleleri birbirine bağlar; kendinden önce gelen sözcükleri cümleye bağlar.

Dediler ki ıssız kalan türbende
Vabşi güller açmış; görmeye geldim.

(Rıza Tevfik Bölükbaşı)

Gördüm ki sualıme cevaptan başka nesne vermezler...
Naçar terk-i mücadele kıldım.

(Şikâyetname, Fuzuli, XVI.)

Yukarıdaki örneklerde “ki” bağlacı, kendinden önce ve sonra gelen cümleleri bağlamakla birlikte üçüncü cümleye de “bu sebepten, bu yüzden” anlamını katıyor ve cümleleri bağımsız önermeler durumuna getiriyor. Böylece üç bağımsız önermeli bir birleşik cümle kurulmasına yarıyor.

Hangi güzellik çiçeğidir ki ölüm bazanı onu yere düşürmemiştir?

(Sinan Paşa, XV.)

Hâk ol ki Huda mertebeni eyleye âli.

(Ruhi, XVI.)

Şevkiz ki dem-i bülbül-i şeydada nihanız
Hunuz ki dil-i gonce-i hamrada nihanız.

(Neşâti, XVII.)

Vehmeyle ki müntakimdir Allah.

(Şeyh Galip, XVIII.)

Bir mevsim-i baharına geldik ki âlemin
Bülbül havz tehi, hamuş, gülistan harap.

(İzzet Molla, XIX.)

Dünyada mesut bir gün yoktur ki saadeti düinden hazırlanmış olmasın.

(Namık Kemal)

örneklerinde ise “ki”ler yalnız ikişer cümleyi, türlü anlam ilgileriyle birbirine bağlamakta; böylece ikişer bağımsız önermeden birleşik cümlelerin kurulmasına yardım etmektedir.

O dağa tırmanırken hayvanlar zorluk çekmesin diye arabacı da ben de yürümüşük; çıkış öyle uzun sürmüştü ki...

(Refik Halit Karay)

örneğinde ise “ki”, cümlelerin sonundadır; öncül cümleyi, görünüşte, başkalarını bağlamıyor.

Görünüşte böyle olmakla birlikte dikkat edildiğinde “ki”den sonra birer cümle nin düştüğü anlaşılmaktadır. İkinci cümle nin düşmesinden, anlatışa canlı bir duygu ve imge değeri sinmiştir: ... *öyle uzun sürmüştü ki* (anlatamam).

*Ne yapıp ye'simi kabreyleyeyim bilmem ki...
Öyle dehşetli muhitimde dönen matem ki...*

(Mehmet Akif Ersoy)

Ankara'da tedaviye devam etmişse de her şeyin gerektiği gibi yapılmasına, itiraf etmeli ki tam bir riayet göstermemiştir.

(Atatürk'ün Hastalığı, Ruşen Eşref Ünaydın)

Uslu uslu oturaydım, şüphesiz ki beni mektebe vermezdi...

(Gecelerim, Ahmet Rasim)

Yukarıdaki örneklerde “ki”lerle biten sözler, bağımsız birer ara önermedir.

O mabiler ki derya içeredir deryayı bilmezler.

(Hayali, XVI.)

*Anlar ki kelama can verirler.
Mecnun o kabiledendi derler.
Her kim ki belaya mürtektir.
Elbet o ocağa müntesiptir.*

(Şeyh Galip, XVIII.)

Bir millet ki insaniyetin tenvir ve tekzibine memur olmak iktidarında bulunur, efradı dünyaya askerlik için gelir ve askerlik yolunda fedayı can eder.

(Şinasi, XIX.)

Yukarıdaki örneklerde “ki”ler, iki cümle arasında değildir; öznelardan sonra gelmiştir. Bununla birlikte içinde bulunduğ u cümleyi sonraki cümleye bağlamak tadır. Bu tür kullanışlar; yani “ki”nin ad soylu sözcüklerden sonra gelişı, pek sezilmese bile, düz yazıda sevimsiz bir çeviri Türkçesi kokusunu taşır:

Bir adam ki söz dinlemez. = Söz dinlemeyen bir adam

O yerden ki herkes kaç ar, sen de kaç. = Herkesin kaç tığı yerden sen de kaç.

Bir adam ki nasihat dinlemez, hiçbir vakit felah bulmaz. = Nasihat dinlemeyen adam hiçbir vakit felah bulmaz.

Cümleleri, çeviri kokusundan kurtarmak için “ki”leri kullanırken özenli olmak gerekir. “Ki”leri cümleden çıkarıp birinci cümlemin eylemini *-en’li* ya da *-diğ i’li*, *-eceğ i’li* gibi uygun eylemsilere çevirmek bir çözüm olabilir.

Ancak “ki”nin ad soylu sözcüklerden sonra gelmesinde bir sakınca olmayan anlatımlar da vardır:

- “ki”den önceki cümle devrikse:

Yana yana ağlanmaz olur mu o yiğide ki bayatında en güvendiğ i dayanak olağ aniüstü zekâsı idi.

(Atatürk'ün Hastalığı, Ruşen Eşref Ünaydın)

Çifte minareli medresenin kapısına vardın mı... Var gir Dalım oğ ul, serin güzel avlusuna ki Erzurum'un mavi gök kuş u inmiş su içmeye eski havuzundan ve şimdi çıkarlar taş odalardan Selçuk oğ ulları ki, gül dalları altında bilişmeye...

(Balım Kız Dalım Oğ ul, Ceyhun Atıf Kansu)

- Ad soylu sözcükten sonra bir yüklem, bir ek eylemin düştüğü sezilirse:
Nihayet bir dağa tırmanmak icabeder. Bir dağ (dır, idi) ki her kavsinde rüz-gârın sertleştiğini ve havanın soğuduğunu hissedersiniz.

(Anadolu'da Bahar, Refik Halit Karay)

Omuz omuza, dirsek dirseğe, nefes nefese bir kalabalık (idi) ki sormayın.

(Falih Rıfkı Atay)

Bilmem ki nasıl anlatayım:

Nasıl, nasıl size derdimi!

Bir dert ki yürekler acısı (derttir ki)

Bir dert ki düşman başına.

Gönül yarası desem...

Değil!

Ekmek parası desem...

Değil! Bir dert ki... Dayanılır şey değil.

(Orhan Veli Kanık)

- “ki” ve sonra gelenler birer ara söz niteliğinde olursa:

Cumhuriyetçiler ki artık ne çocukturlar, batta ne gençtirler, orta yaşlı ve yaşlıcadırlar. Onlar bu yas gününde Atatürk'ün kendilerine nasıl ümit bağ-lamış olduğunu hatırlamalıdırlar.

(Falih Rıfkı Atay)

Etkili anlatımlarda öznenen sonra kullanıldığı da görülmektedir. Cümleye “pe-kiştirme, abartı” anlamı katar:

Sen ki bu işleri herkesten iyi bilirdin; nasıl aldandın?

“ki” ile birleşmiş ya da öbekleşmiş belirteçler, ilgeçler ve bağlaçlar da vardır: *çünkü, halbuki, mademki, öyle ...ki, nasıl ...ki, yeter ki, demek ki, güya ki (= san-ki), kaldı ki, ta ki, belki, sanki...*

O mevlud-i uhreviye fatihadan başka bir şey gönderilmez; çünkü dünyada fa-tihadan başka istediği yoktu.

(Abdülhak Hâmit Tarhan)

İnsan vatanını sever; çünkü hürriyeti, rahatı, hakkı, menfaati vatan sayesinde kaimdir.

(Namık Kemal)

Vezinler mademki vardılar, abenge muhakkak elverişlidirler; çünkü vücutları başka türlü tefsir edilemez.

(Vezinler, Yahya Kemal Beyatlı)

Kardeş gibi geçinmeliyiz; çünkü hepimiz bu yurdun çocuklarıyız.

(Falih Rıfkı Atay)

Dışarıya nazaran içerisi buz dolabı; halbuki biz sıcaktan ve havasızlıktan bo-ğulacağımızı sanmıştık.

(Falih Rıfkı Atay)

Hududa giden asker gözümüzde öyle incelir ve öyle güzelleşir ki her neferi bir manzumenin bir kelimesi, bir büyük koncanın bir yaprağı gibi telakki ederiz ve bizce ordu sine-i vatanda koca bir demet çiçek halini alır.

(Cenap Şehabettin)

Öyle kimseler ki elleri öpülmeğe layıktır.

Öyle kimseler ki insana insanlık dersi verirler.

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Halkın gözyaşları, bıçkırları, çığlıkları havayı öylesine bir yas ve tasa; batta öylesine bir ümitsizlikle bulandırmıştı ki güya dünyanın sonu geldiğine hükmedilebilirdi.

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Mademki son demimdeyim;

Böyle bir iyilik edeyim.

(Orhan Seyfi Orhon)

Mademki Munise'yi evlerinde istemiyorlar, acaba ben kendim evlat etmek istem verirler mi?

(Çalıkuşu, Reşat Nuri Güntekin)

Mademki öyle emretmiş; öyle yaparız.

Mademki beni dinlemiyor; ben de onun hiç bir işine bakmam.

Türk dili dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla işlensin.

(Atatürk)

Güya ki o şair-i yegâne

Gelmiş bu kitap için cihane.

(Ziya Paşa)

Hava soğuk, kaldı ki rabatsızım da, onun için gelemem.

Açık söylüyorum, ta ki herkes anlasın.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Bunların dışında Türkçede kullanılan diğer bağlaçlar; *oysa, nitekim, tek(yeter ki), hele, yoksa, ister (isterse, ister... ister), zira, kâh (kâh...kâh, gâh), ama (amma), fakat, lakin, ya, yahut, ya da, veya, hem (hem de, hem...hem), gerek (gerek...gerek, gerekse), üstelik, yalnız, ancak, meğer, meğerse, ile, batta, örneğin, söz gelişi, mese-la* gibi sıralanabilir. Bu bağlaçların bazılarıyla kurulmuş örnekleri aşağıda göreceksiniz:

Hiç düşünmeden onların doğruluğuna inanmıştır. Oysa ben öyle değilim.

(Tedirginin Biri, Sunullah Arsoy)

Men lebin müştakiyem, zühbat Keuser talibi

Nitekim meste mey içmek hoş gelür, buşyare su.

(Fuzuli, XVI.)

Kuzum evladım... sür... hayvanlar çatlasın... araba parçalansın, ne olursa olsun, tek beni beş dakika evvel ormana yetiştir.

(Metres, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Tabiat bozkırlarda cilveli, oynak... süslü; hele makyajlı değildir.

(Refik Halit Karay)

Tam çalışıp çabalayacağı sırada etrafını alan, eline ayağına dolaşan bir sürü çocuk mudur; yoksa anlaşmazlık mı o talihsizliğe sebep olmuştur.

(Kavak Yelleri, Reşat Nuri Güntekin)

Hiçbir vatandaş, ister doktor ister mimar ister köylü olsun ister işçi ister öğrenci olsun ister öğretmen, bu acı gerçeğe kayıtsız kalamaz.

(İlhan Selçuk)

*Eyvah bu baziçede bizler yine yandık:
Zira ki ziyan ortada bilmem ne kazandık.*

(Ziya Paşa)

*Gâh eserim yeller gibi
Gâh çağlarım seller gibi
Gâh tozarım beller gibi
Gel gör beni aşk neyledi.*

(Yunus Emre, XIII-XIV.)

*Ya Rab, çekemem bu ıstırabı,
Hatta çekemem huzur u habı,
Kabrinde onun beni şehit et;
Elverdi türabının azabı.*

(Makber, Abdülhak Hamit Tarhan)

Evet, her hareket içinde kötü eğilimler bulunabilir. Ama iyi niyetlilerin dayanaşması, onlardan gelecek bütün fenalıkları önler.

(Fali Rıfki Atay)

Bu konağa gelip giden çok amma dönüp gelen yok...

(Kıyas-ı Enbiya, Cevdet Paşa, XIX.)

Vatan işlerinde ölmek olabilir fakat korkmak asla!..

(Atatürk)

*Gençler, bütün ümid-i vatan şimdi sizdedir:
Her şey sizin, vatan da sizin, her şeref sizin;
Lakin unutmayın ki zaman tünd ü mutmain
Bir hatve-i samut ile takip eder bizi.*

(Ferda, Tevfik Fikret)

Yürüyüverdim denize doğru. Yürüyüverdim diyorum ya, dünyanın yolu!

(Orhan Veli Kanık)

Ya bu deveyi gütmeli ya bu diyardan gitmeli.

(Atasözü)

*Bir elinde gül, bir elde cam geldin sakiyâ
Kangısın alsam; güllü, yabut ki camı ya seni.*

(Nedim, XVIII.)

Bir rejim, ya örgenlenmiş bir sınıf ya da balkın belirli tabakalarına dayanmazsa...

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Dikta rejimi bir şahsın veya bir şahıslar takımının nüfuz ve itibarı üzerinde tutunur.

(Fali Rıfki Atay)

*Minnet Huda'ya iki cibanda kılup sait
Nam-ı şerifin eyledi hem gaz, hem şehit.*

(Baki, XVI.)

*Bununla birlikte (beraber),
bunun için, onun için, şunun için,
bundan dolayı, bundan ötürü,
bu nedenle, her nasılsa, hâl (durum) böyle iken,
bunun üzerine, başka bir deyişle (deyimle) gibi söz öbekleri de çeşitli anlamlarla cümleleri bağlayarak bağımsız önermeler durumuna getirir.*

Diğer ad soylu sözcük türleri gibi bağlaçlar da yapı bakımından çeşitlilik gösterir.

- Yalın bağlaçlar: *ve, ile, gibi, de, dahi, bile, hele...*
- Türemiş bağlaçlar: *üstelik, yalnız, ancak, örneğin, gerçekten...*
- Birleşik bağlaçlar: *halbuki, oysaki, yoksa, nitekim...*
- Öbekleşmiş bağlaçlar: *öylesine ki, nasıl ki, demek ki, kaldı ki, yeter ki, el-verir ki, şu kadar ki, bununla birlikte, onun için, bundan ötürü, gerek... gerek,...*

- Yabancı kökenli bağlaçlar: *ne...ne, ki, mademki, güya, zira, kâb...kâb, bat-ta, bazen, ama, fakat, lakin, meğer, yani, hem, ya...ya, yahut, veya,...*

Bağlaçlar cümle içinde anlamlarıyla olduğu kadar görevleriyle de önemlidir. Bağlaçların görevlerini şöyle sıralayabiliriz:

- Görevdeş ögeleri bağlar.
- Anlamca ilgili cümleleri, önermeleri bağlar.
- Seyrek olsa da -öbür sözcükler gibi- ek eylemle yüklem olur.
- Ad soylu sözcükler gibi özne, nesne, tümleç de olur.

ÜNLEMLER

Ünlem ve türlerini tanımlamak, ünlemlerin yapılarını ve görevlerini açıklamak

Duygular; sert, dokunaklı etkilerle birden uyanır, coşkulaşır. Coşkunun söze dönüşmesiyle, yani bir coşkunun etkisiyle içten kopup gelen sevinç, korku, üzüntü, acı, şaşma gibi duyguları daha canlı anlatmaya yarayan sözcüklere *ünlem* adı verilir.

Ünlemler genel olarak ikiye ayrılabilir:

- **Çağrı ünlemleri:** İkinci veya üçüncü kişileri çağırmak, uyarmak, onlara bir şey sormak için kullanılan ünlemlerdir:
Ey Ulu Tanrım! Hey arkadaş! A iki gözüm, bre yaramaz!..
- **Duygu belirten ünlemler:** Korku, şaşma, sevinç, acı, üzüntü gibi duyguları belirten ünlemlerdir. Cümle içinde pekiştirici, belirteç veya bağlaç görevlerinde de kullanılabilir.
*A, a, a! Onu ben mi söylemişim? Üstüme iyilik sağlık...
E! Ne olacak bunun sonu?...*

Ünlemler genel olarak böyle bir sınıflandırma içinde incelenebilir. Ancak ünlemler duygularla ilgili oldukları için böyle bir ayrımın kesin olmadığını söylemekte de yarar vardır. Bu nedenle ünlem görevinde kullanılan sözcükleri tek tek değerlendirmek daha yerinde olur. Türkçede sık kullanılan ünlemler şunlardır:

A, kendinden sonra gelen sözcüklerdeki hitapları pekiştirir.

A paşam! İnsan iptida kendisini bilmeli de sonra başkasına öğüt vermeli.

(Kani, XVIII.)

Niye boynun bu kadar eğri demişler deveye;

A kuzum, hangi yerim doğru demiş...

(Mehmet Akif Ersoy)

- Böyle şey olur mu? - Olur a! Kim karıştır?

- Bunu kim yapmış? - Ben yapmadım a! Ne bileyim kimin yaptığını?

örneklerinde de cevaplardaki yargıyı pekiştiriyor. "A"lar çıkarılınca pekiştirme anlamı kalkar.

Allah bilir a bu adam Koca Ahmet'in ta kendisidir.

(Yaşar Kemal)

cümlesinde görüldüğü gibi "a" ünlemleri, söze şaşma, ayırtılı beğenme, sevinme, kızma duyguları katıyor.

E; söze beğenme, beğenmeme, sevinme, şaşma, kızma, acıma gibi duyguları katar. Bu duygulardan hangisini kattığını, cümlelerin kuruluşlarından çok söyleyişte ses tonu belirtir.

E! Artık buna diyecek yok!...
E! Ne olacak bunun sonu?
E! Kim gelmiş?
E! Ne olmuş?

“mi” soru ilgeciyle birlikte kullanılan “e”ler, emirleri pekiştirmek için kullanılır:
Kitaplarımı karıştırma e mi? Bundan sonra da böyle çalış e mi?

Ha, söze isteklendirme duygusu katar; bir konunun birden akla gelişini ya da birden kavranışını gösterir, cümle sonuna gelince kendinden önceki yargıların pekiştirir:

Ha gayret! Ha göreyim seni! Ha şöyle!
Ha, siz bana kitap getirecektiniz, ne oldu?
Ha, şimdi anladım. Ha, evet hatırlıyorum...
Ha ben, ha sen... Ha Ali Hoca, ha Hoca Ali...

Eşit öğelerden önce yinelenirse arada bir ayırım gözetilmeyişini anlatmaya yarar; bağlaç görevindedir:

Bekle ha bekle, bir türlü gelmez. Söyle ha söyle, dinleyen yok ki!..
Tanrının günü işte böyle didin ha didinmez misin?

(Tasadüf, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi yinelenen emir kiplerinin arasına gelince eylemlerin uzayıp gittiklerini, türlü duygular katarak anlatır:

“*Ha bire!*”, eylemlerin durmaksızın sürüp gidişinden doğan yakınma ayırtılı duyguların anlatımına yarar:

Ha bire söylüyor! Ha bire yiyordu! Sabahdan beri ha bire konuşuyorum...

Haydi (hadi), söyleyişle değişen bir sertlik, olasılık veya olasılığın artışını pekiştirme anlamı katar.

Haydi koş çabuk! Haydi oğlum, bize bir kahve söyle! Hadi sizin dediğiniz olsun!..
Haydi versin versin de yüz lira versin!
Yüz lirayı gözden çıkaran, beş lirayı haydi haydi verir!...

Hay, söze söyleyişle değişen azarlama, yalvarma, ilenme gibi türlü anlamlar katar; onaylamayı pekiştirir.

Hay yaramaz!.. Hay Allah razı olsun!.. Hay Allah cezasını versin!

- *Pencereyi açabilir miyim?*

- *Hay hay efendim! ...*

Ay, birdenbire uyanan duyguların etkisiyle söylenir.

Ay, dişim tuttu! (acı)

Ay, bunu sen mi söylüyorsun? (şaşma)

Ay, ne güzel, ne sevimli şey! (beğenme)

Ay!.. Şuramda bir şey kımıldıyor. (korku)...

*Vay, söze sevinç, şaşkınlık, coşku, öfke anlamları katar.
Vay bocam! Vay gözümün nuru efendim buyurun!
Hangi rüzgârdır atan sizleri?.. Lütfen oturun.
Mütebassirdik efendim, ne inayet! Ne kerem!..*

(Asım, Mehmet Akif Ersoy)

Vay efendim vay! Bu ne kurum, bu ne çalım? Vay canına!..

Ey, hey, hitapları pekiştirmek için kullanılır. Söze, ses tonuyla canlanan duygu değeri de katar.

*Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker!
Gökten ecdat inerek öpse o pak alını değer.
Ey şehit oğlu şehit, isteme benden makber,
Sana aguşunu açmış duruyor Peygamber...*

(Mehmet Akif Ersoy)

*Bülbüllerin ister seni ey gonce-dehen gel
Gül gittiğini anmayalım gülşene sen gel
Pamal-i şita olmadan iklim-i çemen gel
Ver hükümünü ey serv-i revan köbne baharın.*

(Nedim, XVIII.)

İnsanın ikide bir:

*Ey zekâ ve kültür, biraz ahlak ve ey ahlak biraz zeka ve kültür, diye kubbeleri
çınlatası geliyor.*

(Falih Rıfkı Atay)

“Hey” ünlemi “gidi” ile öbekleşince, geçmişini umutsuz bir özlemle anma duygusunu anlatır:

*Nesl-i hazır denilen şey pek acayip bir şey;
hoca rahmetliye bak, oğluna bak, hey gidi hey!*

(Mehmet Akif Ersoy)

Ya, konuşma dilinde görülen bir ünlemdir.

- Sorulu yargıları pekiştirir:

Herhangi bir hadise üzerinde uzun boylu durmaya ve ondan hükümler çıkarmaya, zati, vaktimiz yoktu ya!..

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

- Beklenmedik olumsuzluğu pekiştirir:

*Beni çıldırtan cihet de orası ya?
Hırsızlık malı değil ya?*

(Hüseyin Rahmi Gürpınar)

- Söyleyiş özelliğiyle, ses tonuyla cümleye soru anlamı katar:

Ya kar yağarsa? Ya gelmek istemezse?

“Ya” ünlemi; “Dünya bu ya!..”, “İyi ya!..” örneklerinde olduğu gibi cümleye onaylama anlamı katar.

“O kitapları istiyordunuz ya; işte getirdim.” cümlesinde olduğu gibi anımsatıcı bir bağlaç görevinde de kullanılabilir.

Bunların dışında Türkçede kullanılan diğer ünlemler; *bay, ay, vay, ah, vah, oh, yahu, ooo, uf, of, öf, eyvah, yazık, aferin, yaşa, yaşasın, sağ ol, var ol* gibi sıralanabilir. Bu ünlemlerin bazılarının yer aldığı örnekleri aşağıda göreceksiniz:

*Vay yüz bin vay kim dil-dârdan ayrılmışam
Fitne-ceşm ü sabir-i bun-bardan ayrılmışam.*

(Fuzuli, XVI.)

Bir ah çeksem karlı dağlar kül olur.

Billah bu gambane bir ah etmeye değmez.

(İzzet Molla, XIX.)

*Eyvah!.. ne yer ne yâr kaldı,
Gönlüm dolu ah ü zar kaldı.*

Eyvah, melek de mahvolurmuş!

(Makber, Abdülhak Hâmit Tarhan)

*Ebna-yı dehr her bünere aferin verir
Ya Rab, bu aferin ne tükenmez hazinedir?*

(Nabi, XVII.)

Vah vah, pek yazık!

Vah vah, aldanmışım!

Oh, ne güzel hava!

Oh, dünya varmış!

Ooo, maşallah, ne güzel!

Ooo! Bakınız kimler geliyor?

Uf, canım yandı!

Uf, dişim gene pek fena tuttu!..

Of, bıktım artık!..

Oooof! Bu ne çekilmez gürültü?

Öf!.. Ne kötü koku?

Öf, ne densiz adam!..

*O kadar masrafa yazık!
Yazık, ben böyle olmasını istemezdim!
Oh olsun! O kadar söyledim de dinlemedi.
Yaşa, var ol!.. Yaşasın Türk ulusu!.. Yaşasın ordu!..*

Her sözcük türü gibi eylemler de kimi durumlarda ünlemleşir:

*Koşun! Hırsız kaçıyor! Yakalayın!..
Sakın böyle söyleme!.. Bir daha yapayım deme, sakın!..*

Coşkuyla birden duygulanmanın etkisiyle ağızdan çıkıveren sözler de yazıda ünlem işareti ile bitirilince çeşitli duygu değerleri kazanır. Ünlem işareti, vurgu ve ses katkısı sağlayarak onları birer cümle gibi geniş anlamlı kılar: *Yazık!.., Afacan!.., Yaramaz!.., Hain!.., Debşet!.., Korkunç!.., Dikkat!.., İleri!.., Ateş!.., İmdat!.., Hayret!..*

Yukarıda sıralanan ünlem sözcüklerinden başka belirtme vurgusuyla değişik sesle söylenmiş adlarla ad değerindeki sözcükler ve hitaplar da birer ünlemdir:

*Leyli! dedi verdi can-ı şirin
Ol âşık-ı bikarar ü miskin.*

(Fuzuli, XVI.)

*Sarı kedim,
Siyah kedim,
Beyaz kedim,
Adı “Rengin” olsun dedim.
Rengin! Rengin! Rengin! Rengin!
Kedim işitmedi lakin...*

(Şermin, Tevfik Fikret)

Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz’dir, ileri!

(Atatürk)

Kişilere, kişi niteliğinde sayılan varlıklara seslenmek için kullanılan bütün sözcükler vurgu, durgu, ton ve söyleyiş özellikleriyle ünlem olur :

Arkadaş! Yurduma alçakları uğratma sakın!

(Mehmet Akif Ersoy)

Sevgi, üzüntü, öfke, birden karşılaşma, korku gibi türlü duyguların etkisiyle, çeşitli nedenlerle söyleniveren coşkulu sözcüklerle söz öbekleri de, içlerinde ünlem sözcükleri bulunmasa da, birer ünlem sayılır:

*Ne yanar kimse bana ateş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bad-ı sabadan gayri!*

(Fuzuli, XVI.)

*Karınca eğlenir: - Beyim,
Şimdi rask edin ne var?
Yazın çalan, kışın oynar!*

(Şermin, Tevfik Fikret)

Sert, dokunaklı, coşkulu seslerle söylenmiş eylemler; komutlar ve cümle değerli sözler de birer ünlem sayılır:

Bölük dur! Sağa dön!..

Sevinç, korku, dargınlık gibi türlü duyguları yansıtan; coşkulu söylenen yanıt belirteçleri de birer ünlemdir: *Evet, Hayır, Pekiye, Hay hay, Olur, Yok, Değil, Olmaz, Asla...*

Yansımalar da ünlem olarak sık sık kullanılır.

*Miyav... O kim?
Beyaz kedi,
Siyah kedi,
Sarı kedi...*

(Şermin, Tevfik Fikret)

Diğer sözcük türü gibi ünlemler de yapıları bakımından çeşitlilik gösterir:

- Yalın ünlemler birer hecelidir: *a, e, ba, ey, ya, ay, vay, ah, vah, oh, hişt, o, uf, üf...*
- Türlü biçimlerde türemiş, birleşmiş, öbekleşmiş olanlar: *yahu, eyvah, yazık, aferin, yaşa, sağ ol, var ol...*

Özet

İlgeç ve türlerini tanımlamak, ilgeçlerin yapılarını ve görevlerini açıklamak

Sözcükler arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan ve ancak bu görevleri için kullanılan sözcüklere *ilgeç (edat)* adı verilir: *gibi, kadar, sanki, ile, yalnız, ancak, doğru, karşı, değil...*

İlgeçlerin cümle içindeki görevleri; sözcükler arasında çeşitli yönlerden ilgiler kurmak, ilgeç tümleçleri yapmak ve ek eylem olarak yüklem olmak şeklinde özetlenebilir. İlgeç görevindeki sözcükleri yapıları bakımından üçe ayırabiliriz:

- I. Kök ve kök görünüşlü ilgeçler: *gibi, tek, beri, için, ile, karşı, kadar...*
- II. Türemiş ilgeçler: *dolayı, üzere, karşın, yalnız...*
- III. Birleşik ilgeçler: *sanki, nitekim...*

Bağlaç ve türlerini tanımlamak, bağlaçların yapılarını ve görevlerini açıklamak

Anlamca ilgili cümleleri, kavramları ya da görevdeş öğeleri bağlamaya yarayan sözcüklere *bağlaç* adı verilir: *ve, ne...ne, de, dahi, bile, oysa, nitekim, tek(yeter ki), yine (gene), hele, yoksa, ister (isterse, ister... ister), zira, kâh (kâh...kâh, gâh), ama (amma), fakat, lakin, ya, yabut, ya da, veya, hem (hem de, hem...hem), gerek (gerek...gerek, gerekse), üstelik, yalnız, ancak, meğer, meğerse, ile, hatta, örneğin, söz gelişi, mesela ...*

Bununla birlikte (beraber), *bunun için, onun için, şunun için, bundan dolayı, bundan ötürü, bu nedenle, her nasılsa, hâl (durum) böyle iken, bunun üzerine, başka bir deyişle* (deyimle) gibi söz öbekleri de çeşitli anlamlarla cümleleri bağlayarak bağımsız örnekler durumuna getirir.

Diğer sözcük türleri gibi bağlaçlar da yapı bakımından çeşitlilik gösterir.

- Yalın bağlaçlar: *ve, ile, gibi, de, dahi, bile, hele...*
- Türemiş bağlaçlar: *üstelik, yalnız, ancak, örneğin, gerçekten...*
- Birleşik bağlaçlar: *hâlbuki, oysaki, yoksa nitekim...*
- Öbekleşmiş bağlaçlar: *öylesine ki, nasıl ki, demek ki, kaldı ki, yeter ki, elverir ki, şu kadar ki, bununla birlikte, onun için, bundan ötürü, gerek...gerek...*
- Yabancı kökenli bağlaçlar: *ne...ne, ki, mademki, güya, zira, kâh...kâh, hatta, bazen, ama, fakat, lakin, meğer, yani, hem, ya...ya, yabut, veya...*

Ünlem ve türlerini tanımlamak, ünlemlerin yapılarını ve görevlerini açıklamak

Coşkunun söze dönüşmesiyle; yani bir coşkunun etkisiyle içten kopup gelen sevinç, korku, üzüntü, acı, şaşma gibi duyguları daha canlı anlatmaya yarayan sözcüklere *ünlem* adı verilir: *a, e, ha, haydi (badi), ay, vay, ey, bey, ya, ah, vah, oh, yahu, ooo, uf, of, öf, eyvah, yazık, aferin, yaşı, yaşasın, sağ ol, var ol...*

Ünlemler genel olarak ikiye ayrılabilir:

- **Çağrı ünlemleri:** İkinci veya üçüncü kişileri çağırmak, uyarmak, onlara bir şey sormak için kullanılan ünlemlerdir.
- **Duygu belirten ünlemler:** Korku, şaşma, sevinç, acı, üzüntü gibi duyguları belirten ünlemlerdir. Cümle içinde pekiştirici, belirteç veya bağlaç görevlerinde de kullanılabilir.

Ünlemler genel olarak böyle bir sınıflandırma içinde incelenebilir. Ancak ünlemler, duygularla ilgili oldukları için, böyle bir ayrımın kesin olmadığını söylemekte de yarar vardır.

Coşkuyla birden duygulanmanın etkisiyle ağızdan çıkıveren sözler de yazıda ünlem işareti ile bitirilince çeşitli duygu değerleri kazanır. Ünlem işareti, vurgu ve ses katkısı sağlayarak onları birer cümle gibi geniş anlamalı kılar.

Belirtme vurgusuyla değişik sesle söylenmiş adlarla ad değerindeki sözcükler ve hitaplar birer ünlemdir. Kişilere, kişi niteliğinde sayılan varlıklara seslenmek için kullanılan bütün sözcükler vurgu, durgu, ton ve söyleyiş özellikleriyle ünlem olur. Sevgi, üzüntü, öfke, birden karşılaşma, korku gibi türlü duyguların etkisiyle, çeşitli nedenlerle söyleniveren coşkulu sözcüklerle söz öbekleri, içlerinde ünlem sözcükleri bulunmasa da, birer ünlem sayılır. Sert, dokunaklı, coşkulu seslerle söylenmiş eylemler; komutlar ve cümle değerli sözler de birer ünlem sayılır. Sevinç, korku, dargınlık gibi türlü duyguları yansıtan, coşkulu söylenen yanıt belirteçleri de birer ünlemdir. Yansımalar da ünlem olarak sık sık kullanılır.

Diğer sözcük türü gibi ünlemler de yapıları bakımından çeşitlilik gösterir:

- Yalın ünlemler birer hecelidir: *a, e, ha, ey, ya, ay, vay, ah, vah, oh, bişt, o, uf, üf...*
- Türlü biçimlerde türemiş, birleşmiş, öbekleşmiş olanlar: *yahu, eyvah, yazık, aferin, yaşa, sağ ol, var ol...*

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde “doğru” sözcüğü ilgeç olarak kullanılmıştır?

- Doğru söze kim, ne diyebilir?
- Doğrusunu söylemek gerekirse bu iş olmaz.
- Doğru bildiğinden şaşma.
- Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.
- Eve doğru yürürken Ahmet’le karşılaştım.

2. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde altı çizili sözcük, tür yönüyle diğerlerinden **farklıdır**?

- Kimse onu dinlemiyordu, oysa anlattıkları çok ilgi çekiciydi.
- Bu ay bütün taksitlerimi ödedim, üstelik biraz da param kaldı.
- Ben bu konuda ne seni ne de onu dinlerim.
- Başarıya doğru giden yol zorluklardan geçer.
- Bundan sonra beni ister ara ister arama, hiç ilgilenmiyorum.

3. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ilgeç **yoktur**?

- Ben ömrüm boyunca yalnız seni bekledim.
- Seni benim kadar kimse sevmemez.
- Ben de sizinle gelmek istiyorum, yalnız iki gün iznim var.
- Konuyu değişik açılardan ele almalısın.
- Bazılarına göre hayat toz pembedir.

4. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde bağlaç **kullanılmamıştır**?

- Mademki öyle düşünüyorsun, o zaman istediğini yap.
- Duyduğuma göre filmin en tehlikeli sahnelerinde dublörler kullanılmış.
- En sevdiği dostları da onu bu kara gününde yalnız bıraktı.
- Bundan sonra ne borç veririm ne de borç alırım.
- Pek çok insan çalışması gerektiğini biliyor; fakat bunun için çaba göstermiyor.

5. Aşağıdakilerin hangisinde “ile” ötekilerden farklı görevdedir?

- İş konusunda kendimi kimseyle karşılaştırmam.
- Zor bir durumla karşılaştığında ne yaparsın?
- Yazdıklarıyla söyledikleri birbirini tutmuyordu.
- Ben telefonla konuşurken annem aniden içeri girdi.
- Elindeki parayla yalnız bir ceket alabilirdi.

6. Aşağıdakilerden hangisinde “için” ilgeci cümleye “amaç” anlamı katmıştır?

- Derse geç kaldığı için özür diledi.
- Filmi beğenmediğimiz için film bitmeden sinemadan ayrıldık.
- Aktör için yapılan anma törenine bütün okul katıldı.
- Konseri yakından izlemek için erkenden sıraya girdik.
- Karnesindeki zayıfları gördüğü için ağlamaya başladı.

7. Aşağıdakilerden hangisinde “üzere” ilgeci cümleye yaklaşıklık anlamı katmıştır?

- Sabırım taşmak üzere, biraz sus!
- Görüldüğü üzere her şey zamanla hallediliyor.
- Pazara gitmek üzere dışarı çıkmıştı.
- Bu kitabı ondan dört günde okumak üzere aldım.
- Sabah yola çıkmak üzere erkenden uyudu.

8. Aşağıdakilerden hangisinde “kadar” sözcüğü cümleye karşılaştırma anlamı **katmamıştır**?

- Okuduklarımdan bu roman kadar güzeli yoktur.
- Onun kadar fedakâr bir anne var mıydı?
- Benim kadar ders çalışan yok, diyordu.
- En az bu ev kadar güzel bir ev bulduk.
- Anlaşıldığı kadarıyla suçlu sensin.

9. Aşağıdakilerden hangisinde ilgeç grubu yüklem görevindedir?

- Sadece o mutlu olsun diye yapabileceğim her şeyi yaptım.
- İnci kadar beyaz dişleri, esmer tenine yakışıyordu.
- Ölüm kadar üzücü bir olay yoktur şu fani dünyada.
- Saçındaki aklara karşın yaşı oldukça genç sayılırdı.
- Gelecek içindi, düşünürün söylediği her söz.

10. Aşağıdakilerden hangisinde “göre” ilgeci cümleye “uygunluk” anlamı katmıştır?

- Ona göre futbol her şeydi.
- Anladığıma göre bu işlere o da karıştı.
- Hava soğuk olduğuna göre yanıma ceket almalydım.
- Henüz kendime göre bir uğraş bulamadım.
- Sınıfa göre çok tembel bir öğrenciydi.

Yaşamın İçinden

Virgülü Kaybettik

Osman Nevres Efendi diyor ki: Önün ardın gözet, fikr-i dakîk et, onda bir söyle / Öğütme ağzına her ne gelirse âsiyâb-âsâ.

Şu demek: Sözü söylerken önünü ardını gözet ve on kez düşünüp bir kez söyle. Ağzına gelen her şeyi değirmen gibi hemen öğütüverme.

Sözü söylerken on defa düşünmeyi, onu en güzel ve sanatlı şekliyle söylemeyi nasıl da unuttuk birden. Bir vakitler, konuştuğunda herkesin sustuğu, yazarken kaleminden dimağa lezzetler yayılan söz sultanları yaşardı bu coğrafyada oysa. Galiba bir rüzgâr esti üstünden kentin ve sözün efendisi virgülü yitirdi birden. O zaman geniş, sanatlı, bol çağrışımlı, zengin ve tabi olarak zor cümlelerden korkar oldu ve basit ifadeler, kısa anlatımlar kullanmaya başladı. İfadede bir kargaşayla karşılaşmıyordu gerçi; ama konuştuklarının etkinliği, güzelliği, estetiği ve sanatı kısmen kaybolmuştu. Cümleleri basitleşince gitgide düşünceleri de basitleşti ve bu, gün geldi kişiliğine yansıdı, onu basit, sıradan ve hatta önemsiz kıldı. Efendiliğini mi yitiriyordu ne?..

Bir başka gün, o rüzgâr ünlem işaretini alıp götürdü. Şimdi alçak sesle ve ses tonunu değiştirmeden konuşur olmuştu usta. Artık ne kızıyor ne seviniyor ne de heyecanlanabiliyordu. Hayatının renkleri kaybolmuş gibiydi. Yeknesak yaşamaya işte böyle başladı. Ustalığı yoktu artık.

Bir süre sonra, soru işaretini de yitirdiğini gördü. Soru sormaz, soramaz olmak onu kendi içine kapatmıştı. Hiçbir şey onu ilgilendirmiyordu artık. Kalbinden geçen sevgilerin nedenini, zihnini bulandıran düşüncelerin niceliğini, dış dünyada olup biten olayların gerçeğini anlayamıyordu. Ne evren ne dünya ne ülke ne de kendisi umurundaydı artık. Çocukken merak ettiklerini bile merak etmekten uzaklaştı.

Birkaç yıl sonra sözcü, iki noktanın anlamını unuttu. Davranışlarının sebeplerini açıklamaktan vazgeçmeye o zaman başladı. Başkaları da onunla ilgilenmez olmuşlardı. Büyük bir yalnızlığın içinde kalmış, kalabalıklar arasında tek başına yaşar olmuştu. Ailesi, çevresi, işi, mesleği, sosyal hayatı var mıydı, yok muydu, unutmuştu. Sözü kaybetti.

Ömrünün sonuna doğru elinde yalnızca tırnak işaretinin kaldığını fark etti. Kendine özgü tek düşüncesi yoktu artık. Kendinden sıyrılmış olarak yaşamak, başka birisinin yerine yaşamak kadar tatsız, boş ve anlamsızdı.

Üstelik başkalarının düşüncelerindeki sorumlulukları yüklenme endişesi de iyiden iyiye belini bükmüştü.

Noktaya geldiğinde sıra, düşünmeyi ve konuşmayı da unuttu.

Kaybettiği nokta, son nefesinin sonunda onu beklemekteydi oysa.

Dil bir ayna idi, insanın en gerçek yankısını dışa aksettiren. Ve aynalar ya güzelleşmek ve süslenmek; ya da çirkinliklerimizi görüp gidermek içindir. Aynayı kırmak, çirkinliğimizi başkalarının gözünden değil, kendi gözümüzden saklar.

Kaynak: Pala, İskender

<http://www.turkboard.com/virgulu-kaybettik-vt192188.html> adresinden, 20. 06. 2009 tarihinde erişilmiştir.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e	Yanıtınız farklıysa “İlgeç” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. d	Yanıtınız farklıysa “İlgeç” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. d	Yanıtınız farklıysa “İlgeç” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. b	Yanıtınız farklıysa “Bağlaç” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. c	Yanıtınız farklıysa “Bağlaç” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. d	Yanıtınız farklıysa “İlgeç” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. a	Yanıtınız farklıysa “İlgeç” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. e	Yanıtınız farklıysa “İlgeç” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. e	Yanıtınız farklıysa “İlgeç” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. d	Yanıtınız farklıysa “İlgeç” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Orhan o tepedeki evde yalnız oturur. (Belirteç)
 Hak bellediğin bir yola yalnız gideceksin. (Belirteç)
 Büyük işleri yalnız büyük milletler yapar. (İlgeç)
 Tarihten yalnız Orhan geçti. (İlgeç)
 Orhan yalnız tarihten geçti. (İlgeç)
 Orhan köprüden bu gece yalnız geçti. (Belirteç)
 “Yalnız duyan yaşar.” sözü, derler ki doğrudur. “Yalnız duyan çeker.” derim, en doğru söz budur. (İlgeç)

Sıra Sizde 2

En eski edebiyatımızda “ve” bulunmayışını göz önünde tutan Millî edebiyatçılar (Ziya Gökalp, arkadaşları) onu ulusal saymıyor, kullanmamaya çalışıyorlardı. Ömer Seyfettin hikâyelerinde “ve”den elden geldiğince kaçınılır; onun yerine virgül, noktalı virgül, ya da “ile” bağlacını kullanırdı. Son hikâyeleri “ve”sizdir.

“Ve”bağlacı ile ilgili bir soruya Nurullah Ataç şöyle karşılık vermişti:

“Ve”den hoşlanmıyorum. Türkçenin “ile”si, “de”si varken Arap’ın “ve”sini niye kullanayım? On altı yıldır birçok yazı yazdım, kitaplar çevirdim. Hiçbir zaman da eksikliğini duymadım.

Refik Halit Karay da bu konuyu inceleyen bir yazısında şöyle diyor: “... Dava ‘ve’nin dilimize alınmış olmasında, kalmasında değil; suistimale uğramasıdır. Zevk sahibi, hünerli bir muharrir, hele bir şair onu iptizale uğratmaz. Veveleyenler ya henüz lisana hükmedememiş, yahut sebepsiz yere yüzünü gözünü oynatan ruh hastaları gibi bunu “tik” hâline getirmiş olan yazıcılarıdır...”

Bir de Tanzimat yazarlarından Muallim Naci’nin düşüncelerine bakalım: “Dikkat olunsa anlaşılır ki bir ibarede vav (ve) ne kadar az olursa o kadar sade olur. Lisanımızın asıl letafeti ise sadelik içinde bulunur.

Lisanımızın tabiiliğini muhafaza için dikkat olunacak şeylerden biri de yukarıda söylendiği üzere vav’ın taklil-i istimalidir. Bizim vav’a ihtiyacımız o kadar azdır ki bir muharririmiz, içinde velev bir tane olsun vav-ı atife (ve bağlacı) bulunmamak şartıyla bir cilt yazabilir. Şu halde vav’ın istimalini istediğimiz kadar azaltabiliriz.

Baladaki ifadattan anlaşıldığı üzere vav ne kadar az istimal olunursa şive-i Osmani’ye o kadar riayet edilmiş olur...”

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 528.
 Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

7

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁 Eylemleri, eylemlerde zaman ve kişi eklerini tanıyabilecek,
- 👁 Bildirme ve dilek kiplerini açıklayabilecek,
- 👁 Eylemleri yapılarına göre sınıflandırabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Eylem
- Eylem kişisi
- Kip
- Bildirme kipi
- Dilek kipi
- Yalın eylem
- Türemiş eylem
- Birleşik eylem

İçerik Haritası

Türkçe Biçim Bilgisi

Eylemler

- EYLEMLER
- EYLEM KİPLERİ
- EYLEMLERDE KİŞİ EKLERİ
- EYLEMLERDE OLUMSUZLUK
- EYLEMİN YAPISI

Eylemler- I

EYLEMLER (FİİLLER)

Eylemleri, eylemlerde zaman ve kişi eklerini tanımak

Varlıkların yaptıkları işleri, hareketleri, kılışları, yargıları zamana ve kişiye bağlayarak anlatan sözcüklere **eylem** (fiil) denir.

Sabaha karşı Plevne'den *geçiyorduk*. Alaca karanlıkta pencereyi *açtım*. Plevne ovasını görmek, arz üzerinde hakir bir mezarı kalmayan zavallı babamın ruh-ı menfa-nişinini biraz teneffüs etmek *istiyordum*. Eyvah, yüksek ve zengin ekinleri okşayan gece rüzgârı *dedi* ki: “Babanın kanını emen bu toprak, babanın cismü ruhuna yabancı açlıklara sünbüle-i gıda *bazırılıyor*...”

Şimdi ufk-ı şarkî *kızarıyor*, *kızarıyordu*; Türk bayrağı gibi al, kan gibi al *olmuştu*; bir ruh-ı şehit için bu ufk-ı sabah ne güzel kefendi! “Baba, seni bu ağustos ayının son seherinde, Plevne ufkunun bu geniş kanlı mendili içinde *kokladım*!”

(Cenap Şahabettin)

Yukarıdaki örnekte italik dizilen sözcüklerin her biri, içinde bulunduğu cümle-nin temelidir. Bu sözcükler olmadan cümle kurulamaz; bu sözcükler olmayınca düşünce, duygu, istek ve yargılar anlamsız kalır.

Bu temel sözcüklerde;

- Zaman anlamı vardır: *geçiyorduk*, *açtım*, *istiyordum*, *dedi*, *bazırılıyor*, *kızarıyor*, *kızarıyordu*, *kokladım*.
- Kişi anlamı vardır: *geçiyorduk* (biz), *açtım*, *istiyordum*, *kokladım* (ben); *dedi*, *bazırılıyor*, *kızarıyor*, *kızarıyordu* (o).

Eylemlerde Zaman

Eylemlerin temel anlamlarından biri de zaman ilgisidir. **Zaman**; başlangıcı, sonu olmayan; başlangıç ve son düşünülmemeyen soyut bir süre kavramıdır, bir akıştır. Genel olarak üçe ayrılır:

- I. Geçmiş zaman
- II. Şimdiki zaman
- III. Gelecek zaman

Eylem (Fiil): Varlıkların yaptıkları işleri, hareketleri, kılışları, yargıları zamana ve kişiye bağlayarak anlatan sözcüklerdir.

Zaman: Başlangıcı, sonu olmayan; başlangıç ve son düşünülmemeyen soyut bir süre kavramıdır, bir akıştır. Genel olarak üçe ayrılır:

- I. Geçmiş zaman
- II. Şimdiki zaman
- III. Gelecek zaman

I. Geçmiş zaman: İş (edim), anlatıktan önce yapılmıştır:

Orhan dün geldi. Sizi aradık. Gezmeye gitmişsiniz...

II. Şimdiki zaman: İşin (edimin) yapılmakta olduğunu, başka bir deyişle işle anlatışın birlikte olduğunu bildiren zamandır:

Orhan kapıyı açıyor. Ben elimi kaldırıyorum. Siz dinliyorsunuz...

III. Gelecek zaman: İşin (edimin) söylendikten sonra yapılacağını bildiren zamandır:

Orhan bize gelecek.

Uluslar yükselecek. Biz de yükseleceğiz...

Eylemlerde Kişi

İşi, oluşu, kılışı, hareketi; yani edimi yapan varlığa **kişi** adı verilir.

Eylemler kişileri bakımından üç çeşittir:

Birinci kişi: *getirdim, söyleyeceğim, okuyoruz, yazabildik, yardım edelim...*

İkinci kişi: *getirdin, söyleyeceksin; okudunuz, anlatabilirsiniz...*

Üçüncü kişi: *getirdi, söyleyecek, okusun, sorabilir; anlatıyorlar, başarmalılar...*

Kişi: İşi, oluşu, kılışı, hareketi; yani edimi yapan varlıktır.

K İ T A P

Eylemler konusu ile ilgili daha geniş bilgiyi, Tahir Nejat Gencan'ın DİLBİLGİSİ (Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, 2007) adlı kitabında bulabilirsiniz.

EYLEM KİPLERİ

Eylemler, zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girer. Bu biçimlerin her birine **kip** denir. Kipler, iki bölüme ayrılır:

I. Bildirme Kipleri (Haber Kipleri): Eylemin yapıldığını, yapılacağını bildiren kiplerdir: *-di, -miş, -ecek, -(i)yor, -(i)r*. Hepsi de zaman anlamlıdır.

II. Dilek Kipleri (Tasarlama Kipleri): Eyleme dilek anlamı katan kiplerdir: *-meli, -e, -se, -sin*. Özel bir zaman anlamı yoktur. Hepsinde kendini pek göstermeyen bir gelecek zaman anlamı sezilir. Onun için bu kipler zamanlara değil anlamlarına göre adlandırılmışlardır. Bu dört kiplin anlamca ortak yönü 'dilek'tir.

Bildirme Kipleri:

- Görülen geçmiş zaman kipi
- Duyulan geçmiş zaman kipi
- Şimdiki zaman kipi
- Gelecek zaman kipi
- Geniş zaman kipi

Dilek Kipleri:

- Gereklilik kipi
- İstek kipi
- Dilek-şart kipi
- Emir kipi

Kip: Eylemler, zaman ve anlam özelliklerine göre türlü eklerle değişik biçimlere girer. Bu biçimlerin her birine kip adı verilir.

Bildirme Kipleri (Haber Kipleri)

Bildirme ve dilek kiplerini açıklamak

Eylemin yapıldığını, yapılacağını bildiren bildirme kiplerini şöyle inceleyebiliriz:

Görülen Geçmiş Zaman (Kesin Geçmiş): Eylem tabanlarına (kök ya da gövdelerine) *-di* eki gelir. Bu ek, uyuma ve benzeşmeye göre değişerek *-di, -dı, -du, -dü; -ti, -tı, -tu, -tü* olur.

*Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı
Bir dakika araba yerinde durakladı.*

*Geçidi atlayınca şaşırdım sevincimden.
Sen onları görmedin; koşarak gittiler.*

Atlarımız çözüldü... Girdik bandan içeri.

(Han Duvarları, Faruk Nafiz Çamlıbel)

Çekimi: *Geldim, yazdın, okudu, güldük, içtiniz, korktular...* örneklerinde görüldüğü gibi tekil ve çoğul kişi ekleri olarak çekimlenir. Çekimi bir eylemde görelim:

	Tekil	Çoğul
I. kişi	geldim	geldik
II. kişi	geldin	geldiniz
III. kişi	geldi	geldiler

- İşin sözden önce yapıldığını bildirir:
*Ak tolgalı beylerbeyi baykırdı: İlerle!
Bir yaz günü geçtik Tuna'dan kafilelerle...*

(Akıncı, Yahya Kemal Beyatlı)

- İşin yapıldığı -söyleyenin duyularıyla ya da inancıyla- kesindir:
*Yağız atlar kişnedi, meşin kırbaç şakladı. (Ben işittim.)
Bir dakika araba yerinde durakladı. (Ben gördüm.)*

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Fatih, İstanbul'u fethetti (Olay, tarihin tanıklığıyla kesin bir gerçektir.)...

Duyulan Geçmiş Zaman: Eylem tabanlarına *-miş* eki gelir. Ünlüler uyumuna göre değişerek *-miş, -mü, -muş, -müş* olur. Zaman bakımından görülen geçmiş zaman kipi gibidir, işlerin sözden önce olduğunu bildirir. Görülen geçmiş zaman ile duyulan geçmiş zaman birbirinden kesinlik bakımından ayrılırlar. Görülen geçmişte işin yapıldığı kesindir. Duyulan geçmişte bu kesinlik yoktur. Söyleyen kendisi görüp duymamış, başkalarından işitmiştir.

*Orban bir ev almış. (Aldığını görmedim, söylediler.)
Bir gün böyle (cimri) elçilerden biri Yahya Kemal'e demiş ki:
Orban, Erzurum'a gitmiş, arkadaşları da Kars'a gitmişler.
Beni dün aramışsın, aramışsınız...*

Çekimi:

	Tekil	Çoğul
I. kişi	öğrenmişim	öğrenmişiz
II. kişi	öğrenmişsin	öğrenmişsiniz
III. kişi	öğrenmiş	öğrenmişler

- İşin yapıldığını kesinlikle kavrayamayıp, farkında olmaksızın yapılmış anlamında da kullanılır:

*Başladım uyku tabarrisine, lakin ne gezer?
Sızmışım bir aralık neyse yorulmuş da meğer
Ortalık açmış uyandım; dedim, artık gideyim.*

(Seyfi Baba, Mehmet Akif Ersoy)

- Bu kip, masallarda çok kullanılır:

Bir varmış bir yokmuş, gurbet çölünde bir susuz seyyah varmış. Allah ona acı-mış, bir pınara rast getirmiş: Pınar ona can, sonra da iman vermiş.

(Bir İçim Su, Refik Halit Karay)

Bir varmış, bir yokmuş... Annesi söylemiş, Keloğlan dinlememiş; almış başını, gitmiş gurbete...

- Şaşma, şaşırtma durumlarında kullanılır:

Bak bak!... Karşiki tepelere kar yağmış!...

- Acıları, üzüntüleri anlatmaya elverişlidir:

Vardım ki yurdundan ayak götürmüş;

Yavru gitmiş, ıssız kalmış otağı.

Camlar şikest olmuş, meyler dökülmüş;

Sakiler meclisten çekmiş ayağı.

Laleyi, sümbülü, gülü bar almış;

Zevkü şevk ehlini abu zar almış,

Süleyman tahtını sanki mar almış.

(Bayburtlu Zihni)

Gama tebdil olmuş ülfetin çağı!

Güller kurumuş, son kuş uzaklaşmış ufuktan;

Sönmüş hep ocaklar ve hep ölmüş kelebekler;

Sorsam şu uçuk yüzlü ve yaş gözlü çocuktan

Atiden acep elleri böğründe ne bekler.

(Cenap Şahabettin)

- Sesteki ton değişikliğiyle öğünme ve böbürlenmelerde kullanılır:

Biz öylelerini çok görmüşüz...

Şimdiki Zaman: Eylem tabanlarına *-(i)yor* eki getirilerek yapılır.

Kar yağıyor.

Çocuklar kar topu oynuyorlar.

Ne duruyorsunuz?

Niçin oynuyorsunuz?

Anlamıyorum...

Kendinden önceki geniş ünlüleri daraltır: *bekle - bekliyor, iste - istiyor, gitme - gitmiyor, yazma - yazmıyor...*

Daralan ünlü, iki yuvarlak ünlü arasında kalırsa yuvarlaklaşır: *söyle - söylüyor, durma - durmuyorum, kokla - kokuyorlar, gürle - gürlüyor...*

Çekimi:

	Tekil	Çoğul
I. kişi	geliyorum	geliyoruz
II. kişi	geliyorsun	geliyorsunuz
III. kişi	geliyor	geliyorlar

- İşte anlatışın birlikte olduğunu belirtir:

Ölmek kaderde var, bize ürküntü vermiyor.

(Yahya Kemal Beyathı)

Gökten dökülen sıcak, yanakları yakıyor, göğüsleri eziyor, nefesleri tıkıyor, elle tutulabilir bir alev hâline geliyor.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu)

- Geçmişteki olaya bir yakınlık, şimdiki zaman anlamı katmak için de kullanılır:
Kurtuluş Savaşı başarıyla sona erince Atatürk, yeni bir toplumsal savaşa, devrimler yapmaya başlıyor.
- Geçmiş, gelecek ve geniş zaman anlamlı kullanışları da çok yaygındır.

Şimdiki zaman kipinin tarihî gelişimini araştırınız.

SIRA SİZDE

Gelecek Zaman: Eylem tabanlarına *-ecek* eki getirilerek yapılır.

Hak bellediğin bir yola yalnız gideceksin.

*Bir gün yapacak fen şu siyah toprağı altın;
Her şey olacak kudret-i irfanla inandım.*

(Tevfik Fikret)

*Ne var ne yoksa dünyada kalacak
Ölüp gittiğin zaman...*

(Nahit Ulvi Akgün)

Çekimi:

	Tekil	Çoğul
I. kişi	geleceğim	geleceğiz
II. kişi	geleceksin	geleceksiniz
III. kişi	gelecek	gelecekler

- İşin sözden sonra olacağını, yapılacağını bildirir.
- Olasılık anlamı da verebilir.
Evde ekmek olacak. (Sanırım evde ekmek var.)
- Ünlüyle biten eylem tabanlarına ekten önce /y/ kaynaştırma ünsüzü gelir.
- *-ecek* eki kalın heceden sonra *-acak* olur.

Gelecek zaman kipinin tarihî gelişimini araştırınız.

SIRA SİZDE

Geniş Zaman: Eylemin her zaman yapıldığını, yapılacağını bildirir.

*Alçak yere yatma sel alır
Yüksek yere yatma yel alır.*

(Atasözü)

Şen adam güneşe benzer; girdiği yer aydınlanır.

(Cenap Şahabettin)

Münafığın sonu gelmez, söner sefil ocağı.

(Mehmet Akif Ersoy)

Roman yazmaktan zevk duyarım.

(Ahmet Mithat)

İnsan âlemde hayal ettiği müddetçe yaşar.

(Yahya Kemal Beyatlı)

*Kanayan bir yara gördüm mü yanar tâ ciğerim.
Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim.
Adam, aldırma da geç git, diyemem aldırırım;
Çiğnerim, çiğnenirim; bakkı tutar kaldırım.*

(Mehmet Akif Ersoy)

Çalış başarısın, başarısınız; biz de bunları görür, seviniriz...

Yukarıdaki örneklerin hepsine birer “Ne zaman?” sorusu katılınca yanıt “Her zaman, her vakit” olur.

- Alışkanlıkları anlatmaya yarar:

Her akşam içer, kumar da oynar.

- Genel gerçeklerin anlatımına da elverişli bir kiptir. Atasözlerinin, özdeyiş, genel yargı ve yasal cümlelerin pek çoğunun eylemi geniş zaman kipidir:

Su uyur, düşman uyumaz.

Başa gelen çekilir.

Ölenle ölünmez.

Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur...

- Geniş zaman kipinin, gelecek zaman kipi anlamında kullanıldığı da görülür:

Topla, fırlat ne varsa, taş, iğne,

Şu muhitin ser-i rehavetine.

O biraz belki canlanır ve senin

Zahmetin, himmetin ve fazlın için

Koyar elbet vatan, bu hasta nine,

Bir sıcak buse terli nasiyene!..

(Tevfik Fikret)

Çekimi:

		Tekil	Çoğul
I.	kişi	gelirim	geliriz
II.	kişi	gelirsin	gelirsiniz
III.	kişi	gelir	gelirler

- Ünlülerle biten eylem tabanlarına yalnız *-r* gelir.
- Tek heceli eylem köklerinden sonra genellikle, çift ünsüzle biten eylem köklerinden sonra ve et- yardımcı eyleminden sonra *-ar*, *-er* gelir: *sev-ar*, *soy-ar*, *yap-ar*, *gül-er*, *kork-ar*, *çarp-ar*, *serp-er*...
- Tek heceli köklerde *-ır* alan eylemler de vardır: *al-*, *bil-*, *bul-*, *gel-*, *gör-*, *kal-*, *ol-*, *öl-*, *var-*, *ver-*, *vur-*, *san-*...

Dilek Kipleri (Tasarlama Kipleri)

Eyleme dilek anlamı katan kipleri şöyle inceleyebiliriz:

Gereklilik Kipi: Eylemin yapılmasının, olmasının gerektiğini bildiren kiptir. Eylem tabanlarına *-meli* eki gelir. Ek kalın ünlülerden sonra *-malı* olur.

Yükselmeli, dokunmalı alnın semalara (=Yükselmen, alnının göklere dokunması gerek.)

Çalışmalıyız (= Çalışmamız gereklidir.).

Oraya gitmemelisiniz (= Gitmemeniz gerekir.).

Yükselmeli, dokunmalı alnın semalara;

Doymaz beşer dedikleri kuş itilalara.

Yükselmeli artık yetişir zillet ü zulmet;

Parlatmak her nasiye bir neyyir-i fıkret.

Cehl ölmeli, zulm ölmeli, hak bulmalı kuvvet;

Hakkın yüzü güldükçe gülümser beşeriyet.

(Tevfik Fikret)

Rubları birleştiren o havayı bulmak için ne yapmalı, nereye gitmeli?..

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

- Bu kipin cümleye olasılık anlamı kattığı örnekler de vardır:

Annem eve varmış olmalı.

Çekimi:

	Tekil	Çoğul
I. kişi	gelmeliyim	gelmeliyiz
II. kişi	gelmelisin	gelmelisiniz
III. kişi	gelmeli	gelmeliler

İstek Kipi: Eylemin olmasının istendiğini gösteren kiptir.

Yarın bir kitap alayım (= Almayı istiyorum.)

Gidelim (= Gitmemizi istiyorum.)

*Bana artık izin ver, bir yaşlı Şaman gibi,
Bu arık topraklarda dolaşmaya gideyim:
Sazımı terk edeyim, sözümü terk edeyim.
Ondan dil almak için, ona dil vermek için
Rabb'e erenler gibi köylüye ermek için.*

(Behçet Kemal Çağlar)

*Siz kuyumcu olunuz, ben demirci olayım,
Elmas saçan debayı bütün sizde bulayım:
Kılcımlı her ocak vatan için yanmıştır.
Biz hepimiz bir ruhla sarılalım çekice!..*

(Mehmet Emin Yurdakul)

*Kendimize inanalım. Kendimize inanışı sarsmak isteyen inkârcı ve nankörle-
re karşı koyalım. Mustafa Kemal milliyetçiliğine sarılalım.*

(Fali Rıfkı Atay)

- İstek kipinin birinci çoğul kişisi öğüt, dilek anlamında kullanılır:

*Okuyalım Fuzuli divanını, beyitler arayalım onda, bulduğumuz güzelliklerle
çoşalım.*

(Nurullah Ataç)

Çekimi:

	Tekil	Çoğul
I. kişi	geleyim	gelelim
II. kişi	gelesin	gelesiniz
III. kişi	gele	geleler

- Eylem tabanlarına -e eki gelir:
- Ek, kalın ünlülerden sonra -a olur.
- Ünlü ile biten gövdelerden sonra /y/ kaynaştırma harfini alır: *bekle - bekle-
yeyim, anla - anlayayım...*

Dilek-Şart Kipi: Eylem tabanlarına -se ekinin gelmesiyle oluşan kiptir. Bu ek, kalın ünlülerden sonra gelirse -sa'ya dönüşür.

Cihan yıkılsa, emin ol, bu cephe sarsılmaz.

(Mehmet Akif Ersoy)

Bir iş çevirdi ama nasıl anlasak!

(Refik Halit Karay)

Çekimi:

		Tekil	Çoğul
I.	kişi	gelsem	gelsek
II.	kişi	gelsen	gelseniz
III.	kişi	gelse	gelseler

Bu kipin, dilek ve şart olmak üzere iç içe iki anlamı vardır. Bu nedenle “dilek-şart” kipi olarak bilinir. Kipin cümlede dilek ve şart anlamlarından hangisine kayacağı, kimi durumlarda, konudan, sözün gelişinden kolayca ayırt edilir. Bu, ses ve söyleyiş tonuyla da belirtilir.

Dilek:

Yarın bize gelsen, arkadaşlarla gelseniz (Gelmenizi dilerim.).

Tanrı bize acısa da yeniden o eski onlar, yüzler ve binler felaketini gösterse!

Ve trilyonluk bütçelerden biz bedbaht kullarını sakınsa!

(Falih Rıfki Atay)

Şart:

Birkaç kez okusa unutmayacak (Unutmamasının şartı birkaç kez okumaktır.)...

DİKKAT

“Gelsene!

Kitaplarınızı açsanıza!

Okusanıza!

Kar başladı; biraz bızlı yürüsenize! ” biçimindeki ünlemli şart kipleri aynı zamanda emir anlamına kaymaktadır.

Emir Kipi: Eylemin yapılmasını buyurmak için kullanılan kiptir.

Güzel düşün, iyi bisset, yanılma, aldanma!

Ne varsa doğrudadır; doğruluk şaşar sanma!

(Tevfik Fikret)

Ölürsem görmeden millette ümmi ettiğim feyzi

Yazılsın seng-i kabrimde vatan mabzun, ben mabzun!

(Namık Kemal)

• İstek anlamında kullanıldığı da olur:

Kimsesizdir; incitme, gönlünü kırma!

Hatta biraz da yardım ediver!..

• Dua ve beddualarda da emir kipi kullanılır:

Tanrım yavrumu koru; onu yuvamıza bağışla!

Ya Rab bela-yı aşk ile kıl aşına beni.

(Fuzuli, XVI.)

Kör olsun ağlamayan ey vatan felaketine!

(Mehmet Akif Ersoy)

• Emir kipinin üçüncü kişisi dilek, umut, yalvarma anlamlarında kullanılır:

Solsun filiz öfkeler bınçlar solsun

Çılgın coşkuların gebe kalsın evren

Olsun tüm sevincin görünümü bu yaşam

Kalmasın sanatçının baykıracağı bir nen.

(24'ün İçi, Oğuz Kâzım Atok)

Tanrı yurdumuzu korusun!

Tanrı yardımcımız olsun!...

- Emir kiplerinin komut olarak ünlemleştigi sık görülür: *Bölük dur! Yaşasın! Sağa dön! Sağ ol!...*

Çekimi:

	Tekil	Çoğul
I. kişi	–	–
II. kişi	gel	gelin, geliniz
III. kişi	gelsin	gelsinler

Söz söyleyen, kendisine emir veremez; onun için bu kipin birinci kişisi yoktur. Ancak bütün eylem tabanları, söyleyiş özelliğiyle, ikinci kişiye emretmiş gibi olur: *oku, yaz, anlat, gidiver, yardımcı ol, hissettir...*

Üçüncü kişiye buyurmalar *-sin* ekiyle biçimlenir. Bu ek, uyuma göre değişerek *-sin, -sın, -sun, -sün* olur.

EYLEMLERDE KİŞİ EKLERİ

Eylemlerin çekimlerini incelediğimizde kişi eklerinin bazı kiplerde değiştiği görülür. Bu değişiklik aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

	I. çeşit	II. çeşit	III. çeşit	IV. çeşit
1. tekil kişi	-m	-im	-yim	-
2. tekil kişi	-n	-sin	-sin	-
3. tekil kişi	-	-	-	-
1. çoğul kişi	-k	-iz	-lim	-
2. çoğul kişi	-niz	-sınız	-sınız	-in, -iniz
3. çoğul kişi	-ler	-ler	-ler	-ler

Tablo 7.1
Eylemlerde Kişi
Ekleri

Aldıkları kişi eklerinin çeşidine göre kipler şöyle kümelenir:

I. çeşit kişi eklerini alanlar: Görülen geçmiş zaman kipi, şart kipi.

II. çeşit ek alanlar: Duyulan geçmiş zaman kipi, şimdiki zaman kipi, gelecek zaman kipi, geniş zaman kipi, gereklilik kipi.

İstek kipinin birinci çoğul eki *-lim* yerine *-k* de kullanılmaktadır:

Gelin çıkak dağlara (çıkalım)

Yalvarak adamlara (yalvaralım)

Su dökük çadır kurak (dökelim, kuralım)

Dedem gelen yollara.

III. çeşit kişi eklerini alanlar: İstek kipi.

IV. çeşit kişi eklerini alanlar: Emir kipi.

EYLEMLERDE OLUMSUZLUK

Olumsuz eylemler; işin yapılmadığını, gerçekleşmediğini bildiren eylemlerdir.

Şi'r için "göz yaşı" derler; onu bilmem, yalnız,

Aczimin gırgıresidir bence bütün âsarım!

Ağlarım, ağlatamam; hissederim, söyleyemem;

*Dili yok kalbimin, ondan ne kadar bizarım!
Oku, şayet sana bir hisli yürek lazımsa;
Oku, zira onu yazdım, iki söz yazdımsa...*

(Mehmet Akif Ersoy)

Bu parçadaki eylemlerin:

Bazıları işin yapıldığını, gerçekleştiğini bildiriyor, olumludur: *derler, ağlarım, hissederim, oku, lazımsa, yazdım, yazdımsa*.

Bazıları da işin yapılmadığını, gerçekleşmediğini bildiriyor, olumsuzdur: *bilmem, ağlatamam, söyleyemem*.

Görülüyor ki olumsuzluk kavramı eylemlere *-me* ekiyle katılıyor. Bu ek;

- Eylem tabanlarının sonlarına gelir.
- Kalın ünlülerden sonra uyuma göre *-ma* olur.

-yor eki gelince *-me, -ma*'nın sonundaki geniş ünlüler daralır *-mi, -mı* olur: *gelmiyorum, yazmıyor...*

- Tabanın son hecesinde yuvarlak ünlü varsa olumsuzluk eki *-mu, -mü* olur: *sormuyor, görmüyor...*
- Eylem kiplerinde olumsuzluk nedeniyle bir değişiklik olmaz. Yalnız geniş zaman kiplerinde kip eki değişir.

Olumlu: *gelir, gelirsin, gelirsiniz, gelirim, geliriz...*

Olumsuz: *gelmez, gelmezsin, gelmezsiniz, gelmem, gelmeyiz...*

SIRA SİZDE

Türkçede “şekil, biçim, kalıp” anlamlarına gelen kip için gramer kitaplarında farklı tanımlar ve açıklamalar yapılmıştır, araştırınız.

EYLEMİN YAPISI

Eylemleri yapılarına göre sınıflandırmak

Yapılarına Göre Eylemler:

- I. Yalın eylemler
- II. Türemiş eylemler
- III. Birleşik eylemler

Eylemler yapılarına göre üçe ayrılır:

- I. Yalın (yalınç, basit, kök, asıl) eylemler
- II. Türemiş eylemler
- III. Birleşik eylemler

Yalın Eylemler

Aslında eylem olan; başka bir sözcükten türememiş, başka bir sözcükle birleşmemiş eylemlerdir.

*Uğraş, didin, düşün, ara, bul, koş, atıl, bağır;
Durmak zamanı geçti, çalışmak zamanıdır.*

(Tevfik Fikret)

Gel, gör, oku, aldım, yazacaksın, istemiyorum, kalsınlar...

Bir eylemin sonundaki ekler (kip, kişi ekleri) atıldığında geriye kalan kısım, başka bir sözcükten ekle türememiş ve birleşme yoluyla var olmamışsa kök; yani asıl eylemdir.

Asıl eylemler hece bakımından şöyledir:

Bir heceliler: *at-, al-dılar, kork-mayınız, gör-müşler, dur-, koş-...*

İki heceliler: *oku-, işit-, ara-, kavra-dı, düşün-müyor, iste-mişler...*

Türemiş Eylemler

Doğru-l-du, us-lan-mış, mor-ar-mak, tık-ır-da-dı...

Bu örnekler adlardan, sıfatlardan, yansımalarından çeşitli eklerle türemiştir. Eylemlerin nasıl türedikleri konusunda daha geniş bilgi için 9. Üniteye bakınız.

Birleşik Eylemler

İki ya da daha çok sözcükle birleşmiş eylemler sayıca çoktur. Bunlar yapılarına, kurala bağlanıp bağlanmadıklarına göre üçe ayrılır:

- I. Kurallı birleşik eylemler
- II. Anlamca kaynaşmış birleşik eylemler
- III. Deyim biçiminde öbekleşmiş eylemler (eylem öbekleri)

I. Kurallı Birleşik Eylemler

Kurallı birleşik eylemler iki ana grupta incelenebilir:

- Özel birleşik eylemler
- Yardımcı eylemlerle yapılmış birleşik eylemler

Özel Birleşik Eylemler

Özel birleşik eylemler beş türdür:

- Yeterlik eylemi
- Tezlik eylemi
- Sürerlik eylemi
- İsteklenme eylemi
- Yaklaşma eylemi

Yeterlik Eylemi: “Bil-” eylemine *-a, -e* ekinin gelmesiyle yapılır.

Ehliyetli ve mütevazı olmak güç değildir; güçlük hem ehliyetsiz hem mütevazı olabilmektedir.

(Cenap Şahabettin)

Ali, Horoz’la arkadaşının çabucak savuştuklarını gördükten sonra güçlkle yerinden kalkabildi.

(Orhan Hançerlioğlu)

Trene yetişebildiniz mi? Orhan da gelebildi mi?

O kitabı okuyabildiniz mi? Bunu söyleyebilmek için iyice incelemek zorundayız.

Bu birleşmede “bil-” eylemi kendi sözlük anlamından tamamen uzaklaşarak birleştiği gövdeye;

- Gücü yeterlik, başarma anlamı katar:

Orhan bu masayı kaldırabilir (= Kaldırmaya gücü yeter).

Beş yaşında; gazete okuyabiliyor (= Okumayı başarıyor).

- Temel eyleme olasılık anlamı katar:

Bütün bu koşullardan daha acıklı ve daha korkunç olmak üzere, yurdunda, iş başında bulunanlar aymazlık ve sapkınlık içinde olabilirler.

(Söylev, Atatürk)

- Geniş zaman kipinin sorulu biçimi ses tonuyla “İzin verir misiniz?” anlamlı çok ince bir dilek anlamı taşır:

Odanıza girebilir miyim?...

- Aşağıdaki örnekte yeterlik anlamı katmerleşmiştir: Hem gücü yetmezlik hem de yapmamak olasılığı birleşiyor:

İngiliz adaları halkı kadar ileri demokrasiyi gerçekleştiremeyebiliriz. Ama biz-zat kendimizden de geri kalmamız için sebep var mıdır?

(Falih Rifkî Atay)

- Bütün eylemlerde olumsuzluk eki *-mA'*'dir. Her eylem bu ekle olumsuzlaşır. Bu genel kurala uygun olarak yeterlik eylemlerinde de olumsuzluk eki *-mA'*'dir. Yalnız yeterlik eyleminin olumsuzlaşmasında şöyle bir özellik daha vardır:

Yeterlik eyleminin olumsuzunda *-mA* gövdeyi kuran eylemlerden birincisine eklenen *-e*, *-a*'dan sonra gelir: *görebildi - göremedi, yazabilecek - yazamayacak, okuyabilmiş - okuyamamış...*

Biri ecdadıma saldırdı mı, batta boğarım.

- Boğamazsın ki?

Hiç olmazsa yanımdan koğarım.

(Mehmet Akif Ersoy)

Yeterlik eyleminin olumsuzluğunda *bil-* eylemi kullanılmaz; fakat sözcüklerle birleştirmeye yarayan geniş ünlü */e/*, */a/* gövdede kalır. Olumsuz gövdelerde *-mA'*'dan önce görülen bu */e/*, */a/* hem biçimce birleşikliği hem de anlamdaki yeterlik kavramını göstermeye yarar. Yalın eylemlerin olumsuzlarından yeterlik eylemlerinin olumsuzlarını ayırmaya yarayan da bu */e/*, */a/*'dır: *girmez-giremez, indirmez-indiremez, okumayacak-okuyamayacak...*

Girmeden tefrika bir millete düşman giremez;

Toplu vurdukça yürekler onu top sindiremez.

(Mehmet Akif Ersoy)

Tezlik Eylemi: *-i* eki ve “ver-” eylemiyle oluşan eylemlerdir.

Geç kalmam, geliveririm.

Daba çok gecikmeyiniz.

Yazveriniz...

Üzüliür diye söyleyivermekten çekindim. Gençsiniz; yorulmadan pazara gidip geliverirsiniz...

Bu birleşmede “ver-” eylemi kendi sözlük anlamından sıyrılarak birleşik gövdeye tezlik, çabukluk, apansızlık anlamı katmıştır:

Geliveririm. = Çabuk gelirim.

Yazveriniz. = Çabuk yazınız.

Koşuverdi. = Hemen koştu.

- Aşağıdaki örnekte tezlik anlamı biraz daha azalmış, yerine önemsizlik, gelişigüzellik anlamı gelmiştir:

İşte şurada şuracıkta... Arada cam olmasa elini uzatıverecek, ona dokunıverecekti.

(Peyami Safa)

Adapazarı treni kaçta gelir? Yarın öğreniver.

(Refik Halit Karay)

Derken Türklerin Asya'daki şarap şebri olan Fergana'dan tutturur, ilk şölenlere geçer, peder-şahi aileden asr-ı bazıra kadar uzanıverirdi.

(Yahya Kemal Beyatlı)

- Emir kiplerinde dilek anlamı sezilir:

Sana bin kerre dedim koşma, yavaş git yaramaz!

Haydi kalk ağlama, söz dinlesen olmaz mı biraz?

Silkiyer üstünü Ahmet bakıver ağlamasın.

(Mehmet Akif Ersoy)

- Tezlik eyleminin olumsuzu:

Kapıyı açıvermedi, Gelivermezse ne yaparız? Gidivermemiş...

Yukarıdaki örneklerde olumsuzluk eki *-mA*, birleşik tabanın sonuna gelmiştir; tezlik anlamı açıktır.

Kapıyı açmayiverdi, Gelmeyiverirse ne yaparız? Gitmeyivermiş...

Yukarıdaki örneklerde ise olumsuzluk eki *-mA*, birinci eylemin sonuna gelmiştir; önemsizlik, önem vermeyiş anlamı vardır.

Sürerlik Eylemi: Eylem tabanına *-a*, *-e* eki ile “kal-, gel-, dur-” eylemlerinden birinin eklenmesiyle oluşan eylemlerdir.

Uçağı kaçırınca arkasından bakakaldı.

Yorgundum; uyuyakalmışım.

Yıllardan beri okunagelen kitaplar...

Şebrin en güzel yerinde başlanan otel, iskelet olarak kalakalmıştır.

(Falih Rifki Atay)

Kadınlar derin derin birbirinin yüzüne bakışakaldılar.

(Cadı, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Bedibe ile Kadir şaşırakaldılar.

(Billur Kalp, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Tepeden kuyruğu dikmiş inedursun danalar.

(Mehmet Akif Ersoy)

Bu yöntem birçok eğitimci tarafından yıllardır uygulanagelmıştır.

Örneklerde olduğu gibi “kal-, gel-, dur-” eylemleri sözlük anlamlarından uzaklaşarak birleştikleri gövdeye sürerlik anlamı katmıştır.

“-e gel-”le birleşen kimi sözcüklerde tezlik anlamı da belirmektedir:

Çıkageldi. = Birden geldi.

DİKKAT

- Sürerlik eylemlerinde, anlam gerektirdikçe, gövdenin ikinci eylemleri olumsuzlaşmaktadır:

Uyuyakalmasın. Koşup durmasın. Alıkoymayınız.

- Kimi örneklerde birinci eylemlerin de olumsuzlaştığı görülür:

Bir milletin başına büyük bir felaket gelmeyedursun; bütün ahlak ve karakter değerleri öylesine karışıyor ki...

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

İsteklenme Eylemi: *-eceği* yapılı eylemsi ve o anlama gelen *-esi* yapılı sözcükler “gel-” eylemiyle öbekleşmektedir. Bu, bir özne ile yüklem öbekleşmesi olmakla birlikte aynı zamanda bir isteklenme anlamı da taşımaktadır.

Göreceği gelmek, göreceğim geldi...

... Ona adeta acıyasım geldi.

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Ata binestim geldi

Köye gidesim geldi.

(Bir Halk Türküsü)

Gönlümü yâre salasım geldi

Bahrine aşkın dolasım geldi.

(Kuddusi, XIX.)

- İsteklenme eylemlerinde olumsuzluk eki gövdelerin sonuna gelir: *Göreceğim gelmedi.*

Yaklaşma Eylemi: Eylem tabanlarına bir düz geniş ünlü /e/, /a/'dan sonra “yaz-” eyleminin eklenmesi ile oluşan eylemlerdir.

1918’de İstanbul elimizden gideyazdı.

(Falih Rıfkı Atay)

Ayağım kaydı; düşeyazdım.

Bardak kırılazdı.

Bayılazmak

Öleyazmak...

- “Yaz-” eylemi, sözlük anlamından sıyrılarak birleştiği gövdeye “yakınlık” anlamı katar: *Düşeyazdım.* = Az kalsın düşüyordum.

Yardımcı Eylemlerle Yapılmış Birleşik Eylemler

Ad soylu sözcüklere iş, hareket, oluş, kılış, yargı anlamı katan; asıl görevi bu olan sözcüklere **yardımcı eylem** denir.

Düşkünlere yardım etmeliyiz.

Sabret, muvaffak olursun.

Tanrı muvaffak eylesin!..

Bir rahm kılmanın ciğeri kan alanlara

Gurbette rüzgârı perişan olanlara.

(Fuzuli XVI.)

Yardımcı eylemlerin başlıcaları şunlardır:

Et-, eyle-, ol-, kıl-.

“Et-” Yardımcı Eylemiyle Yapılan Birleşik Eylemler: Dilimizde yardımcı eylemlerle yapılmış birleşikler çoktur. Türkçe ad soylu birçok sözcük yardımcı eylemlerle birleştiği gibi yabancı birçok ad ve sıfat da bu biçimde birleşik eylem kurmaya yarar. Daha çok addan, ad soylu sözcüklerden birleşik eylemler yapılır. Aşağıdaki örneklerin hepsi de “et-” eylemiyle yapılmış birleşiklerdir.

İşi berbat etti. Oyun etmiş. Göz ediyor. Telefon edelim.

Orhan’ı yolcu ettik.

Çalışan kol toprağı altın eder.

Sonunda herkesi memnun edebildim.

İki saatten beri bir tepe üzerinde Adana ovasını seyrediyordum.

(Reşat Nuri Güntekin)

- Yardımcı birleşik eylemlerin yabancı sözcüklerle birleşenlerine de sıklıkla rastlarız: *sipariş et-, icap et-, tasviye et-, ikram et-, protesto et-, boykot et-...*
- “Et-”le birleşen, kimi sözcüklerin son harfleri ikizleşir: *bis - bissediyor, zan - zannederim...*
- “Et-”le birleşen kimi Arapça sözcüklerin ikinci hecelerinde bulunan dar ünlüler düşer: *şükür - şükredelim, sabır - sabrediniz, kayıp - kaybetti, keşif - keşfetmiş, seyir - seyrediyordum, defî - defet...*
- İki sözcük birleşirken bir ses olayı olduysa sözcükler bitişik yazılır: *şükür - şükredelim, sabır - sabrediniz, kayıp - kaybetti, keşif - keşfetmiş...*
- İki sözcük birleşirken bir ses olayı yoksa ayrı yazılır: *yardım et-, gayret et-, sarf et-, terk et-...*

“Ol-” Yardımcı Eylemiyle Yapılan Birleşik Eylemler: Sözcükler “ol-” eylemiyle de birleşik eylem kurarlar.

Yardımcı Eylem: Ad soylu sözcüklere iş, hareket, oluş, kılış, yargı anlamı katan; asıl görevi bu olan sözcüklerdir.

Tanrı'ya şükrolsun; düşmanlarımız mahvoldu...

Hastamız iyi oldu.

Memnun oldum...

- İki sözcük birleşirken bir ses olayı olduysa sözcükler bitişik yazılır: *bis - bis-solunan, kabır - kabrolsun!...*

İki sözcük birleşirken bir ses olayı yoksa ayrı yazılır: *Var ol!, Mevcut olan...*

“Eyle-” Yardımcı Eylemiyle Yapılan Birleşik Eylemler: Sözcükler bazen “eyle-” eylemiyle de birleşik eylem kurarlar. Ancak kullanımları azdır.

Canı canan dilemiş vermemek olmaz ey dil

Ne niza eyleyelim ol ne senindir ne benim.

(Fuzuli, XVI.)

Mevla görelim neyler; neylerse güzel eyler.

“Eyle-” sözcüğüne daha çok eski metinlerde rastlanır. Günümüzde azalmış, yerini “et-” eylemine bırakmıştır.

“Kıl-” Yardımcı Eylemiyle Yapılan Birleşik Eylemler: Daha çok eski edebiyatımızda örneklerine rastladığımız, günümüzde kullanımı yok denecek kadar azalmış yardımcı eylemlerden biri de “kıl-” sözcüğüdür.

Esir-i cam olan rinde bakaretle nazar kılma

Ki her rind-i bela-keş kendi vadisinde bir Cem'dir.

(Ruhi, XVI.)

Ger ölümden kurtulam dersin yürü var âşık ol

Döne döne aşk oduyla cism ü canı kıl kebab.

(Niyazi, XVI.)

II. Anlamca Kaynaşmış Birleşik Eylemler

Anlamca kaynaşmış birleşik eylemler iki ana grupta incelenebilir.

- Sözcüklerden ikisi de kendi sözlük anlamlarından sıyrılmış, başka anlamlı bir gövde kurmuşlardır: *alıkoy-, elver-, öngör-, aşer-, varsay-, vazgeç-...*

Hiç, hiçbir şey onları zevklerinin en küçüğünden alıkoymaz.

(Falih Rifki Atay)

Ya Rab çekemem bu ıstırabı,

Hatta çekemem huzur u habı

Tebdil buyur bu hali artık;

Elverdi bu gördüğüm karanlık.

Kabrinde onun beni şehit et;

Elverdi türabının azabı.

(Makber, Abdülhak Hâmit Tarhan)

- Yalnız ikinci sözcükler, sözlük anlamlarından uzaklaşmıştır. Bununla birlikte anlamca birleşmişlerdir: *hasta düş-, yorgun düş-, boş gör-...*

Terli iken soğuk su içtiği için hasta düştü.

Dün hastanede karyoladan bir hasta düştü.

Yukarıda birinci örnekteki “hasta” sözcüğü tek başına cümlenin bir ögesi değildir; “düş-” eylemi ile anlamca kaynaşıp birleşik bir eylem oluşturarak cümlenin yüklemi olmuştur. Oysa ikinci örnekteki “hasta” cümlenin öznesidir.

Anlamca tam olarak kaynaşmış olan birleşik eylemler bitişik yazılır: *alıkoy-, elver-, öngör-, aşer-, varsay-, vazgeç-...*

Anlamca tam olarak kaynaşmamış olan birleşik eylemler ayrı yazılır: *hasta düş-, lazım gel-, boş gör-...*

DİKKAT

III. Deyim Biçiminde Öbekleşmiş Birleşik Eylemler

Konuluş, yapılış anlamlarından uzaklaşan, sözlük anlamlarını düşündürmeden kullanılan kalıplaşmış birçok söz öbeği vardır. Bunlara *deyim* denir.

Sonuna ad-eylem eki *-mek, -mak*'ı alabilen tüm deyimler, deyim biçiminde öbekleşmiş birleşik eylemdir: *gönül ver-, dış bile-, yüzü gül-, etekleri zil çal-, can çekiş-...*

Özet

Eylemleri, eylemlerde zaman ve kişi eklerini tanımak

Eylem; varlıkların yaptıkları işleri, hareketleri, kılışları ya da onlarla ilgili oluşları, yargıları zamana ve kişiye bağlayarak anlatan sözcüklerdir. Bu sözcüklerin her biri, içinde bulunduğu cümlede temelidir. Bu sözcükler olmadan cümle kurulamaz; düşünce, duygu, istek ve yargılar anlamsız kalır. Bu temel sözcüklerde;

- Zaman anlamı vardır.
- Kişi anlamı vardır.

Eylemlerin temel anlamlarından biri de zaman ilgisidir. Zaman, işin yapılışı ve anlatılışı bakımından üçe ayrılır:

I. Geçmiş zaman: İş, anlatıdan önce yapılmıştır.

II. Şimdiki zaman: İşin yapılmakta olduğunu, başka bir deyişle işle anlatışın birlikte olduğunu, bildiren zamandır.

III. Gelecek zaman: İşin söylendikten sonra yapılacağını bildiren zamandır.

İş, oluşu, kılışı, hareketi; yani edimi yapan varlığa *kişi* adı verilir. Eylemler kişileri bakımından üç çeşittir: Birinci kişi, ikinci kişi, üçüncü kişi.

Bildirme ve dilek kiplerini açıklamak

Bildirme Kipleri

Görülen Geçmiş Zaman (Kesin Geçmiş): Eylem tabanlarına (kök ya da gövdelerine) *-di* eki gelir. Bu ek, uyuma ve benzeşmeye göre değişerek *-di, -dı, -du, -dü; -ti, -tı, -tu, -tü* olur. İşin sözden önce yapıldığını bildirir. İşin yapıldığı söyleyenin duyularıyla ya da inancıyla kesindir.

Duyulan Geçmiş Zaman: Eylem tabanlarına *-miş* eki gelir. Ünlüler uyumuna göre değişerek *-miş, -mış, -muş, -mü* olur. Zaman bakımından görülen geçmiş zaman kipi gibidir, işlerin sözden önce olduğunu bildirir. Kesinlik bakımından ayrırlar. Görülen geçmişte işin yapıldığı kesindir. Duyulan geçmişte bu kesinlik yoktur. Söyleyen kendisi görüp duymamış, başkalarından işitmiştir ya da işitip okuduğuna inanç kesin değildir. Bu kip; acıları, üzüntüleri anlatmaya elverişlidir.

Şimdiki Zaman: Eylem tabanlarına *-(i)yor* eki getirilerek yapılır. İş yapılırken, olurken söylenir.

Geçmiş, gelecek ve geniş zaman anlamlı kullanışları çok yaygındır. Geçmişteki olaya bir yakınlık, bir şimdiki zaman anlamı katmak için de kullanılır.

Gelecek Zaman: Eylem tabanlarına *-ecek* eki getirilerek yapılır. İşin sözden sonra olacağını, yapılacağını bildirir.

Geniş Zaman: Eylemin her zaman yapıldığını, yapılacağını bildirir.

Dilek Kipleri

Gereklilik Kipi: Eylemin yapılmasının, olmasının gerektiğini bildiren kiptir. Eylem tabanlarına *-meli* gelir. Bu ek, kalın ünlülerden sonra *-malı* olur.

İstek Kipi: Eylemin olmasının istendiği kiptir. İstek kipinin birinci çoğul kişisi; öğüt, dilek anlamında kullanılır.

Dilek-Şart Kipi: Eylem tabanlarına *-se* ekinin gelmesiyle oluşan kiptir. Bu ek, kalın ünlülerden sonra gelirse *-sa*'ya dönüşür. Bu kip, iç içe iki anlamı içerir: Dilek ve şart.

Emir Kipi: Eylemin yapılmasını buyurmak için kullanılan kiptir. Bu kip, istek anlamında da kullanılır. Dualar ve beddualar da emir kipiyle olur. Emir kipinin üçüncü kişisi dilek, umut, yalvarma anlamlarında kullanılır. Emir kiplerinin komut olarak ünlemleştigi sık görülür.

Eylemleri yapılarına göre sınıflandırmak

Eylemler yapılarına göre üçe ayrılır.

Yalın (yalınç, basit, kök, asıl) eylemler: Aslında eylem olan; başka bir sözcükten türememiş, başka bir sözcükle birleşmemiş eylemlerdir.

Türemiş eylemler: Adlardan, sıfatlardan veya yansımalarından çeşitli eklerle türemiş eylemlerdir.

Birleşik eylemler: Birleşik eylemler yapılaşlarına, kurala bağlanıp bağlanmadıklarına göre üçe ayrılır:

- Kurallı birleşik eylemler
- Anlamca kaynaşmış birleşik eylemler
- Deyim biçiminde öbekleşmiş eylemler

I. Kurallı Birleşik Eylemler

Kurallı birleşik eylemler iki ana grupta incelenebilir:

- Özel birleşik eylemler
- Yardımcı eylemlerle yapılmış birleşik eylemler

Özel Birleşik Eylemler

Eylem tabanlarından biçimce birleşmiş ve anlamca kaynaşmış olan sözcüklerdir. Özel birleşik eylemler beş türdür:

- **Yeterlik eylemi:** “Bil-” eylemine *-a*, *-e* ekinin gelmesiyle yapılır.
- **Tezlik eylemi:** *-i* eki ve “ver-” eylemiyle oluşan eylemlerdir.
- **Sürerlik eylemi:** Eylem tabanına *-a*, *-e* eki ile “kal-, gel-, dur-” eylemlerinden birinin eklenmesiyle oluşan eylemlerdir.
- **İsteklenme eylemi:** *-eceği* yapılı eylemsi ve o anlama gelen *-esi* yapılı sözcükler “gel-” eylemiyle öbekleşmektedir. Bu, bir özne ile yüklem öbekleşmesi olmakla birlikte aynı zamanda bir isteklenme anlamı da taşımaktadır.
- **Yaklaşma eylemi:** Eylem tabanlarına bir düz geniş ünlü */e/*, */a/*’dan sonra “yaz-” eyleminin geldiği eylemlerdir.

Yardımcı Eylemlerle Yapılmış Birleşik Eylemler: Ad soylu sözcüklere iş, hareket, oluş, kılış, yargı anlamı katan; asıl görevi bu olan sözcüklere *yardımcı eylem* denir. Yardımcı eylemlerin başlıcaları şunlardır: *Et-, eyle-, ol-, kıl-*.

II. Anlamca Kaynaşmış Birleşik Eylemler

Anlamca kaynaşmış birleşik eylemler iki ana grupta incelenebilir.

- Sözcüklerden ikisi de kendi sözlük anlamlarından sıyrılmış, başka anlamlı bir gövde kurmuşlardır.
- Yalnız ikinciler sözlük anlamlarından sıyrılmışlardır. Bununla birlikte anlamca birleşmişlerdir: *Hasta düşmek, yorgun düştü, lazım gelmek, boş görmek...*

III. Deyim Biçiminde Öbekleşmiş Eylemler

Konuluş, yapılış anlamlarından uzaklaşan, sözlük anlamlarını düşündürmeden kullanılan kalıplaşmış birçok söz öbeği vardır. Bunlara *deyim* denir.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde eylem, istek kipinde çekimlenmiştir?

- a. Ben de bir bardak rica etsem.
- b. Eve gidince onu bir arar mısın?
- c. Bir de karşıdaki mağazaya bakayım.
- d. Yarın onlara da uğramayı düşünüyorum.
- e. Yarın için eve bir şeyler almalıyım.

2. Aşağıdaki cümlelerde geçen eylemlerden hangisinin kipi diğerlerinden **farklıdır**?

- a. Seni onlardan daha çok severim.
- b. Ben dış güzelliğe çok önem vermem.
- c. Bana biraz borç verir misin?
- d. Sana bir şey söylesem çok şaşırırsın.
- e. Yarın annelere uğramam gerekecek.

3. Aşağıdakilerden hangisi türemiş eylemdir?

- a. kaçtı
- b. kaçırıldı
- c. kaçırverdi
- d. kaçacak
- e. kaçabilirmiş

4. "Sarmak" sözcüğü aşağıdakilerin hangisinde eylem görevinde kullanılmıştır?

- a. Alevler her tarafı sarınca kaçacak yer aradık.
- b. İçimi saran keder beni günden güne eritiyor.
- c. Bahçeyi böcekler sardı.
- d. Kuşağını beline sarmadan güne başlamazdı.
- e. Çardağı saran bitkileri budadık.

5. Aşağıdakilerden hangisi özel birleşik eylemlerden biri **değildir**?

- a. Yeterlik
- b. Sürerlik
- c. Yaklaşma
- d. Gerekliklik
- e. İsteklenme

6. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi, bir yardımcı eylemle birleşince ses değişimine **uğramaz**?

- a. his
- b. rica
- c. sabır
- d. emir
- e. af

7. Aşağıdakilerden hangisi yapısına göre diğerlerinden farklıdır?

- a. geliver
- b. gitmiş
- c. sorayım
- d. baktı
- e. geliyor

8. Aşağıdakilerden hangisi yapısına göre diğerlerinden farklıdır?

- a. hissediyorum
- b. yüzüyor
- c. konuşmuş
- d. geldi
- e. okuyacağım

9. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde eylem gereklilik kipinde çekimlenmiştir?

- a. Çocuklar ilgi ister.
- b. Bu kenti özleyeceğim.
- c. Eve gidince beni ara.
- d. Üzerine düşen görevi yapmalısın.
- e. Buraya uğradığında bu konuyu bir de onunla konuşayım.

10. Aşağıdakilerden hangisi deyim biçiminde öbekleşmiş bir eylem **değildir**?

- a. Bakakaldı.
- b. Gönül vermiş.
- c. Diş bilediler.
- d. Gözden düştün sen.
- e. Baştan çıkmış o.

Yaşamın İçinden

“

Bitişik Yazılan Birleşik Kelimeler

Birleşik kelimeler aşağıdaki durumlarda bitişik yazılır:

1. Ses düşmesine uğrayan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *kaynana* (< *kayın ana*), *kaynata* (< *kayın ata*), *nasıl* (< *ne asıl*), *niçin* (< *ne için*), *pazartesi* (< *pazar ertesi*), *sütlaç* (< *sütlü aş*), *birbiri* (< *biri biri*).

2. *Et-* ve *ol-* yardımcı fiilleriyle birleşirken ses düşmesine veya ses türemesine uğrayan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *emretmek* (< *emir etmek*), *kaybolmak* (< *kayıp olmak*), *baletmek* (< *bal' etmek=tabtitan indirmek*), *menolunmak* (< *men' olunmak*); *affetmek* (< *af etmek*), *redetmek* (< *ret etmek*).

UYARI: Sadece söyleyişte tonlulaşma biçiminde ses değişmesine uğrayanlar ayrı yazılır: *azat etmek*, *hamt etmek*, *izaç etmek*, *iktisap etmek*. Bu örneklerde tonluluk söyleyişte belirtilir.

3. Kelimelerden her ikisi veya ikincisi, birleşme sırasında benzetme yoluyla anlam değişmesine uğradığında bu tür birleşik kelimeler bitişik yazılır.

a. Bitki adları: *aslanagzı*, *civanperçemi*, *keçiboynuzu*, *kuşburnu*, *turnagagası*, *açığağzı*, *akkuyruk* (çay), *alabaş*, *altınbaş* (kavun), *altıparmak* (palamut), *beşbıyık* (muşmula), *acemborusu*, *çobançantası*, *gelifeneri*, *karnıkara* (börülce), *kuşyemi*, *şeytanarabası*, *venüsçarığı*, *yılanyastığı*, *akşamsefası*, *camgüzeli*, *çadırısağı*, *gecesefası*, *ayşekadın* (fasulye), *hafızali* (üzüm), *havvaanaeli*, *meryemanaeldiveni*.

b. Hayvan adları: *danaburnu* (böcek), *akbaş* (kuş), *alabacak* (at), *bağrıkkara* (kuş), *beşparmak* (deniz hayvanı), *beşpençe* (deniz hayvanı), *çakırkanat* (ördek), *elmabaş* (tepeli dalgıç), *kababurun* (balık), *kamçıkuşruk* (koyun), *kamışkulak* (at), *karabaş*, *karagöz* (balık), *karafatma* (böcek), *kızıkanat* (balık), *sarıkuşruk* (balık), *yeşilbaş* (ördek), *sazkayası* (balık), *sırtıkara* (balık), *şeytaniğnesi*, *yalıçapkını* (kuş), *bozbakkal* (kuş), *bozyürük* (yılan), *karadul* (örümcek), *sarısabır* (bitki).

c. Hastalık adları: *itdirseği* (arpacık), *delibaş*, *karabacak*, *karataban*.

ç. Alet ve eşya adları: *balıkgözü* (halka), *deveboynu* (boru), *domuzayağı* (çubuk), *domuztırnağı* (kanca), *horozayağı* (burgu), *kargaburnu* (alet), *keçitırnağı* (oyma kalemi), *kedigözü* (lamba), *leylekgagası* (alet), *sıçankuyruğu* (törpü), *baltabaş* (gemi) *gagaburun* (gemi), *kancabaş* (kayık), *adayavrusu* (tekne).

d. Biçim adları: *ayıbacığı* (yelken biçimi), *balıksırtı* (desen), *civankaşı* (nakış), *eşeksırtı* (çatı biçimi), *kazkana-dı* (oyun), *kırlangıçkuyruğu* (işaret), *koçboynuzu* (işaret), *köpekkuyruğu* (spor), *sıçandışı* (dikiş), *balgümeci* (dikiş), *beşikörtüsü* (çatı biçimi), *turnageçidi* (fırtına).

e. Yiyecek adları: *dilberdudağı* (tatlı), *hanımgöbeği* (tatlı), *hanımparmağı* (tatlı), *kadınbudu* (köfte), *kadıngöbeği* (tatlı), *kargabeyni* (yemek), *kedidili* (bisküvi), *tavukgöğsü* (tatlı), *vezirparmağı* (tatlı), *bülbülüvası* (tatlı), *kuşlokumu* (kurabiye), *alinazık* (kebab).

f. Oyun adları: *beştaş*, *dokuztaş*, *üçtaş*.

g. Gök cisimlerinin adları: *Altıkardeş* (yıldız kümesi), *Arikovanı* (yıldız kümesi), *Büyükayı* (yıldız kümesi), *Demirkazık* (yıldız), *Küçükayı* (yıldız kümesi), *Kervankıran* (yıldız), *Samanyolu* (yıldız kümesi), *Yedikardeş* (yıldız kümesi).

ğ. Renk adları: *baklaçiçeği*, *balköpüğü*, *camgöbeği*, *devetüyü*, *fildişi*, *gülkurusu*, *kavuniçi*, *narçiçeği*, *ördekbashi*, *ördekgagası*, *tauşanağzı*, *tauşankanı*, *turnagözü*, *vapurdumanı*, *vişneçürüğü*, *yavruağzı*.

4. *-a*, *-e*, *-ı*, *-i*, *-u*, *-ü* zarf-fiil ekleriyle *bilmek*, *vermek*, *kalmak*, *durmak*, *gelmek*, *görmek* ve *yazmak* fiilleriyle yapılan tasvirî fiiller bitişik yazılır: *alabildiğine*, *düşünebilmek*, *yapabilmek*; *uyuyakalmak*; *gidedurmak*, *yazadurmak*; *çıkagelmek*, *olagelmek*, *süregelmek*; *düşeyazmak*, *öleyazmak*; *alıvermek*, *gelivermek*, *güliüvermek*, *uçuvermek*; *düşmeyegör*, *ölmeyegör*.

5. Bir veya iki ögesi emir kipiyle kurulan kalıplaşmış birleşik kelimeler bitişik yazılır: *alaşağı*, *albeni*, *ateşkes*, *çalçene*, *çalıyaka*, *dönbaba*, *gelberi*, *incitmebeni*, *rastgele*, *sallabaş*, *sallasırt*, *sıkboğaz*, *unutmaben*; *çekyat*, *geçgeç*, *kaçgöç*, *kapkaç*, *örtbas*, *seçal*, *veryansın*, *yapboz*, *yazboz tahtası*.

6. *-an/-en*, *-ı/-ar/-er/-ır/-ir*, *-maz/-mez* ve *-mış/-miş* sıfat-fiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *ağaçkakan*, *alaybozan*, *cankurtaran*, *çöpçatan*, *dalgakıran*, *demirkapan*, *etyaran*, *filizkıran*, *gökdelen*, *oyunbozan*, *saçkıran*, *yelkovan*, *yolgeçen*; *akımtoplar*, *altıpatlar*, *barışsever*, *basınçölçer*, *betonkarrar*, *bilgisayar*, *çoksatar*, *dilsever*, *füzeatar*, *özezer*, *pürüzalır*, *uçaksavar*, *yurtsever*; *baştanıamaz*, *değerbilmez*, *etyemez*, *hacıyatmaz*, *kadribilmez*, *karıncaez-*

mez, kuşkonmaz, külyutmaz, tanrıtanımaz, varyemez; çokbilmiş, güngörmüş.

7. İkinci kelimesi -dı (-di / -du / -dü, -tı / -ti / -tu / -tü) kalıplaşmış belirli geçmiş zaman ekleriyle kurulan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *albastı, ciğerdeldi, çıtkırıldım, dalbastı, firdöndü, gecekondı, gündöndü, bün-kârbeğendi, imambayıldı, karyagdı, külbastı, mirasyedi, papazkaçtı, serdengeçti, şıpsevdi, zıpçıktı*.

8. Her iki kelimesi de -dı (-di / -du / -dü, -tı / -ti / -tu / -tü) belirli geçmiş zaman veya -r / -ar / -er geniş zaman eklerini almış ve kalıplaşmış bulunan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *dedikodu, kaptıkaçtı, oldubitti, uçtuuçtu (oyun); biçerbağlar, biçerdöver, göçerkonar, kazaratar, konargöçer, okuryazar, uyurgezer, yanardöner, yüzergezer*.

Aynı yapıda olan *çakarmaz* kelimesi de bitişik yazılır.

9. Somut olarak yer bildirmeyen *alt, üst ve üzeri* sözlerinin sona getirilmesiyle kurulan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *ayakaltı, bilinçaltı, gözaltı (gözetim), şuuraltı; akşamüstü, akşamüzeri, ayaküstü, ayaküzeri, bayramüstü, gerçeküstü, ikindiüstü, olağanüstü, öğleüstü, öğleüzeri, suçüstü, yüzüstü*.

10. İki veya daha çok kelimenin birleşmesinden oluşmuş kişi adları, soyadları ve lakaplar bitişik yazılır: *Alper, Aydoğdu, Birol, Gülnihal, Gülseren, Gündoğdu, Şenol, Varol; Abasıyanık, Adıvar, Atatürk, Gökaltı, Güntekin, İnönü, Karaosmanoğlu, Tanpınar, Yurdakul; Boynueğri Mehmet Paşa, Tepedelenli Ali Paşa, Yirmisekiz Çelebi Mehmet, Yedisekiz Hasan Paşa*.

11. İki veya daha çok kelimeden oluşmuş Türkçe yer adları bitişik yazılır: *Çanakkale, Gümüşhane; Acıpayam, Pınarbaşı, Şebinkarahisar; Beşiktaş, Kabataş*.

Şehir, kent, köy, mahalle, dağ, tepe, deniz, göl, ırmak, su vb. kelimelerle kurulmuş sıfat tamlaması ve belirtisiz isim tamlaması kalıbındaki yer adları bitişik yazılır: *Akşehir, Eskişehir, Süşehri, Yenişehir; Atakent, Batıkent, Konutkent, Korukent, Çengelköy, Sarıyer, Yenimahalle; Karabağ, Karadağ, Uludağ; Kocatepe, Tınaztepe; Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz; Acıgöl; Kızılırmak, Yeşilirmak; İncesu, Karasu, Sarısu, Akçay*.

12. Kişi adları ve unvanlarından oluşmuş mahalle, meydan, köy vb. yer ve kuruluş adlarında unvan kelimesi sonda ise, gelenekleşmiş olarak bitişik yazılır: *Abidinpaşa, Bayrampaşa, Davutpaşa, Ertuğrulgazi, Kemalpaşa (ilçesi); Necatibey (Caddesi), Mustafabey (Caddesi)*.

13. Ara yönleri belirten kelimeler bitişik yazılır: *güneybatı, güneydoğu, kuzeybatı, kuzeydoğu*.

14. Bunlardan başka dilimizde her iki ögesi de asıl anlamını koruduğu hâlde yaygın bir biçimde gelenekleşmiş olarak bitişik yazılan kelimeler de vardır:

a. Baş sözüyle oluşturulan sıfat tamlamaları: *başağırlık, başbakan, başçavuş, başeser, başfiyat, başbekim, baş-*

hemşire, başkahraman, başkarakter, başkent, başkomutan, başköşe, başmüfettiş, başöğretmen, başparmak, başpehlivan, başrol, başsavcı, başşebir, başyazar.

b. Bir topluluğun yöneticisi anlamındaki başı sözüyle oluşturulan belirtisiz isim tamlamaları: *aşçıbaşı, binbaşı, çarkçıbaşı, çeribaşı, elebaşı, mehterbaşı, onbaşı, ustabaşı, yüzbaşı*.

c. Oğlu, kızı sözleri: *çapanoğlu, eloğlu, binoğlubin, el-kızı*.

ç. Ağa, bey, efendi, hanım, nine vb. sözlerle kurulan birleşik kelimeler: *ağababa, ağabey, beyefendi, efendibaba, hanımanne, hanımefendi, baciaga, bıyarağalık, kadınnine, paşababa*.

d. Biraz, birkaç, birkaçı, birtakım, birçok, birçoğu, hiçbir, hiçbir, herhangi belirsizlik sıfat ve zamirleri de gelenekleşmiş olarak bitişik yazılır.

15. Ev kelimesiyle kurulan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *aşevi, bakımevi, basımevi, doğumevi, gözlemevi, huzurevi, konukevi, orduevi, öğretmenevi, polisevi, yayınevi*.

16. Hane, name, zade kelimeleriyle oluşturulan birleşik kelimeler bitişik yazılır: *çayhane, dersbane, kahvehane, yazıhane; beyanname, kanunname, seyahatname, siyasetname; amcazade, dayızade, teyzezade*.

UYARI: Eczahane, hastahane, pastahane, postahane sözleri kullanımdaki yaygınlık dolayısıyla eczane, hastane, pastane, postane biçiminde yazılmaktadır.

17. Farsça kurala göre oluşturulan isim ve sıfat tamlamaları ile kalıplaşmış biçimler bitişik yazılır: *cürmümeşhut, darıdünya, ehlibeyit, ehvenişer, erkânıharp, fecrisadık, gayrimenkul, gayrimeşru, hüsnükuruntu, hüsnüniyet, suikast, hamdüsenâ, bercümerç*.

18. Arapça kurala göre oluşturulan tamlamalar ve kalıplaşmış biçimler bitişik yazılır: *aliyyülâla, ceffalkalem, darülaceze, darülfünun, datüssıla, fevkalade, fevkalbeşer, hıfzıssıbbâ, hüvelbaki, şeyhülislam, tabtelbahir, tabteşsuur; âlemşümül, cıbanşümül, aleykümselam, Allahualalem, bismillab, fenafillab, fisebilillab, hafazanallah, inşallah, maşallah, velhasıl, velhasılıkelam*.

19. Müzik makam adları bitişik yazılır: *acembuselik, bisarbuselik, mubayyerkürdi*.

Bir sıfatla oluşturulan usul adlarında sıfat ayrı yazılır: *ağır aksak, yürük aksak, yürük semai*.

20. Kanunda bitişik geçen veya bitişik olarak tescil ettirilmiş olan kuruluş adları bitişik yazılır: *İçişleri, Dışişleri, Genelkurmay, Yükseköğretim*.

Kaynak: <http://www.tdk.gov.tr> adresinden 12.07.2009 tarihinde erişilmiş ve "Birleşik Kelimelerin Yazılışı" bölümünden alınmıştır.

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız farklıysa “Eylem Kipleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. e	Yanıtınız farklıysa “Eylem Kipleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. b	Yanıtınız farklıysa “Eylemin Yapısı” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. c	Yanıtınız farklıysa “Eylemler” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. d	Yanıtınız farklıysa “Özel Birleşik Eylemler” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. b	Yanıtınız farklıysa “Yardımcı Eylemlerle Yapılmış Birleşikler” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. a	Yanıtınız farklıysa “Eylemin Yapısı” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. a	Yanıtınız farklıysa “Eylemin Yapısı” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. d	Yanıtınız farklıysa “Eylem Kipleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. a	Yanıtınız farklıysa “Deyim Biçiminde Öbekleşmiş Eylemler” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

-(i)yor eki için çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bu ekin eski bir “yürür, yorur” eyleminden geldiği ileri sürülmektedir.

Gördü kim kendi... aptes alıyürür (alıyorur). *Şeybin seccadesi dabi ağaç üzerinde durur*.

Anın tarik-ı irşat ve tasavvufu bu âlemde benüz duruyorur (duruyürür).

(Müzekki'n-Nüfus, XV.)

-(i)yor ekinin oluşup gelişmesinden önce, bu anlamda -ir ekiyle biçimlenmiş kiplerin kullanıldığı görülmektedir:

Bana sorma nişün esrük olursun.

(Sultan Veled)

Beyrek, Oğuz'a geldi baktı bir ozan gidir. Eydür Mere ozan nereye gidirsen? Ozan eydür Bey yiğit düğüne gidi-direm.

Ne söylirsen ne eydürsen canım baba

Bu kadar işten korkan yiğit mi olur?

(Dede Korkut)

Sıra Sizde 2

-ecek biçimindeki gelecek zaman kipi yakın yüzyıllarda doğmuştur. Daha önceleri gelecek zaman kipi anlamı, değişik eklerle verilmiştir:

Bu ek Orhun Yazıtlarında -*daçı* şeklindedir:

Boldaçısen = olacaksın. (VIII. yy.)

Divan-ü Lûgat-it-Türk'te gelecek zaman eki olarak -*gey*, -*gay* kullanılmıştır:

gelgey = gelecek

kurgay = kuracak (XI. yy.)

-*iser* şeklinin kullanıldığı örnekler vardır:

Hayrım şerrim yazılısar

ömrüm ipi üzülüiser.

(Yunus Emre, XIII-XIV.)

Eşrefoğlu Rumi sen de âbir toprak olusarsın.

(Eşrefoğlu, XV.)

-*esi* şeklinin kullanıldığı örnekler de vardır:

Ya Yusuf gözlerin ne görklüdür! “Evvel tenimden yere düşesi oldurur.” Ya Yusuf yüzün ne görklüdür! “Evvel toprak anı yiyesidir.”

(Yusuf ve Zeliha, XIV.)

Sıra Sizde 3

FİİLDE KİP

(Alm. Modus; Fr. mode; İng. mood; Osm. sîga)

Batı dillerine Lâtince modus teriminden aktarılmış olan ve Türkçede “şekil, biçim, kalıp” anlamlarına gelen kip için gramerlerimizde verilen tanımlar ve yapılan açıklamalar oldukça bulanık ve karışıktır. Bunlar bazı noktalarda birbirlerinden ayrılmaktadır. Kipi, fiilin gösterdiği hareketin nasıl yapıldığını veya olduğunu bildiren bir şekil veya tarz olarak kabul eden görüşlerin yanında kip ile zamanı iç içe düşünen ve bunları birbirinden ayırmayıp zamanı kip gibi kabullenen görüşler de vardır.

Bazı gramer kitaplarında da kip, “fiillerin eylemleri, oluşları, durumları zamanla ilgili olarak anlatma biçim-

leri” veya “fiilde eylem, zaman ve şahıs kavramlarının birleşkesi” olarak verilmiştir. “Eylemin zaman ve kişi kavramı veren biçimine kip denilmektedir.” tanımı ile aynı görüşü paylaşan daha başka gramer yazarları da vardır.

Tahsin Banguoğlu da kipi “zaman (ve varsa tarz) eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi ekleri almasıyla meydana geldiğini” bildirmiştir. Dolayısıyla kipi yine zaman (varsa tarz) ve şahıs kavramlarına bağlamıştır.

J. Deny, siyga (kip)’nın bir tanımlamasını yapmamakla birlikte, zaman ve şahısla ilgili açıklamalarından, onun da kipi yine zaman ve şahıs kavramlarına bağladığı anlaşılıyor. Sezai Güneş ise, “Zaman İfadesi / Kipler” başlığı altında, dördü şekil, beşi zaman ifade etmek üzere kullanılan dokuz ana kalıptan söz etmiştir. Ancak, yaptığı sınıflandırmada “Haber kipleri”nde yalnız “zaman ifadesi”nin “Tasarlama kipleri”nde de yalnız “şekil ifadesi”nin bulunduğunu bildirmiştir.

Kipi bütünüyle zaman kavramı dışında tutan görüşler de vardır. A. Dilaçar, kipi zamanla hiç ilgisi olmadığını belirtir. Ona göre kip, “fiilin gösterdiği sürecin (vetire, proces) hangi psikolojik koşullar altında meydana geldiğini ya da gelmek istendiğini bildiren ve ruh durumunu, kişisel duyguları, niyeti, isteği belirten bir gramatikal ulamdır.” Burada “önemli olan ruh durumunun herhangi bir anlatım kalıbına girerek belirtilmesidir.” Demek oluyor ki Dilaçar’a göre kip, insandaki çeşitli ruh durumlarının türlü anlatım biçimleri ile ortaya konmasıdır. Bu bakımdan kiplerin sayısı da sınırlı değildir. Ruh durumlarının sayısınca kip vardır.

Dilin toplumsal bir olgu olduğu ve değişik işlevleri bulunduğu noktasından hareket ederek, Dilaçar’ın yaptığı kip ayırımlarının “salt eylem öbeği çerçevesinde algılanmasının yeterli olmadığı”, bunun daha başka ölçüler ile de değerlendirilmesi gerektiği görüşünde olan bazı dilciler de vardır.

Doğan Aksan’a göre kip, “Eylemin bildirdiği devininin, oluşun, kılınışın konuşan açısından ne tarzda ve ne yolda yansıtıldığını gösterir. Bir bakıma, açıklamada beliren ruh durumudur da denebilir.”

Gramerlerimizde ve özel araştırmalarda kip için yer alan başlıca görüşlere işaret ettikten sonra, kipi zaman ile doğrudan doğruya bir ilişkisi olmadığını belirtmek durumundayız. Ancak, kiplerin bir grubu, girdikleri çekim kalıpları içinde aynı zamanda zaman kavramını da taşımış olduklarından, bu durum kip ile zamanın iç içe girmesine ve birbirine karıştırılmasına yol açmıştır. Bu açıklamadan sonra kipi, Türkçedeki şekil ve işlev özelliklerine bakarak şöyle bir tanıma bağlayabiliriz: Kip,

kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılınışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir. Bu kalıp içinde, bu anlatım biçiminde kipi dildeki kullanış biçimleriyle ilgili olarak bir ruh durumunun varlığı da söz konusudur. Yani kip, aynı zamanda bir oluş ve kılınış nasıl bir ruh durumu ile ilgili olduğunu da belirtir. Sonuç olarak diyebiliriz ki, fiiller şekil, zaman ve şahsa bağlı bir yargıya dönüşebilmek için belirli anlatım kalıplarına girerler. İşte bu anlatım kalıplarına kip, bu kavramı karşılayan eklere de kip ekleri diyoruz.

Türkiye Türkçesinde başlıca iki anlatım kalıbı yani iki ana kip vardır. Bunlar: 1. Bildirme kipleri, 2. Tasarlama kipleridir. Ancak, mastar olmaktan çıkarak bir yargıya dönüşmüş olan fiiller ister istemez zaman ve şahıs eklerine bağlandıklarından, fiillerin bu ekleri almış çekimli biçimlerinde bildirme kiplerinde beş, tasarlama kiplerinde dört olmak üzere toplam dokuz anlatım kalıbı yani kip ortaya çıkar.

Görülüyor ki kip, şekil ve zaman kavramları temelde ayrı ayrı şeylerdir. Ancak, kipler, zaman ekleri ile birleşmeden kendi varlıklarını ortaya koyamadıkları için, çekimli bir fiilin bir yargı kalıbı içinde mi yoksa bir niyet, bir tasarlama kalıbı içinde mi olduğunu ancak zaman ve tasarlama ekleri belli ettiğinden, bu noktada zaman kavramı ile kip kavramı iç içe girmiş bulunmaktadır. Daha doğrusu fiildeki kip, kendi varlığını ancak zaman ekleri ile ortaya koyabilmektedir. Buna göre kip, şekil + zaman kavramlarının birleşigidir. Bir kısım gramerlerde kip ile zamanın birbirine karıştırılması veya aynı sayılması da sanırız bundan kaynaklanmıştır.

Kaynak: Korkmaz, Zeynep (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK yayını, Ankara, s:567-570.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Banguoğlu, T. (1990). Türkçenin Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 528.
- Ergin, M. (2004). Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları : 827.

8

Amaçlarımız

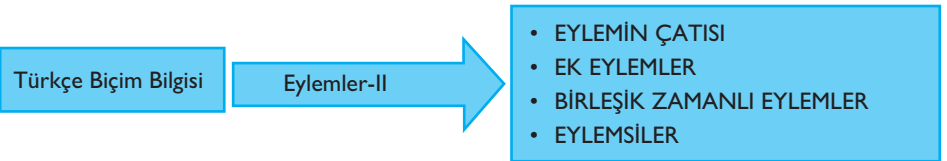
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Eylem çatılarını açıklayarak geçişli ve geçişsiz eylemleri saptayabilecek,
- Ek eylemleri tanımlayarak sınıflandırabilecek,
- Birleşik zamanlı eylemleri çözümleyebilecek,
- Eylemsileri tanıyabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Çatı
- Nesne
- Geçişli eylem
- Geçişsiz eylem
- Etken eylem
- Edilgen eylem
- Dönüşlü eylem
- İşteş eylem
- Ek eylem
- Eylemsi

İçerik Haritası

Eylemler-II

EYLEMİN ÇATISI

Eylem çatılarını açıklayarak geçişli ve geçişsiz eylemleri saptamak

Eylemlerin nesnelere, öznelerine göre olan özelliklerine; bir başka deyişle çekimli bir eylemden oluşan yüklem nesne ve özneye göre gösterdiği durumlara **çatı** denir.

Çatı: Çekimli bir eylemden oluşan yüklem nesne ve özneye göre gösterdiği durumlardır.

Nesnelerine Göre Eylemler

Eylemler, nesne alıp almadıklarına göre ikiye ayrılır:

- Geçişli eylemler
- Geçişsiz eylemler

Geçişli Eylemler

Turgut kapıyı açtı. Yalçın şiir okuyor.
cümlelerinde Turgut'un "açma" işinden etkilenen öge, *kapı*;
Yalçın'ın "okuma" işinden etkilenen öge, *şiir*dir.

Kapıyı ve şiir sözcükleri "nesne"dir. Bir örnek daha verelim:

Bu yüksek tepeye dikti bu taşı.

(Yahya Kemal)

Yukarıdaki cümlelere göre öznelerin yaptıkları "açmak, okumak, dikmek" işleri başkalarına geçmiş, başkalarını etkilemiştir. Başka bir deyişle öznenin etkisi dışı dökündür. Öznesinin yaptığı iş başkasına geçen; yani nesne alan eylemler *geçişli*dir.

Geçişsiz Eylemler

Kuş uçar.

Yalçın düştü.

Top patladı.

Susadım gayet harareten kati.

(Mevlit, Süleyman Çelebi)

Yukarıdaki cümlelerde “uç-, düş-, patla-, susa-” eylemleri öznenen başkalarına geçmiyor; yani öznenin etkisi dışı vurmuyor. Öznesinin yaptığı iş başkalarına geçmeyen; yani nesne almayan eylemler *geçişsiz*dir.

Bir eylemin geçişli olup olmadığını, nesne alıp almadığını denemek için eyleme “Neyi?”, “Kimi?” sorularından biri sorulur. Sorulardan biri uygun düşer, soruya yanıt alınırsa eylem geçişlidir. Sorular uygun düşmez, yanıt alınmazsa geçişsizdir.

Şu örneklerde deneyelim:

<i>Dinleyiniz.</i>	Neyi?	Dersi, konferansı...	Kimi? Beni...
<i>Gördüler.</i>	Neyi?	Evi, odayı, ağacı...	Kimi? Orhan'ı...
<i>Yazacak.</i>	Neyi?	Şiiri, ödevi...	

Yukarıda verilen örneklerde sorulan sorulara yanıt alınıyor; eylemler geçişlidir.

Oysa;			
<i>Geldik.</i>	Neyi geldik?		Kimi geldik?
<i>Durunuz.</i>	Neyi durunuz?		Kimi durunuz?
<i>Gülmek.</i>	Neyi gülmek?		Kimi gülmek?

Yukarıda verilen örneklerde ise sorulan sorulara yanıt alınamıyor; eylemler geçişsizdir.

DİKKAT

Nesnesi belirtisiz olan geçişli eylemlerde “Neyi?” sorusu yerine “Ne?” de kullanılır. Hem geçişli hem geçişsiz; yani kimi anlamlarıyla geçişli kimi anlamlarıyla geçişsiz olan eylemler vardır: *gez-, geç-, sür-, çal-...*

Tren biraz önce önümüzden geçti. (geçişsiz)

Otomobil, otobüsü hızla geçti. (geçişli)

Geçişsiz Eylemlerin Ekle Çatı Değiştirmesi

Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi geçişsiz eylemler geçişli duruma gelebilir:

Üşümek, geçişsizdir; *üşü-t-mek*, *-t* ile geçişli olmuştur.

Yatmak, geçişsizdir; *yat-ır-mak*, *-Ir* ile geçişli olmuştur.

Ötmek, geçişsizdir; *öt-tür-mek*, *-Dir* ile geçişli olmuştur.

Dalmak, geçişsizdir; *dal-dır-mak*, *-Dir* ile geçişli olmuştur.

Örnekler gösteriyor ki geçişsiz bir eylemin kök ya da gövdesine uyuma göre *-t*, *-Ir*, *-Dir* eklerinden biri gelirse eylem geçişli olur. Bu şekilde oluşan eylemlere **oldurğan eylemler** denir. Aşağıda bu yapılar daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

-t, -(I)t Ekiyle Geçişli Olan Eylemler

I. *İnle-tmek*, *yürü-tmek*, *büyü-tmeli*, *eri-tmeli*, *acı-tıyor...*

II. *İncel-tmek*, *azal-tmak*, *doğrul-tmak*, *yüksel-tmeli*, *alçal-tıyor...*

III. *Öksür-tmek*, *aksır-tmak*, *kabar-tır*, *otur-tmadı*, *bağır-tmaz...*

IV. a) *Tüketmek*, *aldatmak*, *avutmak*, *öğretmek...*

b) *İletmek*, *yönetmek*, *yaratmak*, *gözetmek...*

Yapılışı

Bu eylemlerin tabanları ikişer hecelidir.

I. örneklerde tabanlar ünlü ile bitiyor.

II. örnekler, sıfatlardan *-(e)l* ekiyle türemiş eylemlerdir.

Oldurğan eylem: Geçişsiz olan bir eylemin kök ya da gövdesine uyuma göre *-t*, *-Ir*, *-Dir* eklerinden birinin getirilmesiyle oluşan eylemdir.

III. örnekler, tabanları /r/ harfiyle biten ikişer heceli köklerdir.

IV. -t ile geçişli duruma gelmişe benzeyen eylemler vardır: tüketmek, aldatmak, kirletmek, avutmak, öğretmek, donatmak...

Bunların -t'siz kökleri kullanılmadığı için bunları oldurgan değil geçişli saymak yerinde olur.

Ayrıca;

/rk/ ile biten tabanlar da -It eki alır: sark-ıtmak, kork-utmamış, ürk-ütmeyiniz...

/k/ ile biten kimi tabanlar da -It eki alır: ak-ıtmak, kok-utmak...

-(I)r Ekiyle Geçişli Olan Eylemler

Piş-irmek, taş-ırmak, kop-armak, duy-urmak, doy-urdu, bit-ir-, çık-ar-, kaçır-, aş-ır-, düş-ür-, uçur-...

Yapılışı

Eylemlerin hepsi de birer heceli köklerdir. Ancak böyle olan her kök -(I)r ekiyle geçişli yapılmaz: *in-dirmek, kay-dırmak, kız-dırmayınız, küs-türmüş, koş-turuyor...*

-r'den önce gelen ünlü, çok kez dardır; düz geniş ünlü olduğu da görülür: *kop-armak, gid-ermek, çık-armak...*

Kesin bir kurala bağlanamayan bu ek için genel kullanılışa uymak doğru olur.

-Dİr Ekiyle Geçişli Olan Eylemler

I. *Es-tirmek, öt-türmek, in-dirdim, koş-turmuş, gez-direlim, gül-dürmek, var-dırmak...*

II. *Kucaklaş-tırmak, sevin-dirmek, inan-dırmış, uslan-dıracak...*

Yapılışı

I. -Dİr eki daha çok bir heceli köklere gelmektedir.

II. İki ve daha çok heceli eylem tabanlarından;

- Sonunda /l/ ya da /r/ bulunmayanlara ve ünlülerle bitmeyenlere gelmektedir.

- Dönüşlü ve daha çok işteş tabanlar da -Dİr' la çatı değiştirebilirler.

Geçişlilik Derecelerinin Artırılması

Geçişsiz eylemler, eklerle geçişli olabildikleri gibi geçişli eylemler de bu eklerle ikinci, üçüncü dereceden geçişli olur:

“Yaz-” eylemi geçişlidir, -Dİr ekiyle ikinci dereceden geçişli olur: *yaz-dır-...* Bir ek daha (-t) eklenirse üçüncü dereceden geçişli olur: *yaz-dır-t-...* Bunlara *ettirgen, katmerli ettirgen eylemler* de denir.

Turgut kitabı aldı. “Aldı” aslında I. derece geçişlidir.

Turgut kitabı Ahmet'e aldırıldı. “Aldırdı” ekle II. derecede geçişli olmuştur.

Turgut kitabı Ahmet'in aracılığıyla Yalçın'a aldirtmış. “Aldirtmış” iki ekle III. derecede geçişli olmuştur.

Dördüncü dereceye çıkanlar da vardır: *böl-, böldür-, böldürt-, böldürttür-...*

Bu eklerle bütün geçişsiz eylemler geçişli olduğu gibi geçişlilerin de geçiş dereceleri artırılabilir. Ancak ikiden çok ek getirmek sakıncalıdır; ikiden çok ek geldiğinde:

- Anlamı kavramak güçleşir. “*Turgut kitabı aldı.*” cümlesinde “almak” işini, doğrudan özne (Turgut) yapıyor. Eylem ikinci dereceden geçişli olunca, “*Turgut kitabı Ahmet'e aldirdi.*” şeklinde, “almak” işini özne (Turgut), Ah-

met'e yaptırıyor. Üçüncü derecede; "*Turgut kitabı Ahmet'in yardımıyla Yalçın'a aldirtmış.*" cümlesinde de "almak" işini özne (Turgut) değil, araç olan Ahmet değil ikisinin etkisiyle üçüncü bir kişi olan Yalçın yapıyor. Eklerin sayısı; yani geçiş dereceleri bundan fazla olursa özne etkisinin kaç araçtan geçtiğini kavramak güçleşir.

- Çok ekli bir eylemin söylenişi de ses açısından güçleşir, sevimsiz olur. Örneğin "yazdirttırdım" eyleminde üç geçiş eki vardır. Sesleri çıkartmak zorlaşmaktadır, eylemin kaç kişinin etkisi ve aracılığı ile yapıldığını kavramak kolay değildir.

Sayısı çok olmasa da kimi eylemler geçişlilik eki alırken gövdelerinde, az çok, değişimler olur:

Gel- eyleminin geçişlisi (geldir- değil) *getirdir*.

Kalk- eyleminin geçişlisi (kalktır- değil) *kaldırdır*.

Öznelerine Göre Eylemler

I. Turgut Orhan'ı dövdü.

II. Orhan dövüldü.

III. Turgut'la Orhan dövüştü.

IV. Anneleri dövündü.

Bu cümlelerde öznelerin iş bakımından durumları şöyledir:

I. cümlede özne (Turgut), işi yapandır.

II. cümlede özne (Orhan), işten etkilenendir.

III. cümlede özne (Turgut'la Orhan), işi karşılıklı yapmışlardır.

IV. cümlede özne (anne), hem işi yapan hem de işten etkilenendir.

Eylemin eki değiştikçe öznenin durumu da değişmektedir. Özneyi ilgilendiren bu değişikliğe de *çatı* denir.

Öznelerine göre eylemler, çatı bakımından dörde ayrılır:

. Etken eylemler

. Edilgen eylemler

. Dönüşlü eylemler

. İşteş eylemler

Etken Eylemler: Özneleri yapıcı olan eylemler *etken çatılıdır*.

Turgut, Yalçın'ı çağırdı. Ben gideceğim. Çocuk uyumuş...

Haydar Atlamazoğlu, memnun memnun koltuğuna oturur.

(Bekir Sıtkı Kunt)

Bu cümlelerde özneler, eylemlerin anlattığı işi, oluş ve kılışı (edimi) yapmaktadır, yapandır; özneler yapıcıdır.

Edilgen Eylemler: Özneleri, yapılan işin etkisine uğrayan eylemler *edilgen çatılıdır*.

Yalçın çağrıldı. Sular çekilmiş. Kapı açıldı. Şiir okunuyor.

Etkenlerde özneler yapıcıydı; oysa bu cümlelerde özneler, eylemlerin anlattıkları işlerden, oluş ve kılışlardan etkilenmişlerdir.

Yapılışı

- I. Ünlülerle biten eylem tabanlarından sonra *-n* eki gelir : *yıka-n-*, *temizle-n-*, *oku-n-*...
- II. /l/ ünsüzü ile biten eylem tabanlarından sonra *-In* eki gelir: *al-in-*, *bil-in-*, *sil-in-*...
- III. Diğer eylem tabanlarından sonra *-Il* eki gelir: *sev-il-*, *yaz-ıl-*, *sar-ıl-*...

*Çiğnendi yeter varlığımız ceblile kabra
Doğrandı mübarek vatanın bağıri sebpsiz.*

(Tevfik Fikret)

Geçişsiz edilgen eylemlerin cümlelerinde özne bulunmaz ve bu eylemlerin üçüncü tekil kişileri kullanılır. Bunları tek kişili eylemler saymak gerekir:

DİKKAT

Bataklıklar geçildikten sonra, tekrar sürülmüş tarlalara gelinir.

(İnce Memet, Yaşar Kemal)

Gerekirse edilgen eylemin gerçek öznesi (cümleinin öznesi olarak değil) “tarafından, dolayısıyla, etkisiyle...” sözcüklerinin tamlayıcısı olarak cümleye girer ve bu söz öbeği yüklemnin belirteci olur:

Çalıkluşu Reşat Nuri Güntekin tarafından yazılmıştır.

Dönüşlü Eylemler: Yapılan işin yapana döndüğünü veya bir işin kendi kendine yapıldığını gösteren eylemler *dönüşlü çatılıdır*.

*Zeynep süslendi, inciler takındı. Kadın dövünüyor, söyleniyor.
Orban soyunuyor, yıkanacak, sonra kurulanıp giyinecek.*

Aşevinden gelen kebab kokusunu derin derin koklayarak yırtıcı bir iştahla yalandı.

(Devlet Ana, Kemal Tahir)

“Nereye sindi, saklandıysa bulurlar, asarlar yavrumu asarlar!” diye çığırıyor-du. Kapıdan girdi usul usul. Kızlar çığırıp kalktılar.

(Tırpan, Fakir Baykurt)

Eylemlere dönüşlülük anlamı *-(In)* ekiyle katıldığı gibi “kendisi, kendine, kendi kendini” adlarıyla da katılabilir:

Orban övünüyor. = Orhan kendini (kendi kendini) övüyor.
Tehlikeden korun. = Tehlikeden kendini korusu.

-(In) ekiyle türemiş edilgen eylemler de biçimce dönüşlülere benzer:

“Yıkan-” eylemi;

“Çamaşır yıkanıyor.” cümlesinde edilgendir; çamaşırı başkası yıkıyor. “Turgut yıkanıyor.” cümlesinde ise dönüşlüdür; çünkü “yıkayan” da “yıkanan” da Turgut’tur; yani Turgut kendini yıkamaktadır.

“Süslen-” eylemi;

“Etraf süslenmiş.” cümlesinde edilgendir; etrafı başkaları süslemiştir. “Zeynep süslenmiş.” cümlesinde ise dönüşlüdür; çünkü “Zeynep kendini süslemiş.” demektir.

Eğer *-(In)* eki cümleye “kendini, kendine” anlamını katıyorsa dönüşlüdür. Bu anlam yoksa, eylemi öznenen başkası yapmışsa edilgendir. Cansız öznelerin ken-

di kendilerini etkilendirmesi; yani işi kendi üzerlerinde yapması düşünülemez ve olmaz. Bunun içindir ki cansız öznelerin eylemleri dönüşlü olmaz.

Kimi eylemlerin de edilgenleriyle dönüşlülere ayrı ayrı eklerle yapılır; edilgenleri *-Il*, dönüşlülere *-In* ekini alır:

	Edilgen	Dönüşlü
görmek	görölmek	görünmek
dövmek	dövölüyor	dövünüyor
giymek	giyildi	giyindi
sevmek	sevilir	sevinir

-In ekiyle dönüşlü çatıları gelişmemiş kimi eylemlerde *-Il* ekiyle türemiş olanlar hem edilgen hem de dönüşlü anlamlarında kullanılır:

<i>Silah atıldı.</i>	(edilgen)
<i>Orban ileriye atıldı.</i>	(dönüşlü)
<i>Bayrak dikildi.</i>	(edilgen)
<i>Turgut karşımıza dikildi.</i>	(dönüşlü)
<i>Süte su katılmış.</i>	(edilgen)
<i>Yalçın da "Geziye katılacağım." diyor.</i>	(dönüşlü)

Bunları sözün gelişinden kolayca ayırt etmek de mümkündür. Cümlede gerçek özne varsa eylem dönüşlüdür; yoksa edilgendir.

İşteş Eylemler: İşteş yapılı eylem tabanlarında başlıca şu anlamlar vardır:

Birliktelik: İş, oluşu, kılışı iki veya daha çok özne birlikte yapar:

Bülbüller ötüşüyor, kuzular meleşiyor, serçeler cıvıldaşarak uçuşuyorlardı.

Kadınlar kaçıştılar, ağlaşıp yana yana,

Dağıldılar gittiler, her birisi bir yana.

(Yusuf Ziya Ortaç)

Karşılık: Eylemi iki, ikiden çok özne karşılıklı yapar:

Dostlar sevişir, kucaklaşır; düşmanlar dövüşür, boğazlaşırlar.

Hayvanlar koklaşa koklaşa, insanlar konuşa konuşa anlaşırlar.

Bayram günleri barışır, sevişir, öpüşür... hiç olmazsa susuşurlar.

(Burhan Felek)

Dönüşlü ve İşteş Eylemlerin Çatı Değiştirmesi

Dönüşlülerle işteş eylemlerin pek çoğu nesne almaz; geçişsizdir. Bütün geçişsizler gibi eklerle çatıları değişir; geçişli olur: *sevinmek - sevindirmek, soyunmak-soyundurmak, giyinmek-giyindirmek; dövüşmek-dövüştürmek, paylaşmak - paylaştırmak, görüşmek-görüşdürmek, çekişmek-çekıştirmek...*

Dönüşlü ve işteş eylemlerin birkaçı nesne alır; geçişlidir:

Orhan yeni elbiselerini giyinmişti. Ortaklar mallarını bölüştüler.

Kardeşler babalarından kalan varlıklarını paylaştılar. ...

Dönüşlü ve işteş eylemler etkendirler. Bunlardan bir kısmı edilgenlik ekiyle çatı değiştirir:

Bu kadar süslenilir mi?

Yurt için savaşılr, dövüşülür.

Adı her yerde söylenilecek.

Kazançlar paylaşıldı.

Burada soyunulur, yıkandıktan sonra giyinilir. ...

Böylece çatı eklerinin art arda gelmesiyle oluşan biçime *katmerli çatı* denir.

Dönüştürülük ekiyle işteşlik eki bir gövdede birleşmez.

DİKKAT

EK EYLEMLER

Ek eylemleri tanımlayarak sınıflandırmak

Ad soylu bütün sözcüklerin sonlarına gelerek onların yüklem olmalarını sağlayan ve basit zamanlı eylem çekimlerinden birleşik zamanlı kipler oluşturan biçimlere **ek eylem (ek fiil)** denir. Ekleşerek sözcüklere bitişen ek eylemler vurguyu çekmez; vurgu, kendilerinden önceki hecede kalır: Zeng**indi**, öğrenc**ciymiş**, burad**ay**-sa, sı**ca**ktır, gör**ec**ektim, aram**ış**tır, geld**iy**se, anlat**ıy**ormuş...

Ek eylemin asıl eylemlerden farklı olarak yalnızca bildirme niteliğinde olan dört kipi vardır. Bunlar; görülen geçmiş zaman (idi / -di'li geçmiş), duyulan geçmiş zaman (imiş / -miş'li geçmiş), geniş zaman ve şart kipidir.

Ek eylem (Ek fiil): Ad soylu bütün sözcüklerin sonlarına gelerek onların yüklem olmalarını sağlayan ve basit zamanlı eylem çekimlerinden birleşik zamanlı kipler oluşturan parçalardır.

Ek eylemin kipleri:

- Görülen geçmiş zaman
- Duyulan geçmiş zaman
- Geniş zaman
- Şart kipi

Ek Eylemin Çekimi

Görülen Geçmiş Zaman

Ben idim, küçük idim, hasta idi; biz idik, siz idiniz, genç idiler...

Bendim, küçüktüm, hastaydım; bizdik, sizdiniz, gençtiller...

Çekimi

idim, idin, idi; idik, idiniz, idiler.

Genellikle /i/'ler düşer:

-dim, -din, -di; -dik, -diniz, -diler.

- Bütün ad soylu sözcüklere eklenir, onları yüklem yapar:
Burası güzel bir bahçe idi. O zamanlar sen daha çocuktun.

Bendim geçen ey sevgili sandalla denizden.

(Yahya Kemal Beyatlı)

idi, yazımda ve söyleyişte daha çok bitişir. Bitişirken;

- Sözcüğün sonu ünsüz ise /i/ düşer; *-di* bir ek gibi uyuma ve benzeşmeye göre değişir; *-di, -dı, -du, -dü; -ti, -tı, -tu, -tü* olur.
- Sözcüğün sonu ünlü ise /i/, /y/ olur: *kedi idi = kediye...*

Anlamı

"*idi*" ile birleşen sözcüklerde eylemler kesin geçmiş zaman anlamlıdır; varlığın geçmiş zamandaki durumunu bildirir.

Duyulan Geçmiş Zaman

Her yer karlı imiş .

Bu işi yapan Orban'mış.

Senmişsin, benmişim, bizmişiz...

Çekimi

imişim, imişsin, imiş; imişiz, imişsiniz, imişler.

Genellikle /i/ler düşer:

-mişim, -mişsin, -miş; -mişiz, -mişsiniz, -mişler.

- Bütün ad soylu sözcüklere gelir, onları yüklem yapar:

Orban evde imiş, bastaymış. Siz de oradaymışsınız.

imiş, yazımda ve söyleyişte daha çok bitişir. Bitişirken;

- Sözcüğün sonu ünsüz ise /i/ düşer, *-miş* bir ek gibi sözcüğe uyar: *güzelmış, sıcakmış, üzümümüş, buzmuş...*
- Sözcüğün sonu ünlü ise /i/, /y/ olur.

Anlamı

“*emiş*”le birleşen sözcüklerde eylemler kesin anlamlı değildir; yani anlatılanlar, başkalarından işitilmiştir; görülmüş değildir ya da kendi tarafından, farkında olmadan yapılmıştır.

Geniş Zaman

Hava güzeldir.

Ben Türküm.

Sen gençsin.

Hepimiz insanız.

Arkadaşsınız.

Onlar babçededirler.

Çekimi: *-im, -sen, -dir; -iz, -siniz, -dirler.*

DİKKAT

Benim öğretmenim

Benim çocuğum

Benim sekreterim

Benim kızım

Ben öğretmenim.

Ben çocuğum.

Ben sekreterim.

Ben kızım.

Yukarıdaki örneklerden birinci satırdakiler birer ad tamlamasıdır; ikinci sözcükler tümlenendir. İkinci satırdakiler ise birer cümledir; ikinci sözcükler ek eylem olarak yüklem olmuştur. Hem tümlenen hem tümleyen eki olan hem de ad soylu bütün sözcükleri yüklem yapmaya yarayan *-im*'ler vurgularıya da ayırt edilir:

“Benim öğretmenim” tamlamasında tümleyen ve tümlenen ekleri *-im*'lerin ikisi de vurguludur.

“Ben öğretmenim.” cümlesindeki yüklem *-im*'i ise vurguyu çekmez.

SIRA SİZDE

Yukarıdaki açıklamalarda, ek eylemin geniş zaman kipinin üçüncü kişi çekiminde *-dır* ve *-dırlar* biçiminde diğerlerinden farklı bir ek kullanıldığını gördünüz. Bu farklılığın nede-nini araştırınız.

Şart Kipi

Hava güzelse... Sen orada isen...

Ben oyunda isem...

Öğrenci iseniz...

Çekimi

isem, isen, ise; isek, iseniz, iseler.

Genellikle /i/ler düşer:

-sem, -sen, -se; -sek, -seniz, -seler.

Ek eylemin şart kipi, daha çok bitişir. Bitişirken sözcüğün;

- Sonu ünsüz ise /i/ düşer, -se bir ek gibi sözcüğe uyar: *güzelse, gençse, severse, görmüşse, yapacaksa...*
- Sonu ünlü ise /i/, /y/ olur: *evde ise-evdeyse, orada iseniz-oradaysanız, kapalı ise - kapalıysa...*

Anlamı

Ek eylemin şart biçimi olan -se (ise)'nin anlamı tektir: Şart.

Evdeyse Ayşe'ye gidelim.

Sözcüklere bitişen ek eylemler vurguyu çekmez: *arkadaşıymış, güzeldir...*

Ek Eylemlerde Olumsuzluk

Ek eylemlerin olumsuzu “değil” sözcüğü ile yapılır:

Dün hava güzeldi. Dün hava güzelmiş. Kitap benimdir.
Dün hava güzel değildi. Dün hava güzel değilmiş. Kitap benim değildir...

İzmirliyim-İzmirli değilim, çalışkandım-çalışkan değildim, burası bahçedir-burası bahçe değildir, öğrenciyiz-öğrenci değiliz, burada mısınız-burada değil misiniz, hava sıcakmış-hava sıcak değilmiş...

Zamanla nasıl değişiyor insan!
Hangi resmime baksam ben değilim.

(Cahit Sıtkı Tarancı)

Soru ilgeci *mi* ve ek eylemler “değil”den sonra gelir:

Orhan evde değil mi? Evde değil miydi?
Evde değildi. Evde değilmiş. Evde değildir.

- “Değil” sözcüğü ek eylemlere, yüklemleşmiş bütün ad soylu sözcüklere gelir; onlara olumsuzluk anlamı katar.

Annesi öğretmen değilmiş.

Ayşe, 20 yaşında değil.

BİRLEŞİK ZAMANLI EYLEMLER

Birleşik zamanlı eylemleri çözümlemek

Ünitemizde şimdiye değin basit zamanlı; zaman ve kip bakımından yalın olan eylemler üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Şimdi “ek eylem” konusunu da gördüğümüze göre birleşik zamanlı eylemleri de ayrıntılı olarak inceleyelim. Aşağıdaki örneklerde italik yazılan eylemleri çözümlemeye çalışalım:

Karşımda Hisar gibi Niğde *yükseliyordu*.

Sağ taraftan çingirak sesleri *geliyordu*.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Üşüyorsan eşiver mangalı. Eş eş de ısın.

(Mehmet Akif Ersoy)

Döverdi sahili binlerce dalgalar asabi.

(Tevfik Fikret)

Nefesim *kesilecekti* bilmem neden çok korktum.

(Ömer Seyfettin)

Hoca terazinin koluna yapışmış; gündeliğini doldurmanın yoluna *bakıyormuş*.

(Eflatun Cem Güney)

Yukarıdaki örneklerde italik harflerle dizilmiş eylemlerin zaman ve kip ekleri çifttir.

yükseliyordu:

-yor: şimdiki zaman eki

-du (idi): ek eylemin geçmiş zamanı

geliyordu:

-yor: şimdiki zaman eki

-du (idi): ek eylemin geçmiş zamanı

üşüyorsan:

-yor: şimdiki zaman eki

-sa: ek eylemin şart kipi

döverdi:

-er: geniş zaman eki

-di (idi): ek eylemin geçmiş zamanı

kesilecekti:

-ecek: gelecek zaman eki

-ti (idi): ek eylemin geçmiş zamanı

bakıyormuş:

-yor: şimdiki zaman eki

-miş (imiş): ek eylemin geçmiş zamanı

Böylece kip ekleri ve çok kez de zamanları çift olan eylemlere **birleşik zamanlı eylemler** denir. Birleşik zamanlı eylemler, biçim bakımından, ikinci eklerine (ek eyleme) göre adlandırılır:

1. Hikâye biçimi
2. Rivayet biçimi
3. Şart biçimi

Birleşik Zamanlı Eylemlerin Hikâyesi (Öyküleme Biçimi)

Toplanmıştı garipler şimdi kervansaraya.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

Bir ışık gösteren *olsaydı* eğer tek bir ışık;

Biz o zulmetleri çoktan yarararak *çıkıştık*.

(Mehmet Akif Ersoy)

Orhan *gelecekti*; aslında onu *karşılayacaktık*. *Karşılasaydık sevinirdi*.

Yukarıdaki örneklerde italik harflerle dizilmiş eylemlerin hepsinde zaman ve kip eki çifttir. Hepsinin de ikinci ekleri ek eylem *-di* (idi)'dir. Hepsinde de asıl kip-

Birleşik zamanlı eylemler:
Kip ekleri ve çok kez de zamanları çift olan eylemlerdir.

lerin geçmiş zamanda oluşu, öykülenişi anlamı vardır. Aşağıdaki örnekleri incelemeye devam edelim:

geldiydi: Görülen geçmiş zamanın hikâyesi, III. tekil kişi.
gelmişti: Duyulan geçmiş zamanın hikâyesi, III. tekil kişi.
bilecektim: Gelecek zamanın hikâyesi, I. tekil kişi.
söylüyordunuz: Şimdiki zamanın hikâyesi, II. çoğul kişi.
bilirdik: Geniş zamanın hikâyesi, I. çoğul kişi.
yazmalıydım: Gereklilik kipinin hikâyesi, I. tekil kişi.
göreydim: İstek kipinin hikâyesi, I. tekil kişi.

-di (idi) ek eylemi emir kipleri dışında bütün kiplere gelir. Emir kipinin yalnız üçüncü kişisine *geldiği* de görülür:

Nereye gitsindi bunlar; birçok yakın memleketler Alman Yahudilerine kapılarını kapamışlardı.

(Zoraki Diplomat, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Damat İbrahim Paşa devrine "Lale Devri" denildiği gibi, şu Demokrat Parti devrine de "lüks otomobil devri" desek pek yerinde olmaz mı? Birkaç Halk Partili'nin de yakayı bu sevdaya kaptırdığı söylenir. Ne yapsınlardı? Ne yapabilirlerdi?

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Bıraksınlardı da rabatça bitireyim.

(Semih Tiryakioğlu)

Bu diyardan o göçmesin de kim göçsündü?

Bu sırrı annesine açmış olmasındı!

Annesi genç yaşında ne diye ölsündü!

Hikâye biçimleri, kesinlik bildirmede görülen geçmiş zamana benzer.

Duyulan geçmiş zamana da kesinlik anlamı katar:

Kendisi evlenip gittikten sonra küçük bembşirelerinin hiçbirinin yerini tutamamış ve bu ev, birkaç ay zarfında kazaya uğramış bir geminin içi gibi allak bullak olmuştu.

(Panorama, Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

İçmişti Fuzuli o alevden,

Düşmüştü bu eksir ile Mecnun

Şi'rin sana anlattığı bâle...

(Ahmet Haşim)

Birleşik Zamanlı Eylemlerin Rivayeti (Söylenti Biçimi)

Yenemezmiş onu bir kerre, *değilmemiş* dengi.

Bir de biçare adam pek mütaazzım şeymiş;

Kabrolurmuş kederinden tutarak *yenseymiş*.

(Mehmet Akif Ersoy)

Nasrettin Hoca bir gün *oturuyormuş*, *dinlenecekmiş*. Kendi kendine *dermiş*: "Fincancı katırlarını *ürkütmemeli imişim*."

Yukarıdaki örneklerde italik harflerle dizilmiş eylemlerde zaman ve kip eki çifttir. İkinci ekler, ek eylem *-miş* (imiş)'tir. Birinci eklerle biçimlenen kiplerin anlam-

larına *-miş*, geçmiş zaman; başkasından duyulma, sanma ya da küçümseme, hatta inanmayış anlamları katar. Aşağıdaki örnekleri incelemeye devam edelim:

silecekmiş: Gelecek zamanın rivayeti, III. tekil kişi.
geliyormuşsunuz: Şimdiki zamanın rivayeti, II. çoğul kişi.
ürkütmemeliymişim: Gereklilik kipinin rivayeti, I. tekil kişi.
anlatırmışsın: Geniş zamanın rivayeti, II. tekil kişi.
geleymişsiz: İstek kipinin rivayeti, I. çoğul kişi.
dinleseymiş: Dilek-şart kipinin rivayeti, III. tekil kişi.

-miş (imiş) ek eylemi, eylemlerin asıl zaman anlamlarına geçmiş zaman anlamı katar. Bu eylemlere kuşku anlamı verdiği de olur.

Daha çok birinci kişilerde anlam olasılığı ikileşir: *gidermişim, verecekmişim, sevmiyormuşum...*

Farkında olmayış anlamı katar:

Onu ne denli seviyormuşum (farkında değildim). *Ayrılınca içime çöken acıdan anladım.*

Unutulmuş olayların anlatımında kullanılır:

Siz anlatınca anımsadım. Ben o yazıyı yıllar önce okumuşmuşum.

Anlam farkını belirtmekte sesin ve tonlamanın etkisi büyüktür.

Kesin anlamlı olan görülen geçmiş zamanın rivayeti yoktur. Kuşkulu bir anlatış eylemi olan duyulan geçmiş zamanın rivayetinde bu kuşku anlamı daha da pekişir: *anlatmışmış, dinlememişmiş, görmüşmüş de unutmuşmuş...*

Bu biçimlerde, inanmayış anlamında küçümseme, alay anlamları da katılmaktadır. Yumuşak bir tonla söylenince bu ayırtıların yerini üzüntü alır:

Duyunca pek üzüldüm. Bizi saatlerce aramışmış!

Birleşik Zamanlı Eylemlerin Şartı (Koşul Biçimi)

Ben sefaletten ölürken seni *sıkılmazsa* refah,
 Hak erenler buna ummam ki desin eyvallah!

(Mehmet Akif Ersoy)

Günlerden sonra bir gün,
 Şayet sesini *fark edemezsem*
 Rüzgârların, nehirlerin, kuşların sesinden,
 Bil ki ölmüşüm.

(Cahit Sıtkı Tarancı)

Yukarıdaki örneklerde italik harflerle dizilmiş eylemlerde zaman ve kip eki çifttir. İkinci ekler, ek eylemin şart kipi eki, *-se (ise)*'dir.

sıkılmazsa: Geniş zamanın şartı, III. tekil kişi.

fark edemezsem: Geniş zamanın şartı, I. tekil kişi.

Kiplerin şart biçiminde *-se (ise)*;

Bütün bildirme kiplerine gelir: *okuyorsa, gelmişse, alırsam, gideceksem, bil-*

mezsem... Görülen geçmiş zamanda, tekil ve çoğul bütün kişilerin sonuna gelir: gördümse söyle, aldıkça, gördülerse...

Taktımsa da bir demir hamail

Olmaz şerefim onunla zail.

(Eşber, Abdülhak Hâmit Tarhan)

Katmerli birleşik zaman: Ek eylemin art arda gelmesiyle oluşan biçimlerdir.

Bildirme kipleri dışında; yani dilek kiplerinin şart biçimi yoktur. Ek eylemlerin hikâye ve rivayet biçimleri de gelişmemiştir. “Zenginmişti, öğrencisinmiş” gibi biçimler kullanılmaz. Ancak ek eylemlerin görülen geçmiş zaman kipinin şart biçimlerine *zengin idiyse, öğrenci idiyerseniz...* az da olsa rastlanır.

Katmerli Birleşik Zaman

Ek eylemin art arda gelmesiyle oluşan biçimlere **katmerli birleşik zaman** denir.

Hikâye ve rivayet biçimleri art arda gelmez. Yalnız bunlara şart biçimi eklenir. Böylece hikâyenin koşulu, rivayetin koşulu yapılmış olur: *gelecek idiyse - gelecektiye, veriyor imişse - veriyormuşsa, anlatmış idimse - anlatmıştımsa, gelir iseymiş - gelirseymiş...*

Katmerli birleşik zaman eylemleri cümlede yan önermeler kurar. Ancak ses ve anlam açısından cümleyi zorlaştırdığı için, özellikle yazı dilinde, fazla kullanılmaz.

Birleşik Zamanlı Eylemlerde Olumsuzluk

Asıl eylem olumsuz, ek eylem olumlu olur:

Sevim, Ankara'ya gitmeyecek imiş (gitmeyecekmiş).

Söylenenleri dinlemiyor idiniz (dinlemiyordunuz).

Okula gitmedi iseniz nedenini açıklamalısınız (gitmediyseniz).

Asıl eylem olumlu, ek eylem olumsuz olur:

Sevim, Ankara'ya gidecek değilmiş (gitmeyecekmiş).

Bu kitabı okumuş değildim (okumadım).

İkisinin de, hem asıl eylemin hem de ek eylemin, olumsuz kullanıldığı da görülür.

Bu çifte olumsuzluk anlamca olumlu olur:

Kitabı size vermeyecek değildim (verecektim).

Sevim, Ankara'ya gitmemiş değildir (gitmiştir).

Tablo 10.1 Eylem Çekimi

	BİLDİRME KIPLERİ					DİLEK KIPLERİ			
	Görülen Geçmiş Zaman	Duyulan Geçmiş Zaman	Şimdiki Zaman	Gelecek Zaman	Geniş Zaman	Gereklik Kipi	İstek Kipi	Dilek-Şart Kipi	Emir Kipi
Basit Zaman	geldim geldin geldi geldik geldiniz geldiler	gelmişim gelmişsin gelmiş gelmişiz gelmişsiniz gelmişler	geliyorum geliyorsun geliyor geliyoruz geliyorsunuz geliyorlar	geleceğim geleceksin gelecek geleceğiz geleceksiniz gelecekler	gelirim gelirsin gelir geliriz gelirsiniz gelirler	gelmeliyim gelmelisin gelmeli gelmeliyiz gelmelisiniz gelmeliler	geleyim gelesin gele gelelim gelesiniz geleler	gelsem gelsen gelse gelsek gelseniz gelseler	- gel gelsin - gelin geliniz gelsinler
Hikâye Birleşik Zamanı	geldiydim geldiydin geldiydi geldiydik geldiydiniz geldiydiler	gelmiştim gelmiştin gelmişti gelmiştik gelmiştiniz gelmiştiler/ gelmişlerdi	geliyordum geliyordun geliyordu geliyorduk geliyordunuz geliyordular/ geliyorlardı	gelecektim gelecektin gelecekti gelecektik gelecektiniz gelecektiler/ geleceklerdi	gelirdim gelirdin gelirdi gelirdik gelirdiniz gelirdiler/ gelirlerdi	gelmeliydim gelmeliydin gelmeliydi gelmeliydik gelmeliydiniz gelmeliydiler/ gelmelilerdi	geleydim geleydin geleydi geleydik geleydiniz geleydiler/ gelelerdi	gelseydim gelseydin gelseydi gelseydik gelseydiniz gelseydiler/ gelselerdi	yok
Rivayet Birleşik Zamanı	yok	gelmişmişim gelmişmişsin gelmişmiş gelmişmişiz gelmişmişsiniz gelmişmişler/ gelmişmişlermiş	geliyormuşum geliyormuşsun geliyormuş geliyormuşuz geliyormuşsunuz geliyormuşlar/ geliyormuşlardı	gelecekmişim gelecekmişsin gelecekmiş gelecekmişiz gelecekmişsiniz gelecekmişler/ geleceklermiş	gelirmişim gelirmişsin gelirmiş gelirmişiz gelirmişsiniz gelirmişler/ gelirlermiş	gelmeliymişim gelmeliymişsin gelmeliymiş gelmeliymişiz gelmeliymişsiniz gelmeliymişler/ gelmelilermiş	geleymişim geleymişsin geleymiş geleymişiz geleymişsiniz geleymişler/ gelelermiş	gelseymişim gelseymişsin gelseymiş gelseymişiz gelseymişsiniz gelseymişler/ gelselermiş	yok
Şart Birleşik Zamanı	geldiysem geldiyse geldiyse geldiysek geldiyse geldiyse geldiyse	gelmişsem gelmişsen gelmişse gelmişsek gelmişseniz gelmişseler/ gelmişlerse	geliyorsa geliyorsan geliyorsa geliyorsak geliyorsanız geliyorsalar/ geliyorlarsa	geleceksem gelecekse gelecekse geleceksek gelecekse gelecekse gelecekse	gelirsem gelirsen gelirse gelirsek gelirseniz gelirseler/ gelirlerse	gelmeliysem gelmeliyisen gelmeliyse gelmeliysek gelmeliyiseniz gelmeliyseler/ gelmelilerse	yok	yok	yok

EYLEMSİLER (FİİLİMSİLER)

Eylemsileri tamamlamak

Eylemsi: Eylemden türedikleri hâlde ad, sıfat, belirteç görevlerinde kullanılan ve yan önerme kuran çift görevli sözcüklerdir.

Eylemden türedikleri hâlde ad, sıfat, belirteç görevlerinde kullanılan ve yan önerme kuran çift görevli sözcükler birer eylemsidir.

Atatürk, yüreği yufka bir adam manzarasıyla *görünmek* istemezdi. Buna rağmen çok defa bir arkadaşının ölümüne saatlerce hüngür hüngür *ağladığını*, bir kurban *kesme* merasiminde *boğazlanan* koyunun *deprenişlerini* görmemek için başını *çevirdiğini* ve harp meydanlarında düşman cesetlerine gözleri *sulanarak* *baktığını* yakından *görenler* arasındayım.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Eylemsilerin çok bol ve çeşitli olması, cümlelere geniş bir anlatım değeri ve kolaylığı kazandırmıştır. Her eylemsi, kurduğu önerme ile birlikte, çeşitli yönlerden,

temel önermenin tümleyicisi olur; böylelikle de birkaç duyguyu, birkaç isteği, birkaç düşünceyi bir cümle içinde anlatma kolaylığı sağlar. Bütün eylemsiler, türedikleri tabanlara göre olumlu, olumsuz durumlarda bulunur; geçişli, geçişsiz; etken, edilgen, dönüşlü, işteş olur; yani eylemler gibi her çatıya girer. Şimdi eylemsileri ayrıntılı olarak örneklerle inceleyelim:

Yukarıdaki tepeye *tırmanmaya başladı*.

(Ahmet Hikmet Müftüoğlu)

Haksızlık *eden* başları bir gün *koparırlar*.

(Tevfik Fikret)

Ayak sesi *işittikçe* yüreğim *titriyordu*.

(Çalıkuşu, Reşat Nuri Güntekin)

Yukarıdaki örneklerin her birinde eylem soyundan ikişer sözcük var. İtalik harflerle dizilen bu sözcüklerden cümle sonundakiler eylemdir.

- “Tırmanmak”, bir devinin adıdır; addır. Eylem anlamlıdır. “Tepeye” tümlecini alarak önerme kurmuştur. Bu bakımdan eylem gibidir.
- “Haksızlık eden” bileşiği, “baş” adını niteliyor; sıfattır. Eylem anlamlıdır; öznesi “baş”tır. Önerme kurduğu için eylem gibidir.
- “İşittikçe” sözcüğü, belirteç gibi görev yapıyor. Eylem anlamlıdır, önerme kurmuştur; öznesi, nesnesi vardır:

İşittikçe Kim? Ben: özne

İşittikçe Neyi? Ayak sesini: nesne

Görülüyor ki eylem anlamlı sözcükler iki türdür: Eylem ve eylemsi. Eylem ve eylemsilerin görevleri birbirinden farklıdır:

- Eylemler, kip ve kişi ekleriyle çekimlenir. Eylemsilerde eylem çekimi yoktur. Eylemsiler, ad çekim eklerini alarak ad gibi çekimlenir.
- Eylemler, cümle ya da temel önerme kurar. Eylemsilerle ancak yan önermeler kurulur.

Görevleri ve anlamları bakımından eylemsiler üçe ayrılır:

- Ad-eylemler (İsim-fiiller)
- Ortaçlar (Sıfat-eylemler)
- Ulaçlar (Bağ-eylemler)

Ad-eylemler (İsim-fiiller)

Ad-eylemler, eylemlere *-mA*, *-mAk* ve *-İş* ekleri getirilerek türetilen ve cümlede ad gibi görev yapan sözcüklerdir. Örneklerle inceleyelim:

Okula *gitmek* için evden çıktım. Karlı yollarda *yürümek* istiyorum.

Karşıya *geçmekten* vazgeçtim.

Orhan yazı *yazmayı*, kitap *okumayı* sever.

Şiiri güzel *okuyuşunuz*, öğretmenini mutlu etti.

Yukarıdaki örneklerde italik harflerle dizilen sözcükler;

- Eylemden türemiştir.
- Birer işin, oluş ve kılışın adıdır.
- Eylem gibi tümleçleri, nesneleri vardır. Bu tümleçlerle, nesnelerle birer yan önerme kurmuştur ve birer yargı anlatmaktadır; bu bakımdan da eyleme benzerler.

Yalın durumda kullanılan ad-eylemler;

- Özne alabilirler:

Mevcutat ne imiş, nedir, ne olacak, ne *olmak* gerektir?

Kişi noksanını *bilmek* gibi irfan olmaz.

(Namık Kemal)

- Yüklemlerle ortak özneleri olabilir:

Orhan, Ankara'ya *gitmek* istiyordu.

Sevim, düşünlere *yardım etmekten* çekinmez.

- Ad tamlamalarında tümlenen olarak kullanılan ad-eylemlerin tümleyenleri özneleridir:

Orhan'ın *gelmesi* hepimizi sevindirdi.

- Ad eylemler; ek eylem olarak cümlelerin, temel önermenin yüklemi de olabilir: Şüphe bir nura doğru *koşmaktır*.

(Tevfik Fikret)

- Durum ve iyelik ekleriyle çekimlenmiş ad eylemlerin ek eylemle cümle ve temel önerme yüklemi oldukları da sık görülür:

Rahatsızlığı, geceleri iyice *uyuyamamasındandır*.

Önemli olan, her işi günü gününe *yapmanızdır*.

DİKKAT

Bir sözcüğün ad-eylem sayılması için;

- Bir iş, bir oluş, bir kılış, bir yargı anlatması gerekir.

- Özne, nesne, tümleç gibi bir öge alması; bir yan önerme kurması gerekir.

Önerme kurmayan eylem türevli sözcükler sadece birer addır; eylem anlamları yoktur:

Bugün alışveriş yapacağız.

Ortaçlar (Sıfat-eylemler)

Ortaçlar, varlıkları niteledikleri ya da belirttikleri için sıfat; özne, nesne, tümleç olarak yan önerme kurdukları için de eylem gibi görev yapan sözcüklerdir.

Ortaç türeten ekler şunlardır: *-An*, *-(D)r*, *-AcAk*, *-mİş*, *-Dİk*, *-AsI*.

-An Ekiyle Türemiş Ortaçlar

Ocağın sönmeye *başlayan* ateşine baktı. Çekici *bırakan* eliyle terini sildi.

(Ömer Seyfettin)

Bekleyen derviş muradına ermiş.

(Atasözü)

Bana yol *gösteren* benden olmalı;

Olamaz Türk'e baş Türk'üm *demeyen*.

(Ziya Gökalp)

Atı *alan* Üsküdar'ı geçti.

(Atasözü)

Gençlik, pek kısa *süren* ve ancak bir defa *görülen* bir rüyadır.

(Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Yukarıdaki örneklerde, italik harflerle dizilen sözcükler birer yan önerme kurmuştur:

Sönmeye başlayan ateş

başlayan: Ortaçtır, yüklemidir.

ateş: Öznesidir.

sönmeye: Tümlecidir.

Çekici bırakan el

bırakan: Ortaçtır.

el: Öznesidir.

çekici: Nesnesidir.

Bekleyen derviş

bekleyen: Ortaçtır, derviş öznesidir.

gösteren: Ortaçtır, öznesi (*kimse*)dir, düşmüştür.

demeyen: Ortaçtır, öznesi (*adam, kimse*) düşmüştür.

alan: Ortaçtır, öznesi (*kimse*) düşmüştür; *atı* nesnesidir.

süren: Ortaçtır, *gençlik* öznesidir, *pek kısa* durum belirteçidir.

görülen: Ortaçtır, *bir rüya* öznesidir; *ancak, bir defa* belirteçleridir.

-(I)r ve Olumsuzu -mAz Ekiyle Türemiş Ortaçlar

Askerlerimiz gök gürültülerini *andırır* bir sertlikte haykırarak düşmana saldırdılar; *koşar* adımlarla ilerlediler. Akla *sığmaz* yiğitlikler gösterdiler...

Yukarıdaki örnekte, italik harflerle dizilmiş sözcükler birer yan önerme kurmuştur:

andırır: Ortaçtır, yüklemidir; *bir sertlik* öznesi, *gök gürültülerini* nesnesidir.

koşar: Ortaçtır, *adımlar* öznesidir.

sığmaz: Ortaçtır, *yiğitlikler* öznesi, *akla* tümlecidir.

-(I)r geniş zaman ekidir: *oku-r, gül-er, anlat-ır*... Cümle, temel önerme, bağımsız önerme kurmaya yarıyorsa geniş zamandadır. Kişilere göre çekimlenir: *okurum, gülersin, anlatırız, anlatırsınız*...

-(I)r ile türemiş sözcükler, cümle içinde bir adı niteleyerek; yani adın sıfatı olarak yan önerme kurarsa ortaç olur:

Hepimizi *güler* yüzle karşıladı; işe *yarar* bir ev bulmuştu.

Aslı geniş zaman eki olan -(I)r eki alan ortaçlar da geniş zamanlıdır.

-AcAk Ekiyle Türemiş Ortaçlar

Akacak kan damarda durmaz.

(Atasözü)

Koca Ali *verecek* cevap bulamadı.

(Ömer Seyfettin)

Can *sıkacak* olaylar gördük.

Hastaya *bakacak* kimse yokmuş...

Yukarıdaki örnekte, italik harflerle dizilmiş sözcükler birer yan önerme kurmuştur. -AcAk, gelecek zaman ekidir. Kurallı cümlelerde sonda bulunur, cümle kurmaya yarar, çekimlenir:

Ah ya Rabbi, evladına hastalık *gelecek*... Aman ya Rabbi, hıçkırıklar evladımı *boğacak*...

(Cenap Şahabettin)

Cümlede bir adı niteleyerek; yani bir adın sıfatı olarak yan önerme kurunca ortaç olur. Aslı gelecek zaman *-AcAk* eki alan ortaçlar gelecek zaman anlamlıdır.

-mİş Ekiyle Türemiş Ortaçlar

Küflenmiş bir pirinç maşayı parlatmak için küle *batırılmış* limon kabuklarıyla ellerini harap etmekten çekinmezdi.

(Halit Ziya Uşaklıgil)

Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi;
Görmüş ve geçirmiş denizin kalbine sindi.

(Ses, Yahya Kemal Beyatlı)

Yukarıdaki örneklerde italik harflerle dizilmiş sözcükler birer yan önerme kurmuştur.

-mİş, duyulan geçmiş zaman ekidir. *-mİş* eki alan eylemler; çekimlenir, kurallı cümlelerde sonda bulunur ve cümle kurar:

Babamız zengin bir *tüccarmış*, *iflas etmiş*, sefaletle *düşmüş*.

(Reşat Nuri Güntekin)

Cümlede bir adı niteleyerek, bir adın sıfatı olarak yan önerme kurunca ortaç olur. Aslı geçmiş zaman olan *-mİş* eki alan ortaçlar geçmiş zaman anlamlıdır.

-Dİk Ekiyle Türemiş Ortaçlar

Tanıdık kimselerle yolculuk sıkıntılı olmaz.

Yakası *açılmadık* laflarla herkesi sıkmamalı.

Bunları *işitmedik* kimse mi kaldı?

Devreylemedik yer komadık bir nice yıldır.

Uyuduk dil-i divaneye dil uydu havaya.

(Ruhi, XVI.)

Yukarıdaki örneklerde, italik harflerle dizilmiş sözcükler birer yan önerme kurmuştur.

-Dİk, görülen geçmiş zaman birinci çoğul kişi ekidir. *-Dİk* eki alan sözcükler, cümle kuruyorsa eylemdir:

Kıra *gittik*, akşama dek *eğlendik*, çok *gezdik*, hiç *yorulmadık*.

Bir adı niteliyorsa sıfattır, ortaçtır. *-Dİk* eki alan ortaçlar geçmiş zaman anlamlıdır.

-Asİ Ekiyle Türemiş Ortaçlar

Hayaline çlgın çlgın bakarken

Kapanası gözümü kan bürüyor.

(Recaizade Mahmut Ekrem)

-Asİ yapılı ortaçlar *-e* durum ekiyle çekimlenince “-ircesine” anlamına gelir ve kurduğu önermeyle birlikte temel önermenin durum belirteci olur:

Atı *öldüresiye* koşturdu. *Ölesiye* didiniyor. *Çıldırasıya* sevmek...

Ortaçların Özellikleri

Ortaçlar, genel olarak, kendi öznelerini niteler; yani öznesinin sıfatı olur:

Camları *sarsan rüzgâr* gittikçe hızını artırıyordu.

Sarsan rüzgâr sıfat tamlamasıdır. Bu tamlamada *sarsan* ortaç, *rüzgâr* öznedir.

Bu *kudurmuş deniz* nasıl durgunlaşacak?

Kudurmuş deniz sıfat tamlamasında *kudurmuş* ortaç, *deniz* öznedir. Bu bakımdan ortaç, öznesini niteleyen eylemsi olarak tanımlanabilir.

Çok kez ortaçların özneleri düşer. Cümleden düşen her sözcüğü, varmış gibi kabul etmek gerekir. Öznesi düşmüş, adlar gibi çekimlenmiş ortaçlar çoktur:

Çalışan kazanır.

Yüze *gülmeyeni* kimse sevmez.

Orhan ödevlerini *yapmışa* benziyor.

Şenliklere *katılacaklar* adlarını yazdırsın.

Ortaçlar, eylemler gibi türlü çatılara girer; olumsuzluk eki de alır. Ortaçların birinci görevleri sıfat oluşlarıdır; adları nitelerler, belirtirler. Niteledikleri ve belirttikleri adlar düşünce ortaçlar adlaşıp; adlar gibi çekimlenir ve kurdukları önermelerle birlikte cümlelerin öznesi, tümlecisi olurlar.

Aşağıdaki cümlelerde italik yazılmış sözcükler ortaç mıdır, inceleyiniz.

Bugün bir yazarla tanıştım.

Geleceğe umutla bakalım.

Yaramaz çocuk gene neler yapmış?

SIRA SİZDE

Ulaçlar (Bağ-eylemler)

Ulaçlar, belli eklerle eylemlerden türetilen ve cümlede belirteç göreviyle kullanılan sözcüklerdir. Ulaçlar, Türkçenin önemli bir özelliğidir. Birçok dilde önermeleri ilgi adlı ya da bağlaç gibi bir sözcük bağlarken Türkçede bu görevi ortaçlar ile ulaçlar yapar. Böylece cümleler gereksiz fazlalıklardan sıyrılmış olur.

-İp Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Erişip bahara bülbül yenilendi sohbet-i gül.

Yine nevbet-i tahammül dil-i bikarara düştü.

(Şeyh Galip, XVIII.)

Eylem tabanlarının sonuna, uyuma göre, değişen *-İp* eki gelir. Taban ünlü ile bitiyorsa, Türkçede iki ünlü yan yana gelmeyeceği için, araya /y/ kaynaştırma harfi girer.

Baktım *süzülüp* geçti açıktan iki sandal.

(Yahya Kemal Beyatlı)

Heva-yı aşka *uyup* kûy-i yare dek gideriz.

(Naili, XVII.)

Kendinden sonra “de” bağlacı gelen *-İp* eki almış ulaçlar; uyarmak veya anlatıma azarlama, şaşırtma gibi türlü anlamlar katmak için kullanılabilir:

Beni böyle tozlu bir dükkânda *görüüp de* kaba saba bir yazıcı zannetmeyiniz.

(Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Taş *atıp* da kolun mu yoruldu?

(Atasözü)

-İp eki almış ulaçlar, kendi tabanından türemiş eylemlere yalnız pekiştirme anlamı da katar:

Durup dururken başımıza neler geldi.
İşte su namına *görüüp göreceğin* budur.

DİKKAT

-İp eki almış ulaç, kip ve özne bakımından kendinden sonra gelen yüklemle uyum göstermezse cümle yanlış kurulmuştur:

Dişlerimi sıkıp döndük.

Dün siz söyleyip yazıp ben nasıl dayandımsa, bugün ve yarın ben söyleyip yazıp siz de öyle dayanacaksınız.

-İp eki almış ulaçların yinelenmesi sıklık anlamı verir:

Düşüp düşüp bayılırdı. *Gidip gidip* pencereden bakıyor.

Kendi tabanlarından olan eylem türevlerinin olumsuzlarından önce gelen -İp eki almış ulaçlar, yapıcı da anlamca da olumlu kalır:

Törene *katılıp katılmamakta* serbestsiniz.

Onu *görüüp göremeyeceğimi* kestiremem.

Parayı *alıp almadığı* belli değil.

-ArAk Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Eylem tabanlarına uyuma göre -erek, -arak eki gelir.

İnsan dünyaya *ağlayarak* gelir, *inleyerek* gider; *gülerek* yaşamalıdır.

-ArAk'lı durum ulaçları, kurdukları önermelerle birlikte, kendilerinden sonra gelen eylemlerin ya da eylemsilerin ne durumda, ne zamanda yapıldıklarını gösteren birer tümleyici, durum belirteci olur. Bu türlü kullanışlarda ulaçla tümlediği yüklem zamanları birdir:

Koşarak gidiyor. *Bağırarak* konuşuyor. *Gülerek* anlattı.

Bazı kullanımlarda ulaçtaki işte bir öncelik anlamı belirir:

Orhan odaya *girerek* kitaplarını aldı ve teyzesine *uğrayarak* okula gitti.

-ArAk ulaçlarının öznelere, çok kez, sonraki yüklem de öznesi olur:

Orhan *yüzerek* sandala yetişti.

Daha çok konuşma dilinde -ArAk'tan biçiminde kullanıldığı da olur:

Ben yolcuymuş bugün. Yolun ufkunda Çamlıca

Hâlâ görünmüyor;

Hâlâ görünmüyor *diyerekten* sabırsızdım.

(Karnaval ve Dönüş, Yahya Kemal Beyatlı)

-ken (iken) Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Daha çok geniş zaman, görülen geçmiş zaman ve şimdiki zamanın tekil üçüncü kişisine -ken (iken) eki getirilerek yapılır. -imek (irmek) ek eylemlerinden türemiş olan *iken* (-ken) ulacı, eylem olmayan sözcüklere de gelir. Bu ulaç, büyük ünlü uyumuna aykırıdır; kalın ünlülü sözcüklerden sonra da ince kalır.

Tan yeri *ağarırken* çıktı yine yolculuk...

(Han Duvarları, Faruk Nafiz Çamlıbel)

Kaş yapayım *derken* göz çıkarır.

(Atasözü)

...sokakta, her yerde işlerimizi *görürken*, düşüncelerimizi *anlatırken*, içimizi *dökerken* konuştuğumuz Türkçe, acaba bir gün bizi ifade eden bir yazı kâinatı olacak mı?

(Yahya Kemal Beyatlı)

Dönüyorken kıyılar koyu bir laciverde
Sesini dinliyoruz sulara Barbaros'un.

(Kemalettin Kamu)

Alaca bir karanlık *sarmaktayken* her yeri,
Atlarımız çözüldü, girdik handan içeri.

(Han Duvarları, Faruk Nafiz Çamlıbel)

-A Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Eylem tabanlarına *-a*, *-e* gelir, yinelenerek kullanılır:

Akşamı *duya duya*

Sular yattı uykuya...

(Necip Fazıl Kısakürek)

Yardımcı eylemlerle yapılmış birleşiklerde yalnız yardımcı eylemler yinelenir:

... ziyafeti *methede ede* bitiremez.

(Hind, Falih Rıfkı Atay)

Anlamdaş, anlamca ilgili ya da karşıt anlamlı eylem tabanlarından da ikiz ulaçlar türer:

Gehi zir-i serde desti geh ayağı kalktuğunda

Düşe kalka hasta-i gam der-i lûtf-ı yâre düştü.

(Şeyh Galip, XIII.)

Sağı solu *koruya gözete* ve kelimeleri *ölçe tarta* konuşuyorlar.

(Refik Halit Karay)

-IncA Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Eylem tabanlarına, uyuma göre değişen *-IncA* gelir.

Gölgeler yaklaştı. Bir adım *kahnca* onu kıyafetinden tanıdılar.

(Ömer Seyfettin)

Sen *gelmeyince* hatıra busen neler gelir.

(Nabi, XVII.)

İki gönül bir *olunca* samanlık seyrân olur.

(Atasözü)

Bu ulaçlar, kendisinden sonra gelen eylemin ya da eylemsinin hemen, kendisinin ardı sıra yapıldığını, yapılacağını gösterir; yani kurduğu önerme ile birlikte zaman belirteci olur:

Turgut *gelince* beni görsün.

-*Inca* yapıli ulaçların olumsuzlarında nedenlik anlamı sezilir:
Tanrı *vermeyince* er baymaz.

(Dede Korkut)

Vermeyince Mabut, neylesin Sultan Mahmut.

(Atasözü)

Sizi *görmeyince* pek üzüldü.

-*Inca* ulacı, -*Dikça* ulacı yerinde de kullanılır:

Gemiye *binmeyince* (*binmedikçe*) navlun verilmez.

Kız, anadan *görmeyince* (*görmedikçe*) öğüt almaz.

(Atasözü)

Onun sağlıklı zamanında, *coşunca* (*coştukça*) yüreğinin içinden gelen bir inançla okuduğu:

“Canımı canan eğer isterse minnet canıma
Can nedir ki anı kurban etmeyim cananıma.”
mısralarının, işte canlanmış bir örneği idi bu...

(Atatürk'ün Hastalığı, Ruşen Eşref Ünaydın)

-(I)r -mAz Ekleriyle Türemiş Ulaçlar

Geniş zamanın, üçüncü tekil kişilerinin olumlu ve olumsuzları art arda kullanılarak yapılır.

Elini topuza *değdirir değdirmez* kapı açılıvermişti.

(Peyami Safa)

Bu ulaçtan sonra “çabuk, hemen, birdenbire...” belirteçlerinden biri gelince eylemin daha çabuk yapıldığı anlatılır:

Otobüs *durur durmaz* hemen atladık.

-All Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Eylem tabanlarına uyuma göre -*All* gelir.

Dediler oğlun gibi hiçbir oğul
Yaradılalı cihan gelmiş degül.

(Mevlit, Süleyman Çelebi)

Sen *gideli* onların yaşadıkları hayat değil, bir rüya... Yiyorlar, içiyorlar, nefes alıyorlar, yürüyorlar, düşünüyorlar; fakat hep rüyada gibi.

(Cenap Şahabettin)

Başladı başlayalı, gittim gideli, geldik geleli... biçimleri de olayın sürüp gittiğini anlatır:

(Boğaziçi'nin) deniz kenarları çoktan dolmuştur; sırtlar ise yolsuzluk, taşıtsızlık yüzünden *bildik bileli* boştur.

(Refik Halit Karay)

Bu ateş, gönlüne *düştü düşeli* adeta hayatının estetiği değişti.

(Yakup Kadri Karaosmanoğlu)

Bu ulaçlar, kendilerinden sonra gelen yüklemelerin başlangıcını belirtmek için kullanılır.

-IncAyA dek (kadar) Ulacı

Eylem tabanlarına uyuma göre değişen *-IncAyA dek* (kadar) gelir.

Doyunca, tıksırınca, patlayıncaya kadar yiyin.

(Tevfik Fikret)

Bu ulaçlar, kendisinden sonra gelen eylemin ya da eylemsinin bitimini gösterir.

-AnA kadar (dek) Ulacı

Eylem tabanlarına uyuma göre değişen *-AnA kadar* (dek) gelir.

Perde *açılana* kadar...

(Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim, Nazım Hikmet)

-AsIyA (kadar, dek) Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Eylem tabanlarına *-AsIyA* gelir. Eylem tabanlarına *-mAmAsIyA* biçiminde de gelir. Bu bileşik ek, yan önermeyi olumsuz kılar.

Koyunları memelerinden kan *gelesiye* sağardı.

(Aziz Nesin)

İyi süvari, cambaz marifetleri göstermez; ama iki sıçrayıştan birinde de bir daha *kalkmasıya* düşmez.

(Falih Rıfkı Atay)

Öyle görünüyor ki kızıl pençeli hortlağı tekrar tekmelerle mezarına göndermek ve onu iyice, bir daha sırtlan dişlerini ve kanlı pençesini *göstermemesiye* gömmek lazımdır.

(Falih Rıfkı Atay)

-DıkçA Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Eylem tabanlarına uyuma ve benzeşmeye göre değişen *-DıkçA* eki gelir.

Estikçe bâd-ı subh perişansın ey gönül.

(Nedim, XVIII.)

Ağlarım hatıra *geldikçe* gülüşüklerimiz.

(Mahir, XVIII.)

Dedem koynunda *yattıkça* benimsin ey güzel toprak.

(Süleyman Nazif)

Hakkın yüzü *güldükçe* gülümser beşeriyet.

(Tevfik Fikret)

Bir kayalıktan dökülen, *döküldükçe* köpüren beyaz bir şelale...

(Aşk-ı Memnu, Halit Ziya Uşaklıgil)

-DıkçA ulacı, kendisinden sonra gelen yüklem hangi vakitlerde yapıldığını belirtir. Ulaç ne kadar yapılırsa sonraki yüklem de o kadar yinelenir, sürer; yani

ulaçla sonraki yüklem birlikte yapılır. Yinelenen eylem tabanlarından birincisine gelir; ikincisine süre anlamlı aşırılık, abartı anlamı katar:

Sürüdeki koyunlar *azaldıkça* azalıyordu.

(Aziz Nesin)

Olumsuzlarında biraz şart anlamı sezilir, sonraki önermenin yüklemi de olumsuz olur:

Biz medeniyet kavgamızı *bitirmedikçe*, Şark'tan kopup *ayrılmadıkça* eski gelenek ve görenek zincirlerini *atmadıkça* kurtulamayız.

(Falih Rıfkı Atay)

“Oldukça” sözcüğü türeyiş anlamından, yani ulaçlık görevinden sıyrılarak “yeterince, bir hayli” anlamında belirteç olmuştur:

Oldukça zengin bir adam

Oldukça bakımlı bir bahçe...

“Gittikçe” sözcüğünün ulaçlık görevinden sıyrılarak cümlesindeki eylemin zamanla artıp eksildiğini, yavaşlayıp hızlandığını anlatan belirteç olduğu da görülür:

Fırtına *gittikçe* artıyordu.

Her şey *gittikçe* ucuzlayacaktı...

-*Dikça* yerine -*DIğInca* biçiminin kullanıldığı örnekler de vardır. -*DIğInca* yapıyla ulaçların kişilere göre çekimlendiği de olur. Bu yapıdaki ulaçların çoğunda nicelik (miktar) anlamı bulunduğu da gözden kaçmamalıdır.

Ya ver bana mihnetimde takat

Ya takatim *olduğunca* mihnet.

(Fuzuli, XVI.)

Dil ise gitti kesilmez heva-yı aşkından

Nasihat *eylediğimce* beter melamet olur.

(Nefi, XVII.)

-*DIğI* yapıyla ortaç, -*da* ekiyle birleşince zaman ulacı olur:

Biz *baktığımızda* ot bürümüş hendeğin güneşinde ısınan bir tavusun renkleri pırıldayarak yanıyordu.

(Hind, Falih Rıfkı Atay)

- *DIğI* ve -*AcAğI* yapıyla ortaçlar “vakit, zaman, gün, yıl...” sözcükleriyle öbekleşince zaman ulacı olur:

Okula ilk *gittiğim* gün Orhan'la tanışmıştım.

Kitaplarınızı trene *bineceğiniz* zaman veririm.

-mAdAn (evvel, önce) Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Eylem tabanlarına olumsuzluk eki -*ma* ile -*dAn* gelir. -*mAdAn* önce, -*mAdAn* evvel biçimleri de vardır.

Üstümüzde çayır çemen

Bitmeden bir dem sürelim

Gözümüze kara toprak

Girmeden bir dem sürelim.

(Karacaoğlan)

Ben *gelmeden* işe başlamayınız, dedi ve bir daha ağzını *açmadan*, kimseye *bakmadan* çıkıp gitti. O, *gelmeden* biz işi bitirmiştik.

—*mAdAn* eki, *-mAksIzIn*, *-mAyArAk* anlamında da kullanılır:

Niçin bana *bakmadan* cevap veriyorsunuz?

(Mavi ve Siyah, Halit Ziya Uşaklıgil)

Olumsuzluk eki olan *-mA*, vurguyu çekmediği için vurgu kendinden önceki hecede kalır. *-mA*, ad-eylem eki ise vurgu sözcüğün sonunda bulunur:

Daha *okumadan* gözleri yoruluyormuş.

Çok *okumadan* gözleri yoruluyormuş.

-mAdAn önce, *evvel* öbekleri de bu anlamda kullanılır. *-mAdAn* ulacı, kendisinden sonra gelen yüklem yapıma zamanını ve ne durumda, nasıl yapıldığını, yapılacağını belirtir.

-DIktAn sonra Ulacı

-mAdAn yapılı ulacın olumlusu ve karşıtıdır.

Kardeşim *iyileştikten sonra* okula gelecek.

Ben *gelmeden* işe başlamayınız. *Geldikten sonra* yaparız.

-DIğI, -AcAğI için (-den, -den dolayı...) Ulacı

-Dık ve *-AcAk* ortaçlarının sonuna iyelik ekleri ve “için, -den, -den dolayı” gibi nedenlik bildiren ilgeçler, ekler gelir. Kendisinden sonra gelen yüklem yapılarındaki nedeni belirtir.

Orhan, üstün başarı *gösterdiği için* (gösterdiğinden, gösterildiğinden dolayı) ödül kazandı.

Yarın *gelemeyeceğimiz için*...

Gelemediğimden (ötürü, dolayı) üzgünüm.

-DIğI gibi, -DIğI kadar; -AcAğI kadar Ulaçları

-Dık ve *-AcAk* ortaçlarına “gibi, kadar, denli” benzetme ilgeçleri eklenince kurdukları önermelerle birlikte sonraki yüklem ölçümleme belirtici olurlar.

Her parti, iç meselelerde *olduğu gibi* dış meselelerde de kendi görüşünü savunur.

(Falih Rıfkı Atay)

İstedığınız kadar alabilirsiniz.

Sevincinden *bayılacak gibi* oldu.

Aşağıda Türk edebiyatından alınmış örnekler vardır. Bu örneklerde geçen ulaçları inceleyiniz.
Kazan, köpeği kovalayı Karacık Çoban üzerine geldi.

(Dede Korkut)

Batıl isteyü baktan ayrıldım

Boynuz umdum kulaktan ayrıldım.

(Harname, Şeyhi, XV.)

Kaza görünü gelmez, karı (yaşlı) bükülüp ölmez.

(Atasözü)

SIRA SİZDE

3

*Çekenler dest-i devrandan cefayı
Demişler görünü gelmez kazayı.*

(Zati, XV-XVI.)

-mAktAnsA Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Ad-eylemler, *-dAn* durum eki aldıktan sonra “ise, -se” ek eylemiyle birleşince ulaç görevine geçmektedir. Bu birleşmede eki kuran *-mAk*, *-tAn*, *-sA* parçalarından her üçü de anlamlarından sıyrılmıştır. Ulaçın kurduğu yan önerme, sonraki önermeye aykırılığı yeğleme anlamı katar:

Züğürt olup *düşünmektense* uyuz olup kaşınmak daha hayırlıdır.

(Atasözü)

Bu havada sokağa *çıkma*tansa evde kalıp aç oturmaya razıyım.

-mAksızIn Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Ad-eylemler, *-sIzIn* ekiyle *-mAdAn* yapıyla ulaç gibi olumsuzluk anlamıyla durum ulacı olur:

(Ali Süavi) *durmaksızın* ve *yılmaksızın* hakikat bildiği şeyleri öğretmek için çırpınıp durdu.

(Falih Rifki Atay)

-AndA Ekiyle Türemiş Ulaçlar

-İğA vakit ya da *-DikçA*, *-IncA* ulaçları yerinde kullanılmıştır. Bugün de bölge ağzlarında kullanılmaktadır:

Karangu akşam *olanda* vaf vaf üren
Acı ayran *tökülende* çap çap içen.

(Dede Korkut)

Bir yiğit silkinip ata *binende*
Derelerde boz kurtlara ün olur.

(Köroğlu)

-CAsInA Ekiyle Türemiş Ulaçlar

Ad soylu sözcüklere gelince cümlesinin eylemini niteleyen bir belirteç olur; duyulan geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve geniş zamanın III. tekil kişilerine gelerek yine belirteç görevli bir ulaç olur:

Bir armağan *kazanmışçasına* sevindi.
Ağlarcasına yalvarıyordu.

Özet

Eylem çatılarını açıklayarak geçişli ve geçişsiz eylemleri saptamak

Eylemlerin nesnelere, öznelere göre olan özelliklerine; bir başka deyişle çekimli bir eylemden oluşan yüklem nesne ve özneye göre gösterdiği durumlara *çatı* denir. Eylemler, nesne alıp almadıklarına göre ikiye ayrılır. Öznesinin yaptığı iş başkasına geçen; yani nesne alan eylemler *geçişlidir*. Öznesinin yaptığı iş başkasına geçmeyen; yani nesne almayan eylemler *geçişsizdir*. Geçişsiz eylemler, çeşitli eklerle geçişli duruma gelebilir. Bu şekilde oluşan eylemlere *oldurgan eylemler* denir. Eylemlerin geçişlilik dereceleri artırılabilir. Öznelere göre eylemler, çatı bakımından dörde ayrılır:

1. Özneleri yapıcı olan eylemler *etken çatılıdır*.
2. Özneleri, yapılan işin etkisine uğrayan eylemler *edilgen çatılıdır*.
3. Yapılan işin yapana döndüğünü veya bir işin kendi kendine yapıldığını gösteren eylemler *dönüşlü çatılıdır*.
4. İş, oluşu, kılışı iki veya daha çok öznenin birlikte ya da karşılıklı yaptığını, nitelikte eşitlik sağlandığını gösteren eylemler *işteş çatılıdır*. Dönüşlülerle işteş eylemlerin pek çoğu nesne almaz; geçişsizdir. Bütün geçişsizler gibi eklerle çatıları değişir; geçişli olur. Ancak dönüşlülük ekiyle işteşlik eki bir gövdede birleşmez.

Ek eylemleri tanımlayarak sınıflandırmak

Ad soylu bütün sözcüklerin sonlarına gelerek onların yüklem olmalarını sağlayan ve basit zamanlı eylem çekimlerinden birleşik zamanlı kip-ler oluşturan biçimlere *ek eylem* denir. Ek eylemin asıl eylemlerden farklı olarak yalnızca bildirme niteliğinde olan dört kipi vardır. Bunlar; görülen geçmiş zaman (idi / *-di'li geçmiş*), duyulan geçmiş zaman (imiş / *-miş'li geçmiş*), geniş zaman ve şart kipidir. Sözcüklere bitişen ek eylemler vurguyu çekmez. Ek eylemlerin olumsuzluğu "değil" sözcüğü ile yapılır.

Birleşik zamanlı eylemleri çözümlemek

Kip ekleri ve çok kez de zamanları çift olan eylemlere *birleşik zamanlı eylemler* denir. Birleşik zamanlı eylemler, biçim bakımından, ikinci eklerine (ek eyleme) göre adlandırılır:

1. Hikâye biçimi
2. Rivayet biçimi
3. Şart biçimi

Ek eylemin art arda gelmesiyle oluşan biçimlere *katmerli birleşik zaman* denir. Hikâye ve rivayet biçimleri art arda gelmez. Yalnız bunlara şart biçimi eklenir. Böylece hikâyenin koşulu, rivayetin koşulu yapılmış olur. Katmerli birleşik zaman eylemleri cümlede yan önermeler kurar. Ancak ses ve anlam açısından cümleyi zorlaştırdığı için, özellikle yazı dilinde, fazla kullanılmaz. Birleşik zamanlı eylemlerde asıl eylem olumsuz, ek eylem olumlu olabilir; asıl eylem olumlu, ek eylem olumsuz olabilir; hem asıl eylemin hem de ek eylemin olumsuz kullanıldığı da görülür. Bu çifte olumsuzluk, anlamca olumlu olur.

Eylemsileri tanımak

Eylemden türedikleri hâlde ad, sıfat, belirteç görevlerinde kullanılan ve yan önerme kuran çifte görevli sözcüklere *eylemsi* denir. Eylemsilerin çok bol ve çeşitli olması, cümlelere geniş bir anlatım değeri ve kolaylığı kazandırmıştır. Her eylemsi, kurduğu önerme ile birlikte, çeşitli yönlerden, temel önermenin tümleyicisi olur; böylelikle de birkaç duyguyu, birkaç isteği, birkaç düşünceyi bir cümle içinde anlatma kolaylığı sağlar. Bütün eylemsiler, türedikleri tabanlara göre olumlu, olumsuz durumlarda bulunur; geçişli, geçişsiz; etken, edilgen, dönüşlü, işteş olur; yani eylemler gibi her çatıya girer. Eylem ve eylemsilerin görevleri birbirinden farklıdır:

- Eylemler, kip ve kişi ekleriyle çekimlenir. Eylemsilerde eylem çekimi yoktur. Eylemsiler, ad çekim eklerini alarak ad gibi çekimlenir.
- Eylemler, cümle ya da temel önerme kurar. Eylemsilerle ancak yan önermeler kurulur.

Görevleri ve anlamları bakımından eylemsiler üçe ayrılır:

1. Ad-eylemler (İsim-fiiller)
2. Ortaçlar (Sıfat-eylemler)
3. Ulaçlar (Bağ-eylemler)

Ad-eylemler: Eylemlere *-mA*, *-mAk* ve *-İş* ekleri getirilerek türetilen ve cümlede ad gibi görev yapan sözcüklerdir.

Ortaçlar: Varlıkları niteledikleri ya da belirttikleri için sıfat; özne, nesne, tümleç olarak yan önerme kurdukları için de eylem gibi görev yapan sözcüklerdir. Ortaç türeten ekler şunlardır: *-An*, *-(D)r*, *-AcAk*, *-mİş*, *-dlk*, *-AsI*.

Ulaçlar: Belli eklerle eylemlerden türetilen ve cümlede belirteç göreviyle kullanılan sözcüklerdir. Ulaçlar, Türkçenin önemli bir özelliğidir. Birçok dilde önermeleri ilgi adlı ya da bağlaç gibi bir sözcük bağlarken Türkçede bu görevi ortaçlar ile ulaçlar yapar. Böylece cümleler gereksiz fazlalıklardan sıyrılmış olur.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ek eylemin görevi diğerlerinden farklıdır?

- a. Altı yaşına kadar bu evde oturmuştuk.
- b. Köpek saldırarak gibi duruyordu.
- c. Keşke sende bizimle gelseydin.
- d. Ali'nin nişanlısı bir şirketin avukatıymış.
- e. Yarın bir anma töreni düzenlenecekti.

2. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde eylemsi **yoktur**?

- a. En çalışkan arkadaşımızdır Utku.
- b. Çocuklar bahçede koşma koşma oynuyorlar.
- c. Gülmek, en iyi ilaçtır.
- d. Herkes koşar adımlarla işe gidiyor.
- e. Çalışan her zaman kazanır.

3. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde yüklem öznesine göre çatısı farklıdır?

- a. Evin her tarafı yenilendi.
- b. Büyük bir gürültüyle kapı açıldı.
- c. Kadın, düşmemek için bana tutundu.
- d. Kitaplıktaki tüm kitaplar okundu.
- e. Okulun bütün camları silindi.

Dertlerime, beni şaşırtan yoğun sevinçler de karışıyordu elbette. Ne var ki dertler, sevinçlerden ağır basıyordu her zaman. Çünkü kişisel sorunlarım bir yana, insanların birbirine acımasızlığından sorumluyum, buna bir çare bulmam gerekiyormuş gibi geliyordu bana.

4. Bu parçada geçen cümlelerde aşağıdakilerden hangisi **yoktur**?

- a. Birleşik zamanlı eylem
- b. Ulaç
- c. Ortaç
- d. Ad-eylem
- e. Ek eylem

5. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde eylem, geniş zamanın rivayeti ile çekimlenmiştir?

- a. Sevgi ve Mehmet gelecek yaz evleneceklermiş.
- b. Eskiden buralarda çok gezerdik.
- c. Gizem, karnabahar kızartmasını çok severmiş.
- d. Geçen yıl bu zamanlar denizde yüzyorduk.
- e. Çocuklar dondurma istiyorlardı.

6. Aşağıdakilerden hangisi birleşik zamanlı bir eylem **değildir**?

- a. gelmeliydin
- b. güldüyseniz
- c. yapmayacaksın
- d. sevmiştim
- e. gidemeyebilirim

7. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde adlanmış ortaç vardır?

- a. Güler yüzlü insanları herkes sever.
- b. Burası, çıkmaz bir sokaktır.
- c. Erken uyuyan çocukların vücut dirençleri güçlüdür.
- d. Dün büroya gelenleri sen tanıyor musun?
- e. Esin, gelecek yıl üniversiteye gidecek.

8. Aşağıdaki eylemlerden hangisi cümle içinde hem geçişli hem geçişsiz olarak kullanılabilir?

- a. oku-
- b. geç-
- c. öl-
- d. dur-
- e. sev-

9. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde geçişsizken geçişli olmuş bir eylem vardır?

- a. Kadın, bebeğine süt içirdi ve onu uyuttu.
- b. Hasan Bey yeni bir ev yaptırmış.
- c. Onu karşımda görünce çok şaşırdım.
- d. Beni görür görmez tanıdı.
- e. Nihayet yemekler pişti.

10. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde ek eylem olarak yüklem olmuş bir ad-eylem vardır?

- a. Yaşananları unutmak mümkün değildi.
- b. Gidip de dönememek, dönüp de bulamamak var.
- c. Yeni yapılan fabrikanın açılışı dün yapıldı.
- d. Dikkatli ol, bu kutudakilerin hepsi kırılacak eşya!
- e. Tek amacı mutlu bir yuva kurmaktı oysa.

Yaşamın İçinden

Ek eylem (Ek fiil)

(Alm. Verbum Substantivum, Kopula, Verbum Predikativum, Bindeglied; Fr. verbe substantif, verbe copule, verbe predicatif; İng. substantive verb, predidicative verb, verb of pradication, copula, copulative verb; Osm. cevher fiili, cevherthfiul)

Gramerlerimizde birbirinden farklı terimlerle adlandırılmış olan ek fiil, Eski Türkçedeki “er-” “olmak” yardımcı fiilinin er->ir->i- değişimi ile ekleşmiş olan biçimidir. Bugün bu fiili her ne kadar i- (imək) diye adlandırıyor isek de fiilin tek başına bir anlamı yoktur. Asıl fiillerde olduğu gibi yalnız başına i- biçimiyle kullanılmaz ve yapım ekleri ile genişletilemez. Dolayısıyla fiilden bir ad ya da fiil gövdesi oluşturması mümkün değildir. Varlığını i-di, -imiş, i-se gibi zaman ekleriyle ortaya koyar. i- ek fiilinin dildeki görevi, ad soylu kelimeleri fiil durumuna getirmek ve basit zamanlı kiplerden birleşik zamanlı kipler oluşturmaktır.

Kaynak: Korkmaz, Zeynep. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), TDK yayını, Ankara, s:702-705.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. d Yanıtınız farklıysa “Ek Eylemler” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. a Yanıtınız farklıysa “Eylemsiler” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. c Yanıtınız farklıysa “Dönüştü Eylemler” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. b Yanıtınız farklıysa “Ulaçlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. c Yanıtınız farklıysa “Birleşik Zamanlı Eylemlerin Rivayeti” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. e Yanıtınız farklıysa “Birleşik Zamanlı Eylemler” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. d Yanıtınız farklıysa “Ortaçlar” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. b Yanıtınız farklıysa “Nesnelerine Göre Eylemler” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. a Yanıtınız farklıysa “Geçişsiz Eylemlerin Ekle Çatı Değiştirmesi” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. e Yanıtınız farklıysa “Ek Eylemler” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Ek eylemin geniş zamanının üçüncü şahıs çekimlerinde başka bir ek kullanılır. Bu ek, Eski Türkçedeki “tur-” yardımcı eyleminin geniş zaman çekiminden tur-ur > dur-ur > -Dır /-DUr değişimine uğramış -Dır/-DUr ve -Dır-lAr, -DUr-lAr (< -dur-ur-lar < -tur-ur-lar) ekleridir.

Sıra Sizde 2

Bugün bir *yazarla* tanıştım.

Geleceğe umutla bakalım.

Yaramaz çocuk gene neler yapmış?

Ortaç yapan eklerle türedikleri hâlde özne, nesne, tümleç olarak bir önerme kurmayan; yani eylem anlamından sıyrılarak tam ad ve sıfat gibi kullanılan bu sözcükler ortaç değildir. Bu sözcükler, ad ve sıfat türündedir.

Sıra Sizde 3

Kazan, köpeği *kovalayı* Karacık Çoban üzerine geldi.

Batıl *isteyü* haktan ayrıldım

Boynuz umdum kulaktan ayrıldım.

Kaza *görünü* gelmez, karı (yaşlı) *bükülüp* ölmez.

Çekenler dest-i devrandan cefayı

Demişler *görünü* gelmez kazayı.

Örneklerde görülen -I eki almış ulaçlar, bugün kullanılan -ArAk eki almış ulaçlar yerine kullanıldığı gibi -Ip, -mAğA, -mAk üzere... anlamlarını da verebilmekteydi.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 528.
- Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları : 827.

9

Amaçlarımız

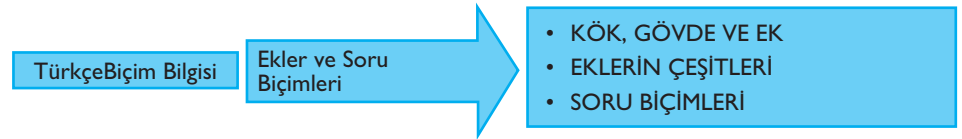
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Kök, gövde ve ek kavramlarını pekiştirebilecek,
- Türkçedeki ekleri sınıflandırarak ad ve eylem çekim eklerini tanıyabilecek,
- Yapım eklerini çözümleyebilecek,
- Soru biçimlerini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kök
- Gövde
- Ek
- Ad çekim ekleri
- Eylem çekim ekleri
- Ad yapım ekleri
- Eylem yapım ekleri
- Soru

İçerik Haritası

Ekler ve Soru Biçimleri

KÖK, GÖVDE VE EK

Kök, gövde ve ek kavramlarını pekiştirmek

Dilde anlamı olan, yapı ve ses bakımından anlamlı daha küçük parçalara ayırlamayan öğelere *biçim* (şekil) denir. Buna göre sadece kök olan anlamlı sözcükler biçim olabileceği gibi köklere eklenerek onların anlamını değiştiren ya da cümledeki diğer sözcüklerle ilişkilerini gösteren ekler de birer biçimdir.

Kök

Başka sözcüklerden ekle ya da birleşme yoluyla türememiş, anlamlı daha küçük parçalara bölünemeyen sözcüklere *kök* denir.

- Türkçede kök sözcüklerin çoğu bir hecelidir: *göz, yol, ak, iç, yaş, göl, yıl, el, taş, saç, dil, at, et, ok, gök, gel-, git-, o, çok, ab...*
- İki heceli sözcük de çoktur: *çiçek, ağaç, gövde, çirkin, deniz, kıyı, tepe, oku, işit-, kadın...*
- Üç heceli sözcük daha azdır: *kelebek, araba, karınca, pencere, bacanak, kaburga, bağırsak, böğürtlen...*

Yabancı sözcüklerden Türkçe ek almamış ve kurallara göre birleşmemiş olanlar da kök sayılmalıdır: *idare, medeniyet, telgraf, istikbal, şikâyetname, eczane, otomobil...*

DİKKAT

Türkçe köklerin incelenmesinden çıkan sonuç gösteriyor ki kök sözcükler, çeşit bakımından genel olarak ikiye ayrılır:

- Ad kökleri:** Ad soyundan olan sözcüklerin (ad, sıfat, adıl, belirteç...) kökleridir.
- Eylem kökleri:** Eylem soyundan olan sözcüklerin kökleridir.

Ortak kök nedir, araştırınız.

SIRA SİZDE

Gövde

Bir sözcük, yapım eki alarak türemişse buna *gövde* denir: *bil-ge, bil-ge-lik, kömür-lük, tuz-suz...*

Kök ve gövde terimleri yerine taban sözcüğü de kullanılır.

Bazı kaynaklarda, gövde için de kök terimi kullanılmakta; bir ayrım yapmak gerektiğinde birincil ve ikincil köklerden söz edilmektedir. Sözcük kök ve gövde-leri, tek başlarına anlamları veya söz dizimsel işlevleri olan öğelerdir.

Sözcüğün kök mü, gövde mi olduğunu anlamak kolaydır:

- a) Yapım eki almamış ve başka bir sözcükle birleşmemiş sözcükler köktür.
- b) Yapım eki almış ya da başka bir sözcükle birleşmiş sözcükler gövdedir.

Bir sözcüğün sonundaki parçanın (harf/hece) ek olup olmadığı kestirilemiyor-
sa şöyle bir denemeye başvurulur:

Ek sanılan parça atıldıktan sonra geriye kalan bölüm;

- a) Anlamli değilse, bütünü anlamsızlaşıyorsa,
- b) Bir anlamı olsa bile bağlı bulunduğu sanılan sözcük soyunun anlamıyla ara-
larında bir ilgi bulunmuyorsa atılan parça ek değildir; sözcüğün kökündedir.

Bunları şu örneklerle açıklayalım:

- a) “Deniz” sözcüğünün son harfini ya da her hecesini ek sayıp atalım. Geriye kalan kısım bütünü anlamsız olur. Demek ki “deniz” sözcüğünde ek yok-
tur; bütün harfler, dil bilgisine göre, sözcüğün kökündedir.
- b) “Tepe” sözcüğünde /e/’yi ek sayıp atalım. Geriye “tep” kalır. Bu sözcük,
tep- eyleminin köküdür ve anlamlıdır; ne var ki “tepe” ile “tep” kökü arasın-
da, dil bilgisince, bir anlam bağı bulunamaz. Bunun içindir ki tepe sözcüğü
tep- kökünden türemiş sayılmaz. Bu sözcükte de ek yoktur.

Ek

10 Kasım 1939

Meydan daha dün çağlayıp inlerdi sesinden,
Meydanda kalan ruhum O’nun ruhuna daldı
Düşmüş gibi bir levha geniş çerçevesinden
Ayrıldığı gün yeryüzü karşımda boşaldı...

Bir yolcu geçen yıl bu saat gurbete çıktı;
Yaşlarla geçirdim ben o gün yolcumu erken,
Ufkumda O’nun varlığı sönmez bir ışıktı;
Sönmez bir alev kaldı hayalimde giderken.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

İtalik harflerle dizilmiş parçalardan kimileri eklendikleri sözcüklerin türlerini değiştirerek başka anlamda sözcükler türetmeye yaramıştır: *yol-cu, geç-en, var-lık, sön-mez, çağ-la-yıp, in-le...* Geriye kalanlar, sözcüklerin cümlelerdeki görevlerini belirtmektedir.

Sözcük türetmeye ya da sözcüklerin görevlerini belirtmeye yarayan parçalara *ek* denir.

DİKKAT

Türkçede ekler, sözcüğün sadece sonuna gelir; yani son ektir.

EKLERİN ÇEŞİTLERİ

**Türkçedeki ekleri sınıflandırarak ad ve eylem çekim eklerini ta-
nımak**

Ekler, görevleri bakımından ikiye ayrılır:

- Çekim ekleri
- Yapım ekleri

Yapım ekiyle çekim eki aynı değildir. Yapım eki, sözcüğün anlamını, biçimini, bazen de türünü değiştirir. Çekim eki, sözcüğün anlamını, biçimini, türünü değiştirmez; cümledeki görevini belirtir.

Ekler konusu ile ilgili daha geniş bilgiyi, Tahir Nejat Gencan'ın DİL BİLGİSİ (Ankara: Tek Ağaç Eylül Yayıncılık, 2007) adlı kitabında bulabilirsiniz.

K İ T A P

Çekim Ekleri

Selleri, sayyaleleri durdurursunuz; fakat benim milletimden akseden bu ah ü eninimi, vatanımdan gelen bu gözyaşlarımı durduramaz, dindiremezsiniz.

(Abdülhak Hâmit Tarhan)

Yukarıdaki cümlede italik harflerle dizilmiş parçalar *çekim ekidir*:

- *-Ar*, sözcüklere çoğulluk anlamı katmaktadır.
- *-(y)I* durum eki, sözcüklerin nesne görevinde olduklarını belirtmektedir: *selleri, sayyaleleri, eninimi, gözyaşlarımı*.
- *-Dan* durum eki, sözcükleri tümleç yapmıştır.
- *Yaşlarımı* sözcüğündeki *-ım*, tümlenen (iyelik) ekidir.
- *-im*, benim sözcüğünde tümleyen ekidir.
- *-siniz* parçası, eylemlere çoğul ikinci kişi anlamı katmaktadır.

Çekim ekleri; sözcüğün anlamını, biçimini, türünü değiştirmez; cümledeki görevini belirtir.

Ad çekim ekleri ve eylem çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılabilir.

Ad Çekim Ekleri

Tüm ad tabanlarına gelebilen ad çekim ekleri şunlardır:

- Ad durum ekleri: Belirtme durumu eki *-(y)I*, yönelme durumu eki *-(y)A*, bulunma durumu eki *-DA*, ayrılma durumu eki *-Dan* (Daha geniş bilgi için 2.Ünite Adlar'a bakınız.)
- Çoğul eki: *-Ar* (Daha geniş bilgi için 2.Ünite Adlar'a bakınız.)
- İlgî eki (adılı) : *-ki* (Daha geniş bilgi için 5.Ünite Adıllar'a bakınız.)
- İyelik ekleri (adılları): *-(Dm, -(Dn, (s)I; -(DmIz, -(DnIz, -ArI* (Daha geniş bilgi için 5.Ünite Adıllar'a bakınız.)
- Tamlama ekleri (Daha geniş bilgi için 2.Ünite Adlar'a bakınız.)
- Ek eylem: idi, imiş, ise, *-Dir* (Daha geniş bilgi için 8.Ünite Eylemler -II'ye bakınız.)

Ad durum ekleri ile ilgili farklı kaynaklarda değişik görüşler yer almaktadır. Bu görüşleri araştırınız.

SIRA SİZDE

2

Eylem Çekim Ekleri

Tüm eylem tabanlarına gelebilen eylem çekim ekleri şunlardır:

- Kip ekleri (Daha geniş bilgi için 7.Ünite Eylemler-I'e bakınız.)
- Kişi ekleri (Daha geniş bilgi için 7.Ünite Eylemler-I'e bakınız.)
- Olumsuzluk eki: *-mA* (Daha geniş bilgi için 7.Ünite Eylemler-I'e bakınız.)
- Ek eylem: idi, imiş, ise, *-Dir* (Daha geniş bilgi için 8.Ünite Eylemler-II'ye bakınız.)

Yapım Ekleri

Yapım eklerini saptamak

Ekler değiştikçe sözcüklerin anlam ve tür bakımından nasıl değiştiğini görelim:

<i>göz</i> : Bir varlığın adıdır, kök sözcüktür.	Ad
<i>gözlü</i> : Gözü var olan (yaratık).	Sıfat
<i>gözcü</i> : Gözü sağaltan; gözleyen, gözetleyen (kimse).	Sıfat
<i>gözcülük</i> : Gözcünün işi.	Ad
<i>gözlük</i> : Göze takılan nesne.	Ad
<i>gözlükçü</i> : Gözlük yapan, gözlük satan (kimse).	Sıfat
<i>gözlükçülük</i> : Gözlükçünün zanaatı.	Ad
<i>gözle-</i> , <i>gözetle-</i> : Birini veya bir şeyi bakarak takip etmek	Eylem
<i>gözlem</i> : Müşahede.	Ad

Bu örnekler çoğaltılabilir. Bu sözcüklerin hepsi “göz” kökünden türemiştir, aynı soydandır. Hepsinde ana anlam; yani “kök anlamı” aynı olmakla birlikte ekler değiştikçe hem anlam hem de, çok kez, tür değişiyor. Ayrıca sözcüğün biçimi de değişerek türemiş sözcük; yani gövde oluyor.

Yapım ekleri; sözcüğün anlamını, biçimini, bazen de türünü değiştiren eklerdir. Türkçe; yeni sözcük türetimini, büyük ölçüde, sözcük tabanlarına yapım eklerinin getirilmesiyle sağlayan eklemeli dillerin tipik bir örneğidir. Bu nedenle Türkçede oldukça çok yapım eki vardır. Bu yapım eklerinin hepsi incelenecek olduğunda kapsamlı bir kitap ortaya çıkar. Bu kitapta en işlek olduğu düşünülen yapım ekleri incelenecektir.

Türkçedeki yapım eklerini dört grupta incelemek mümkündür:

- Addan ad yapım ekleri
- Eylemden ad yapım ekleri
- Addan eylem yapım ekleri
- Eylemden eylem yapım ekleri

Addan Ad Yapım Ekleri

-ca

1. *Türkçe, Farsça, İngilizce, Arapça, Almanca, Çince, Uygurca...*
2. *Sınıfça* yarışma düzenlemek, *evce* yazlığa gitmek, *taburca* yarışı kazanmak...
3. *Yiğitçe, dostça, askerçe, insanca, kardeşçe, kabramanca, arslanca, gizlice, güzelce, kısaca, doğruca, çocukça, erkekçe...*
4. *Bence, sizce, onlarca, Yunanlılarca, İngilizlerce...*
Böylece, şöylece, öylece, başkaca...
5. a) *Yüzlerce* çiçek, *on binlerce* lira, *milyonlarca* insan...
b) *Haftalarca* aradım. *Ömrü boyunca* bugünü bekledi...
Bir gül, dalında durduğu *müddetçe* tazedir.

(Faruk Nafiz Çamlıbel)

6. *Kesmece, şaşırtmaca, bilmece, silmece, bulmaca, aldatmaca, boğmaca...*
7. *Gönlünce, ağırlığınca, ardınca, değerince, gereğince...*
8. *Kaynarca, ılıca, kaplıca, kokarca, Derince, Yenice, Küplüce, Taşlıca, kara-ca, Çamlıca, Sütllüce, Kanlıca, Düzce, Çatalca, Yarımca...*

Anlam özellikleri

1. *-ca* ulus adlarının sonlarına gelmiştir, o ulusun dili anlamında adlar türemiştir:

Yavuz Sultan Selim *Farsça* şiirler yazardı. Turgut, *İngilizceyi* ana dili gibi konuşur; *Almanca* pek iyi değildir.

2. Topluluk adlarına ya da topluluk kapsayan yer adlarına *-ca* eki bütünlük anlamını katar:

sınıfca = sınıfta bulunan arkadaşlar...

3. *-ca*, niteleme sıfatlarıyla sıfat gibi kullanılan sözcüklere gelmiştir. Onları biçim, tarz (*-e yakışır* biçimde, tarzda) anlamlı sıfatlar yapmıştır:

Tenkitleri ve itirazları *partizanca* bir görüşle değil, vatandaşça bir görüşle karşılamak...

(Fahri Rıfkı Atay)

İnsanca yaşayış, *askerce* selam, *kardeşçe* sevgi, *kabramanca*...

Bu sözcükler biçim, tarz, "*-e yakışır*" anlamlarıyla eylemleri tümleyen birer durum belirteci de olur: *Yığıtçe* atıldı, *dostça* karşıladı. *Askerce* yürüyor. *Gizlice* söylemiş, *iyice* dinlemiş. *Güzelce* anladım...

-ca eki, sıfatlara küçültme anlamı da katar: *Güzelce* bir ev, *gürbüzce* bir çocuk, *genişçe* bir oda...

4. numaradaki örnekler; kişi adlarından ve çoğul eki almış adlardan türemiştir. Hepsinde de "*-e göre*" anlamında durum belirteci:

Bu evin *bence* en güzel odası şudur, *sizce* hangisi?

Almanlarca bu işin çözümü başka türdür. *Onlarca* her şey bitmiştir...

Tarz anlamlı gösterme sözcüklerine gelmiş, "o biçimde" anlamlı durum belirteci yapmıştır:

Uykusu gelip gelip gözlerine asılıyordu. Bir ara daldığını, başının göğsüne düştüğünü, bir süre *öylece* katılıp kaldığını fark etti.

(Tirpan, Fakir Baykurt)

5. *-ca* eki, çoğullanmış sayılara nicelikte abartı anlamı katar. Zaman anlamlı sözcükleri de belirteç yapar:

Yıllarca uzaklarda yaşarken,
İstanbul'u hicranla tahayyül, beni yordu.

(Yahya Kemal Beyatlı)

6. *-ma* ekiyle eylemden türemiş adlara gelmiştir.
7. İyelik eki almış ad soylu sözcüklere gelmiştir. Hepsinde de eylem belirteci. *Gönlümce*, *gönlünce*, *gönlümüzce* örneklerinde "göre" anlamı vardır. Ardınca, "ardı sıra" demektir.
8. Örneklerde de *-ca*, sıfatların sonuna gelmiştir, hepsi de birer somut ad olmuştur. Bunların içinde özel ad olanlar çoktur: *Kanlıca*, *Yenice*, *Derince*, *Yarımca*, *Taşlıca*...

İşlevi

-ca, işlek bir ektir. Ünlü ve ünsüz uyumlarına göre *-ca*, *-ce*, *-ça*, *-çe* olur.

-cak

Eklendiği sözcüklerle iyice kaynaşarak kalıplaştığı için işlevini yitirmiştir. Bununla birlikte *-cak*lı sıfatlarda da ilişkinlik, özgülük andıran anlamlar vardır: *gerçek*: (aslı: görçek) hakiki, zahir.

sıcak: (aslı: ısı + çak).

oyuncak: Oyuna özgü nesne.
salıncak: Sallanmaya özgü nesne.
ailecek, evcek, Kuyucak (yer adı)...

-cı

1. *Demirci* Ali, *Kapıcı* Hasan, *Tuzcu* Bekir, *sütçü*, *sobacı*, *camcı*...
2. *Tarihçi*, *dilci*, *kimyacı*, *edebiyatçı*, *eğitimci*...
3. *Cumhuriyetçi*, *milliyetçi*, *halkçı*, *Türkçü*, *ülkücü*...
4. *Şakacı*, *alaycı*, *kavgacı*, *inatçı*, *yalancı*, *ezberci*, *gerici*...
5. *Davacı*, *şikâyetçi*, *neci*?...
6. *Cebeci*, *Bostancı*, *Demirci*...

Anlam özellikleri

-cı ekiyle türemiş sözcükler, küçük anlam farklarıyla çok çeşitlenir. Başlıcalarını numara sıralarına göre inceleyelim:

1. örnekler; işleyen, alıp satan; yani geçim aracı yapan anlamında sıfattır.
2. örnekler; o bilimle uğraşan, onu meslek edinen anlamında sıfattır.
3. örneklerde seven, yanlısı olan anlamı vardır.
4. örneklerde huy, alışkanlık anlamı vardır.
5. *Davacı* (dava eden), *şikâyetçi* (şikâyet eden) demektir. Sen *necisin*? (Ne iş yaparsın?)...
6. örneklerde -cı, eklendiği sözcüklerle kaynaşarak yer adı yapmıştır.

İşlekliliği

-cı, işlek bir ektir. Ünlü ve ünsüz uyumlarına göre -cı, -ci, -cu, -cü; çı, -çi, -çu, -çü olur.

-cıl

balıkçıl: Balık avlayan, balıkla geçinen kuş.

tavşancıl: Tavşan avlayan, tavşanla geçinen kuş.

evcil: Eve alışmış, ehli.

adamcıl: İnsana alışmış.

insancıl: İnsan seven.

kırçıl, akçıl, gökçül: Üçü de köklerinin anlattığı rengi andıran, ona çalan anlamında sıfattır.

ölümcül: Ölüme yaklaşmış, ölmek üzere.

Anlam özellikleri

-cıl eki;

- Adlara alışkanlık, düşkünlük, yakınlık,
- Sıfatlara andırma, çalma anlamı katar.

Bu ekle türetilmiş yeni sözcüklerden bazıları şunlardır:

Bencil, bencilliğe düşkün anlamındadır. *Öncül* sözcüğü bir felsefe terimi olmuştur. *Nemcil*, nemden ve nemli yerden hoşlanan (bitki) anlamındadır. *Sesçil*, sesleri temel sayan, sesleri olduğu gibi gösteren, fonetik demektir.

İşlekliliği

-cıl, çok işlek olmayan bir ektir. Ünlü ve ünsüz uyumlarına göre -cıl, -cil, -cul, -cül; çıl, -çıl, -çul, -çül olur.

-daş

Vatan-daş, *meslektaş*, *dindaş*, *yoldaş*, *arkadaş*...

Anlam özellikleri

-*daş* ekiyle türemiş adlarda ortaklık, eşitlik ve birlik anlamı vardır:

vatandaş, yurttaş: Bir vatandan, bir yurttan olanlar.

arkadaş: Birbirine arka, birbirine yardımcı olan.

yoldaş: Yolda birlikte yürüyenler.

adaş (aşlı: addaş): Adları aynı.

kardeş, kardaş (aşlı karındaş): Yakın yüzyıllara dek yazı dilinde *karındaş* olarak kullanılmıştır. Bugün İstanbul ağzında *kardeş*, Anadolu'da *kardaş*tır.

İşlekliliği

-*daş*, az işlek bir ekti. Eskiden türemiş sözcükler çok değildir; son yıllarda -*daş* ekiyle bir hayli sözcük türetilmiş ve ek işlekleşmiştir. Ünlü ve ünsüz uyumlarına göre ekin -*daş*, -*deş*, -*taş*, -*teş* biçimleri vardır.

çağdaş: Bir tarih devrinde yaşamış olanlar.

özdeşlik: Hem matematikte hem felsefede bir terim.

özdeş: Her türlü nitelikte birbirine eşit olan.

anlamdaş, sesteş..

Ziraatımızın himayesi lazım olduğu fikrinde hükümetle *oydaş*ız.

(Fahri Rıfkı Atay)

-lı

1. *Bilgili adam, tatlı dil, tozlu sokak, süslü ev...*
 2. *Kırmızılı elbise, yeşilli kumaş, alı morlu basmalar...*
 3. *Ankaralı, Asyalı, köylü, liseli, adalı, Avrupalı, dağlı...*
 4. *Demirsporlu, Beşiktaşlı, Galatasaraylı, İstanbulsporlu...*
 5. *Osmanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, İlhanlılar, Selçuklular...*
 6. *Oralı, buralı, şuralı, nereli, senli benli...*
 7. *Geceli gündüzlü, analı babalı, sağlı sollu, altlı üstlü, inceli kalınlı, belli başlı...*
 8. *Denizli, Polatlı, Şişli, Turgutlu, Sungurlu, Fındıklı...*
- Örnekler daha da çeşitlendirilebilir. Yukarıdakilerin incelenmesi, geriye kalanların çözümlenmesini kolaylaştırır.

Anlam özellikleri

1. ve 2. örneklerdeki -*lı*, sonuna geldiği adlardan “olan, bulunan” anlamında sıfatlar yapmıştır: *dalgalı* deniz, *paralı* kimse, *şekerli* süt, *çiçekli* ağaç, *kırmızılı* kumaş, *kalınlı inceli* sesler...
3. örnekte -*lı* eki, yer adlarının sonuna gelerek “oralı” anlamı vermiştir: *Bağdatlı* Ruhi, *Köprülü* Mehmet Paşa, *Bayburtlu* Zihni, *şehirli*, *köylü*...
4. örnekte “oraya bağlı, oradan, o dernekten olan” anlamını katmıştır: *Vefalılar*, *Sarı-siyahlılar*, *Karşıyakalılar*, *Kırmızı-beyazlılar*...
5. örnekte, boy adlarına gelerek “o soydan, o devletten olan” anlamında adlar türetmiştir: *Karahanlılar*, *İlhanlılar* devri, *Selçuklular*, *Osmanlı* İmparatorluğu...
6. örnekte yer anlamlı adılara “ilişkinlik” anlamı katmıştır. *Senli benli* de ise “çok samimi” anlamı vardır.
7. örnekte anlamca ilgili çift sözcüklere gelerek ikizlemiş, ikisinin de varlığını belirtmiştir.
8. örnekte yer adı yapmıştır: *Polatlı* ilçesi, *Soğanlı* meşesi, *Denizli* ili, *Tavşanlı* ilçesi, *Cibanbeyli*...

İşlekliği

-lı, çok işlek bir ektir. Ünlü uyumlarına göre -lı, -li, -lu, -lü biçimleri vardır.

-lık

1. Kömürlük, çiçeklik, fidanlık, elbiselik, yazlık, kiralık, ağaçlık, zeytinlik, çimenlik, kitaplık, gözlük, kulaklık, ağızlık, dizlik...
2. Gençlik, doğruluk, birlik, ikincilik, yüzlük (paketler), ellilik (bir adam), binlik, sütçülük, yüzbaşılık, öğretmenlik, işçilik, dalgınlık, yetmişlik, güzellik, çocukluk, durgunluk, insanlık, Türklük, İslamlık...
3. Benlik, hiçlik, öylelik...

Türk dilinin, kendi *benliğine*, aslındaki *güzellik* ve *zenginliğine* kavuşması için, bütün devlet teşkilatımızın dikkatli, alakalı olmasını isteriz.

(Atatürk)

Anlam özellikleri

1. örnekler;

- Yer adıdır:

kömürlük, odunluk, samanlık: Kömür, odun, saman konan yer.

çiçeklik, şekerlik, tuzluk: Çiçek, şeker, tuz konan kap.

fidelik, fidanlık, çayırılık: Fide, fidan, çayır yetiştirilen yer.

- Araç gereç, alet adıdır: *gözlük, ağızlık, kulaklık, parmaklık, başlık* (başa konan, başa giyilen nesne), *kolluk, göğüslük, dizlik*...

- Soyut adlardır: *annelik, babalık, kardeşlik, arkadaşlık, öğretmenlik*...

- Ad kökünden -lık ekiyle pek çok da sıfat türemiştir: *elbiselik* (kumaş), *yazlık* (elbise), *kiralık* (ev)...

- Zaman adlarından da sıfatlar türemiştir: *aylık, yıllık, saatlik, yüzyıllık, bayramlık, kışlık*...

- Ulus adlarının sonuna gelince “ulusal benlik” anlamında soyut ad olur:

Osmanlı İmparatorluğu’ndan en son Türkler’dir ki kendilerine Türk dediler. Fakat hiçbir zaman ne Boşnağın *Boşnaklığı*’nı ne Arnavudun *Arnavutluğu*’nu ne Arabın *Araplığı*’nı inkâr ettiler. Acaba *Türklük*, *Araplığım* ilerlemesine mi engel oldu?

(Fahri Rıfkı Atay)

2. örnekler sıfatlardan türemiştir:

- Çoğu soyut addır: *gençlik, doğruluk, ikincilik, güzellik, iyilik, dostluk, düşmanlık, çalışkanlık, tembellik, terbiyesizlik, parasızlık, başkalık, insanlık, Türklük, Müslümanlık* ...

Ayrılık istemedi; *birlik* kurdu. *Eskilikler, gerilikler*, istemedi; *yenilikler, ilerilikler* kurdu.

(Atatürk’ü Özleyiş, Ruşen Eşref Ünaydın)

- Sıfatlardan -lık ekiyle türemiş meslek adları da çoktur: *sütçülük, yüzbaşılık, memurluk, doktorluk, dişçilik, çavuşluk, çobanlık, askerlik, muhtarlık*...

Meslek adlarının çoğu -cı ekiyle türemiş sıfatlardan olur: *sütçülük, gazetecilik, işçilik, dişçilik, balıkçılık, sebzecilik*...

- İki anlama gelenler de vardır:

öğretmenlik: Soyut ad anlamındadır, öğretmende bulunan yetenek, uzmanlık.

öğretmenlik: Öğretmen mesleği.

Kırk yıl *öğretmenlik* yaptı.

Öğretmenlik kutsal bir meslektir.

- Sayı sıfatlarına *-lık* eki gelince nicelik anlamı niteleme sıfatı olur: *yetmişlik* ihtiyar...

Bu sıfatlar daha çok adlaşır: *yüzlük, beş yüzlük, yirmi beşlik, onluk, binlik...*

3. örnekler adıldardan, belirteçten türemiş soyut adlardır: *benlik, biçlik, öylelik, böylelik...*

İşlekliliği

-lık eki çok işlektir. Ünlü uyumlarına göre değişerek *-lık, -lik, -luk, -lük* olur.

-SIZ

Edebiyatsız millet *dilsiz* insan kabilinden olur.

(Namık Kemal)

Bilgisiz adam, *tatsız* şerbet, *tozsuz* yol, *üzüntüsüz* insan...

Anlam özellikleri

- “Varlık, çokluk” bildiren *-lı* ekinin olumsuzudur: *tatsız* (tadı yok, tadı az) kavun, *parasız* (parası yok, para alınmayan) okul, *duygusuz* (duygusu yok, duygusu kıt) kimse...
- Pek az da olsa “ile” ilgecinin olumsuzu bu ekle olur:
Kalemle yazdılar. *Seninle* gidecek. *Arkadaşlarla* yola çıkınız...
Kalemsiz yazılmaz. *Sensiz* gidecek. *Arkadaşsız* yola çıkmayınız...
 Nereli olduğunu bildiren *-lı* ekinin olumsuzu yoktur. Onun için *Ankaralı, Taşkentli, Romalı, Asyalı...* sözcüklerinin *-sız* ekli karşıtları kullanılmaz.

İşlekliliği

-sız eki çok işlektir. Ünlüler uyumlarına göre değişerek *-sız, -siz, -süz, -süz* olur.

Yukarıda verilenler dışında addan ad yapan başka ekler de vardır: *-(ı)msı, -(ı)mtırak, -(ı)ncı, -(ş)ar...* (Daha geniş bilgi için 3.Ünite Sıfatlar’a bakınız.)

Eylemden Ad Yapım Ekleri

-(a)k

1. *Durak, konak, yatak, otlak, kaynak, kavşak* (kavuş-ak)...
2. *Elek, ölçek, tarak, kürek, kapak...*
3. *Saçak, döşek, adak, yalak, istek, dilek...*
4. *Korkak, ürkek, dönek, kaçak, aksak, kıvrak, sulak, dişlek, yuvarlak, toparlak, uzak, batac, titrek, atak* (genç)...

Anlam özellikleri

1. örnekler yer adıdır.
2. örnekler araç gereç, alet adıdır.
3. örnekler bu iki anlamdan kaymış somut ve soyut adlardır.
4. örneklerde pek çok sıfat türemiştir.

Son yıllarda bu ekle türemiş sözcükler artmıştır. Bunlardan bir kısmı yeniden kullanılmaya başlanan unutulmuş sözcüklerdir: *erek, kayak, sapak...* Yeniden türetilenler de vardır: *uçak, çıkak, yutak, bellek, tapınak...*

İşlekliliği

-(a)k işlek bir ektir. Ünlü ile biten sözcüklere eklenince /a/ düşer, ince hecelerden sonra *-ek* olur.

-gan

1. *çekingen, sokulgan, çalışkan, unutkan, alıngan, atılğan, konuşkan, somurtkan, yapışkan, dövüşken, övünge, kırılğan, ergen, sıkılğan, üşenge, kaygan...*
2. *ısrıgan, sergen...*

Anlam özellikleri

1. örneklerin hepsi sıfattır.
2. örnekler addır.

-gan ekiyle türemiş yeni sözcükler, bu ekin daha işlek olacağını göstermektedir: *saldırgan, illetken, sürünge, değışken, devingen, etken, edilgen...*

İşlekliliği

-gan eki işlektir. Ünlü ve ünsüz uyumlarına göre değışerek -gan, -gen; -kan, -ken olur.

-gı

1. *silgi, çalgı, burgu, sürgü, kargı, atkı...*
2. *saygı, sevgi, duygu, bilgi, görgü, sezgi, ilgi, kurgu...*
3. *biçki, vergi, çizgi, örgü, sergi, ezgi, büzgü...*

Anlam özellikleri

1. örneklerin hepsi de araç gereç, alet adıdır.
2. örnekler soyut addır ve çoğu duygularımızın adıdır.
3. örnekler yukarıdaki anlam özellikleriyle ilgisi olmayan adlardır. Çeşitli anlamdadırlar.

Bu ekle türetilmiş yeni sözcüklerimiz az değildir: *vurgu, yetki, etki, bitki, tutku, algı, bulgu, olgu, dergi, katkı, dizgi...*

İşlekliliği

-gı eki işlektir. Ünlü ve ünsüz uyumlarına göre değışerek sekiz biçime girer: -gı, -gi, -gu, -gü; -kı, -ki, -ku, -kü.

-gın

Gergin, yorgun, süzgün, üzgün, tutkun, vurgun, düzgün, yaygın, baygın, seçkin, bezgin, kızgın, bitkin, coşkun, taşkın, dalgın, uygun, pişkin, solgun, düşkün, olgun, küskün, durgun, azgın, dolgun, yatkın, yetişkin, şaşkın, şişkin, gezgin, geçkin, aşkın, dizgin, yangın, baskın, soygun, sürgün, vurgun; etkin, belirgin, ilişkin...

Anlam özellikleri

Bu ek, genellikle sıfat gibi kullanılan ad soylu sözcükler türetir.

İşlekliliği

-gın eki işlektir. Ünlü ve ünsüz uyumlarına göre -gın, -gin, -gun, -gün; -kın, -kin, -kun, -kün olur.

-1

1. *Dizi, yapı, çatı, sürü, yazı, ölçü, korku, batı, doğu, dolu, koşu, sayı, tartı, örtü...*
2. *Ölü, ayrı, sıkı, şaşı, duru, götürü...*

Anlam özellikleri

- örneklerde çeşitli anlamlarda soyut ve somut adlar yapmıştır.
- örneklerde sıfat türetmiştir.
-ı ekiyle son yıllarda epeyce sözcük türemiştir: *açı, artı, kazı, gezi, çarpı, başarı, güldürü, gösteri, saldırı, duyu, anı, veri, duyuru, bildiri, eleştiri...*

İşlevi

-ı işlek bir ektir. Ünlü uyumlarına göre değişerek -ı, -i, -u, -ü olur.

-ıcı

- Kesici* alet, *besleyici* gıda, *yırtıcı* kuş, *koşucu, yürücü* gençler; *yalancı* insanlar, *düşündürücü* konular, *yıkıcı, bölücü* akımlar...
- Dinleyici, satıcı, alıcı...*

Anlam özellikleri

- ıcı sonuna geldiği eylem kök ve gövdelerini “yapmaya, kılmaya yarayan; huy edinen, ustalıklı yapan...” anlamlarında sıfatlar yapmıştır.

Dolaş da *yırtıcı* arslan kesil behey miskin!

Niçin yatıp kötürüm tilki olmak istersin?

(Mehmet Akif Ersoy)

Orman kalıntıları içinde Edremit’e doğru bakınca... eski deyimiyle “şahane” bir görünüş, *ezici* değil göz *alıcı* ve gönül *çekici*...

(Fahri Rıfkı Atay)

Atatürk devrimleri, Türk topluluğunu gerilikten, *soysuzlaştırıcı* ve *batırıcı* gelenek ve göreneklerden kurtarmak, onu Batı toplulukları içine *katıcı* yeni bir yaşayış düzeni kurmak içindir...

(Fahri Rıfkı Atay)

- örnekler adlaşmış sıfattır.

İşlevi

-ıcı çok işlek bir ektir. Ünlü uyumlarına göre -ıcı, -ici, -ucu, -ücü olur.

-(ı)k

- kesik, kırık, yırtık, açık, saçık, çarpık, bozuk, basık, sökükle, yarık, çözükle, çatık, tutuk, kısık, kıvrık, sıyrık, yoluk, süzük, dökük, silik, oyuk, boğuk, yumuk, ezik, asık, donuk, devrik, kavruk, savruk, ayırık...*
- Bitişik, yanık, soluk, uçuk, artık, kopuk, kabarık, donuk, sönük, bulanık, alışıksık, yapışıksık, tıkanık, gücenik, karışıksık, şımarık, yılışık, çürük, soğuk, sarkık, yatık, düşükle, kalkık, inik, çapraşık, bulaşık, dolaşık, sırnaşık, buruşuk, yitık, çökük, ilişik, uyanık, dağınık, karmaşık...*
- Bölük, buyruk, katık, öksürük, aksırık, hıçkırık, üfürük, soluk, konuk* (misafir) , *gedik, kazık, tamık, delik, yayık, sarık, uçuk, sarmaşık...*

Anlam özellikleri

- ık eki, eylemlerden genellikle sıfat olarak kullanılan ad soylu sözcükler türetir.
- örneklerdeki sözcükler ise addır.

İşlevi

-(ı)k işlektir. Ünlü uyumlarına göre değişerek -ık, -ik, -uk, -ük olur.

-(ı)lı

1. *Dikili* ağaç, *sayılı* para, *kapalı* kapı, *dayalı* döşeli oda, *takılı*, *sanlı*, *asılı*, *gömülü*, *kurulu*, *yığılı*, *örtülü*...
2. *Azılı*, *korkulu*, *kokulu*...

Anlam özellikleri

-(ı)lı eki, eylemlerden genellikle sıfat olarak kullanılan ad soylu sözcükler türetir.

İşlevi

-(ı)lı işlektir. Ünlü uyumlarına göre değişir; -(ı)lı, -(i)li, -(u)lu, -(ü)lü olur. Eylem ünlü ile bitiyorsa ekin başındaki /ı/ düşer.

DİKKAT

Dar ünlülerle biten birkaç sözcükten -lı ekiyle türemiş sıfatlarla -(ı)lı ekiyle türemişler birbirlerine benzemektedir:

sarı-lı: Sarı renkli basma (-li ile türemiştir.).

sarı-ılı: Sarılmış nesne (-(ı)lı ile türemiştir.).

yazı-lı: Yazısı bulunan.

yaz-ılı: Yazılmış.

örtü-lü: Örtüsü bulunan.

ört-ülü: Örtülmüş.

Bunlar, söz içindeki anlamlarına bakılarak ayırt edilir.

-(ı)m

1. *İçim*, *pişirim*, *kesim*, *atım*, *yudum*, *tutam*, *dilim*...
2. *Kıvrım*, *büklüm*, *kaldırım*, *takım*, *giyim*, *kuşam*, *biçim*, *tutum*, *çalım*, *uçurum*, *doğum*, *ölüm*, *sevim*, *seçim*, *geçim*, *koşum*, *düğüm*, *yıldırım*...
3. *Sağlam*, *bağlam*, *yaylım* (ateş)...

Anlam özelliği

1. örneklerde nicelik (miktar) anlamı vardır:

içim: Bir defada içilecek miktar.

Bir *yudum* su, bir *tutam* ot, iki *atım* barut, üç *kesim* börek...

2. örneklerde nicelik anlamı yoktur. Çeşitli anlamlarda adlardır.

3. örneklerde sıfattır.

İşlevi

-(ı)m eki işlektir. Ünlü uyumlarına göre değişerek -(ı)m, -(i)m, -(u)m, -(ü)m olur. Eylem ünlü ile bitiyorsa ekin ilk harfi /ı/ düşer.

-(ı)ntı

1. *Serpinti*, *kırıntı*, *kırpıntı*, *döküntü*, *sızıntı*, *süprüntü*, *birikinti*, *kazıntı*, *yıkıntı*, *çöküntü*, *esinti*...
2. *Bulanti*, *kaşıntı*, *sıkıntı*, *üzüntü*, *boğuntu*, *çarpıntı*, *tiksinti*, *özenti*, *bozuntu*, *sığıntı*, *boğuntu*...
3. *Akıntı*, *toplantı*, *gezinti*, *çalkantı*, *sallantı*, *sarsıntı*, *girinti*, *çıkıntı*...

Anlam özellikleri

1. örnekler, önemsiz sayılan, küçümsenen varlıkların adıdır.

Ben odaya göz gezdirdim. Öyle utanıp kızaracak, yerlere geçecek *döküntü*, *saçıntı* yoktu.

(Billur Kalp, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

2. örneklerdeki sözcükler de sevimsiz durumlara ad olmuştur.
3. örnekler; önemsizlik, sevimsizlik anlamlarından sıyrılmıştır.

İşlekliliği

-(i)ntı işlek bir ektir. Ünlü uyumlarına göre -(i)ntı, -(i)nti, -(u)ntu, -(ü)ntü olur. Ünlü ile biten köklerde ekin başındaki /ı/ düşer.

“Basamak, kaçamak; bulmaca, boğmaca; süpürge, dalga, sömürge, bölge; utangaç, yüzgeç, dalgiç” sözcüklerinin biçimini inceleyerek sözcüklerin köklerini ve eklerini bulunuz.

Yukarıdaki verilen ekler dışında eylemsi türeten tüm ekler de eylemden ad yapım ekidir. (Daha geniş bilgi için 8.Ünite Eylemler -II'ye bakınız.)

Addan Eylem Yapım Ekleri

-a

Tün-e-, kan-a-, yaş-a-, boş-a-, tür-e-, oyn-a- (oyun'dan), benz-e- (beniz'den), uz-a-...

Anlam özellikleri

-a eki, genellikle, geçişsiz eylemler türetir.

İşlekliliği

-a eki işlektir. Kalınlık-incelik uyumuna göre -e de olur.

-(a)l

1. Düz-el-, boş-al-, az-al-, dar-al-, yön-el-...
2. İnce-l-, kısa-l-, eğri-l-, doğru-l-, sivri-l-...
3. Yüksel-, ufa-l-, küçü-l-, alça-l-, eksi-l-, seyir-l-...

Anlam özellikleri

-(a)l eki, genellikle, sıfatlara gelerek geçişsiz eylemler türetir. 3. örneklerde olduğu gibi iki heceli sıfatların sonlarında /k/ varsa düşer.

İşlekliliği

-(a)l eki işlektir. -(a)l ve -(e)l biçimleri vardır. Ünlülerle biten tabanlarda /a/ düşer.

-kır

Fış-kır-, bıç-kır-, hay-kır-, püs-kür-...

Anlam özelliği

Bu ekle türemiş eylemlerin hemen hepsi de geçişsizdir. Hepsinde de dışa boşanış anlamı vardır.

İşlekliliği

Yansımalarla, yansıma değerli sözcüklerin sonuna gelir. Ünlü uyumlarına göre değişerek -kır, -kir, -kur-, -kür olur.

-la

1. İş-le-, baş-la-, taş-la-, çivi-le-, ateş-le-, diş-le-, rende-le-, av-la-, iş-le-, yol-la-...
2. Temiz-le-, kara-la-, ince-le-, geri-le-, iler-le-, ibtiyar-la-...
3. Gür-le-, in-le-, çat-la-, pat-la-...
4. Durak-la-, konak-la-, kürek-le-...

Anlam özelliği

1. Adlardan türemiş eylemlerin çoğu geçişlidir. Bunların içinde geçişsiz olanlar da vardır: *başla-*, *otla-*...
2. Sıfatlardan türeyenlerin çoğu geçişlidir.
3. Yansılardan türeyenler geçişsizdir.
4. *-(a)k1a* türemiş ad soylu sözcüklerden yapılmışlardır.

İşlekliliği

-la eki çok işlektir. Uyuma göre değişerek *-le* de olur. *Koku*, *sızı*, *yumurta* gibi birkaç sözcük *-la* ekini alınca sonlarındaki ünlüler düşer: *koku-la->kokla-*, *sızı-la->sızla-* ...

-lan

Ev-len-, *kir-len-*, *sinir-len-*, *ses-len-*, *öfke-len-*, *iç-len-*...

Anlam özelliği

-lan ile türemişlerde geçişsizlik anlamı vardır. Örneklerin hemen hepsinde bir edilgenlik, bir dönüşlülük anlamı bulunduğu göz önüne alınınca ek “*-la + -n*” de sayılabilir.

İşlekliliği

-lan eki işlektir. Uyuma göre değişerek *-len* de olur.

-laş

Söz-leş-, *dert-leş-*, *sert-leş-*, *katı-laş-*, *başka-laş-*, *bir-leş-*, *yer-leş-*, *güzel-leş-* ...

Anlam özelliği

-laş’la türemiş bütün eylemlerde işteşlik anlamı vardır. Onun için ek “*-la + -ş*” de sayılabilir.

İşlekliliği

-laş eki işlektir. Uyuma göre değişerek *-leş* de olur.

Eylemden Eylem Yapım Ekleri

Çatı eklerinin tümü, eylemden eylem yapım ekidir. (Daha geniş bilgi için 8.Ünite Eylemler -II’ye bakınız.)

SORU BİÇİMLERİ**Soru biçimlerini açıklamak**

Soru: Bir şeyin içyüzünü öğrenmek, bir açıklama istemek, bir kuşkuyu gidermek için en çok başvurulan yoldur.

Ünitemizin bu bölümünde soru sorma biçimleri üzerinde duracağız. **Soru;** bir şeyin içyüzünü öğrenmek, bir açıklama istemek, bir kuşkuyu gidermek için en çok başvurulan yoldur.

Bilmem niçin kadınlığa ait işten kaçmışız?

Ya onun da bir emeği yok mu bu Türk ilinde?

(Yeni Hayat, Ziya Gökalp)

Türkçede soru sormanın değişik biçimleri vardır.

Yanıt beklenmeyen sorularda duygu değeri belirgin olur:

Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?

(Merdiven, Ahmet Haşim)

O çay ağır akar yorgun mu bilmem?

Mehtabı hasta mı, solgun mu bilmem?

Yaslı gelin gibi mahzun mu bilmem?

Yüce dağ başında siyah tül vardır.

(Rıza Tevfik Bölükbaşı)

Şaşkınlıkla söylenen soruların da yanıtı beklenmez:

Bu nasıl hava? Yaz ortasında böyle serinlik görülmüş müdür?

Konuşurken başın, yüzün, gözlerin, ellerin anlamlı hareketlerinden yararlanarak da soru sorabiliriz. Bunun dışında diğer soru sorma biçimleri de şöyledir:

Soru sıfatlarıyla

Hangi dağda bulsam ben o marali?

Hangi yerde görsem çeşm-i gazali?

Avcılardan kaçmış ceylan misali;

Geçmiş dağdan dağa yoktur durağı.

(Bayburtlu Zihni)

Soru adlarıyla

Yumuşak başlı isem kim dedi uysal koyunum?

(Mehmet Akif Ersoy)

Soru belirteçleriyle

Atatürk, Yalova'ya ne zaman, niçin gelmiştir?

(Atatürk'ün Hastalığı, Ruşen Eşref Ünaydın)

Soru ilgeciyle

Soru ilgeci “mi”dir. “mi”nin yazımda ayrı yazılması nedeniyle zaman zaman geç mi ek mi tartışmalarına konu olduğunu tekrar vurgulayalım. Bu konudaki tartışmalar henüz kesin sonuca ulaşmadığı için “mi”yi kimi kaynaklarda soru eki, kimi kaynaklarda da soru ilgeci olarak görebilirsiniz. Bu ünitemizde “mi” soru ilgeci olarak ele alınmaktadır.

Cümlede öğrenilmesi, açıklanması istenen ya da kuşkuyu toplayan ögeler soruya konu olur. Bu ögeler yerine göre özne, nesne, tümleçlerden biri ve yüklem olur. Kimi kez bu ögelerin tümleyenleri de soruyu gerektirir. Bu görevi soru sözcükleriyle, vurguyla; yazıda ise soru işaretiyle yerine getiririz.

Şimdi soru biçimlerini ayrıntılı olarak inceleyelim:

Öznelerde soru: Cümlede öznenin kim ya da ne olduğunda kesinlik olmayınca durumu aydınlatmak için şu yollara başvurulur:

“mi” ilgeçli soruya başvurulur:

Sular mı yandı? Neden tunca benziyor mermer?

(Ahmet Haşim)

Turgut mu gidecek, Orhan mı? Yoksa siz mi gidiyorsunuz?

Soru sıfatlarından yararlanılır:

Kaç arkadaş hazırlanmış?

Hangi Turgut konuşacak?

Nesnelerde soru

Belirtili nesnede soru:

Beni mi arıyorsunuz? Ödevlerini mi yazıyor? Hangi öyküyü okudunuz?

Belirtisiz nesnede soru:

Nasıl ödevler yapıyorsunuz?

Kaç portakal yiyebilirsiniz?

Dolaylı tümleçlerde soru

Nevin bir parça hasta oldu diye çürüklüğe mi atıldı sanıyorsun?

(Reşat Nuri Güntekin)

Burada mı çalışalım?

Bu sözü benden mi işitmeliydiniz?

Kaçıncı kata çıkalım?

Hangi odada çalışalım?

İlgeç tümleçlerinde soru

Bu terennümle mi sandındı gönül derdin uyur?

(Halit Fahri Ozansoy)

Bu kitaplar satılmak için mi ayrıldı?

Beni bunun için mi çağırdınız?

Hangi trenle geldiniz?

Kaç vapuru için bilet aldınız?

Belirteçlerde soru

Bayrağımızı çok mu severdin nine?

(Halide Edip Adıvar)

Dün mü geldiniz?

Yarın mı gideceksiniz, bugün mü?

Koşa koşa mı geldiniz?

Orhan daba düzgün mü yazar?

Burada kaç ay kalacaksınız?

Doğru mu söylüyorsunuz?

SIRA SİZDE

4

Tamlamalarla oluşturulan soru biçimlerinde “mi” nasıl kullanılır araştırınız.

Eylemlerde soru

Soru belirteçleriyle:

Niçin çalışmıyorsunuz? Van’a nasıl gidilir?

Soru ilgeciyle:

Kaçar mı mert olan, bir can için meydan-ı gayretten?

(Namık Kemal)

Okusun mu, dinlesin mi?

Soru ilgeci “mi” olumlu, olumsuz bütün eylemlerin üçüncü kişilerinde kip ve çoğul eklerinden sonra gelir: *geldi mi, gitmişler mi, yazıyor mu, koşacak mı, bilmezler mi, söylemeli mi?...*

Sığsın mı hayale bu hakikat?..

Görsün mü gözüüm bu macerayı?..

(Abdülhak Hâmit Tarhan)

Çıkar mı hatırdan o tath diller?

Sırma saçlar yayıldı mı zemine?

Dağıldı mı kokladığım sümbüller?

(Akif Paşa)

Soru ilgecini olumsuz eylemler de olumlar gibi alır. Kipler, birinci ve ikinci kişilerin soru ilgecini alışları bakımından ikiye ayrılır:

Soru ilgecini kişi eklerinden önce alanlar: *söylemiş misin, geliyor musunuz, gelecek miyim, buyurmaz mısınız, anlatmalı mıyım, okumuyor musunuz?...*

Soru ilgecini kişi ekinden sonra alanlar:

..... a canım,

*Hiç ezan duymadın mı sen?
Dinliyorum...*

(Şermin, Tevfik Fikret)

*Dönsek mi bu aşkın şafağından?
Gitsek mi ekalim-i leyale?
Bizden daha evvel erişenler,
Ağlar bugün evvelki hayale.*

(Ahmet Haşim)

Gideyim mi, bakayım mı, okusak mı, anlatalım mı?...

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde görülür ki bu ikilik, kişi eklerinin çeşitleriyle ilgilidir:

- İkinci çeşit kişi ekleriyle çekimlenenlerde; duyulan geçmiş, şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik kiplerinde; “mi” kişi eklerinden önce gelir.
- Diğer kişi ekleriyle çekimlenenlerde; görülen geçmiş, istek, dilek-şart kiplerinde; soru ilgeci kişi eklerinden sonra gelir.
- İstek ve emir kiplerinin II. kişileri soru ilgeci almaz.

Yardımcı eylemlerde soru

Yardımcı eylemlerle kurulmuş birleşiklerde soru ilgeci iki türlü görülür:

Yardım etti mi? Hasta oldunuz mu?

Yardım mı etti? Hasta mı oldunuz?

İlk sıradaki sorularda “olup biteni öğrenmek isteği”, ikinci sıradaki sorularda “hemen öğrenmiş olmanın coşkusu” da sezilmektedir.

Ek eylemlerde soru

Soru ilgeci “mi” ek eylemlerden sonra değil önce gelir.

Bilmem ki yakın mıdır zevalim?

(Makber, Abdülhak Hâmit Tarhan)

Gül değil arkasında kanlı kefen,

Sen misin, sen misin garip vatan?

(Vaveyla, Namık Kemal)

“mi”den sonra gelen ve /i/ ile başlayan kiplerde /i/’ler bitişirken /y/ olur: *genç miydi, zengin miymiş, bunu yapan ben miyim, uyuyor muydunuz, hasta mıymış?...*

Ad cümlelerinde sorulu yüklem ek eylemsiz de kullanılabilir:

Sevim okulda mı (dır)? Babanız evde mi (dir)?

Karşıdan gelen Orhan mı (dır); yoksa Yalçın mı (dır)?

Birleşik zamanlı eylemlerde soru

Hikâye ve rivayet biçimlerinde ek eylemden önce gelir: *görmediniz miydi, söylemiş miydiniz, yazacak mıydın, yapar mıymışsın?..*

Şart biçimlerinde en son gelir: *gelirsek mi, güzelse mi?..*

Okurlarsa mı daha iyi, okumazlarsa mı?

Cümleler de bir anlatım birimi olarak “mi” soru ilgecini alır, bağımsız önerme olur:

“Ankara’ya gideceğim.” mi dediniz?

Sana “Yüksek sesle bağır!” mı diyorlar?

Bu cümleler, kendilerinden sonra gelen yüklemelerin tümleci olur.

Yinelenmiş sözcüklerin arasına “mi” gelince soru görevinden sıyrılarak;

- Ad soylu sözcüklerin anlamına aşırılık anlamı katar : *zengin mi zengin, çalışkan mı çalışkan, iyi mi iyi, hava açık mı açık...*
- Eylemlere de kesinlik anlamı katar: *kızarmı kızarmı, vurur mu vurur...*

Bizim kan delidir, aklına geleni yapar mı yapar.

(Billur Kalp, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Sorulu cümleler yanıtları bakımından başlıca iki türdür:

- Olumlu cümlelerde yanıt belirteçleri, “mi” soru ilgecini alan öğelere karşılık olur. Duruma göre “evet” ya da “hayır” denir. Bu belirteçler, anlatıma yeterince açıklık vermezse gereken sözcükler eklenir:

- *Orhan kitabı aldı mı?*

- *Evet.*

- *Hayır. (Almadı.)*

- *Orhan kitabı mı aldı?*

- *Evet.*

- *Hayır. (Kitabı almadı, defteri aldı.)*

- *O kitabı Orhan mı aldı?*

- *Evet.*

- *Hayır. (Orhan almadı, Yalçın aldı.)*

- *O kitabı Orhan dün mü aldı?*

- *Evet.*

- *Hayır. (Bugün aldı.)*

- *Kitabı Orhan Yalçın’dan mı aldı?*

- *Evet.*

- *Hayır. (Yalçın’dan almadı, Erdem’den aldı.)*

- *Yağmur çok mu yağdı?*

- *Evet.*

- *Hayır. (Az yağdı; çok yağmadı.)*

- “mi” soru ilgeci olumsuz cümlelerin öğelerine gelince yanıt “hayır” ya da yüklem olumlusu olur. Bu yanıt belirteçleri, anlatıma yeterince açıklık vermezse gereken sözcükler eklenir:

- *Daba bâlâ sen benim kim olduğumu bilmiyor musun?*

- *Hayır. (Kim olduğunuzu bilmiyorum.)*

(Şair Evlenmesi, Şinasi)

- *Çocuklar uyumadılar mı?*

- *Hayır, uyudular.*

“mi” ilgeci, birincisi görülen geçmiş zaman kipiyle kurulan iki bağımsız önermenin arasına gelince soru anlamından sıyrılır. Öncül önermeye koşulluk, nedensellik; ikinci önermeye de sonuçluk anlamı katar:

İnsanoğlu çalıştı mı her güçlüğü yener.

İyice uyudum mu ağrılarım diniyor.

“Yok mu?” olumsuz sorusu, tonlu bir söyleyişle, kendinden önceki sözcüklere, kavramlara hınçla karışık bir kötüleme anlamı da katar:

Şu bizim demokrasi yok mu, yani şu içinde bulunmaya mahkûm olduğumuz demokrasi yok mu, yanan ormanlarımızın bir düzine çamına değmez!

(Dünya, Falih Rıfkı Atay)

“mi” ilgeci bağımsız yan önermeden sonra gelince soru anlamından az çok sıyrılır; artçıl ya da zaman ulaçları anlamlarına kayarak ikinci önermeyi pekiştirir:

Geldi mi gitmez.

İnsan çalıştı mı her güçlüğü yener.

Bir kez söze başladı mı, bir daha susmaz.

Yemek gördün mü ye, dayak gördün mü kaç!

(Atasözü)

Kış geldi mi bir yakıt sıkıntısı baş gösterir. Akşamları güneş batmaz mı içimi bir yurt özlemi burur.

Merdiven başındaki zil öttü mü adamcağız tıklar tıklar merdivenlerden çıkıyor ve oda kapılarını birer birer çalmağa başlıyor.

(Anadolu Notları, Reşat Nuri Güntekin)

Yinelenmiş geniş zaman ya da şimdiki zaman kiplerinden birincisine “mi” gelince kesinlik anlamı katar. Vurgu ve ton değişimiyle bu kesinliğin az çok azaldığı da olur:

Hasan Onbaşı bu işi yapar mı yapar.

(Yaşar Kemal)

Bu sözleri onun yüzüne karşı söyler miyim söylerim...

Çalışıyor mu çalışıyor.

“mi” ilgeci almasına karşın yanıt beklenmeyen kimi cümleler yadsıma anlamında kullanılabilir:

Ben mi o kitabı almışım? Öyle şey yapar mıyım?

Onun suçlamalarından mı korkacağım?..

Var mı bana yan bakan!

Bu yanıtsız yadsıma anlamı, cümlelere soru sıfatları, adıları ve belirteçleriyle de katılır:

Kaç parça olayım? Hangi işe yetişeyim? Bu dünya kime kalmıştır?

Ne mümkün zulm ile bidad ile imba-yı hürriyet.

(Namık Kemal)

Soru ilgeci “mi”, “de” bağlacından sonra gelince anlamı genişletir:

Siz de mi geleceksiniz? Bugün de mi aç kalacağım?

Yoksa onlar da mı, bizim gibi, sızıp kaldılar?

(Eşkiya İninde, Hüseyin Rahmi Gürpınar)

Soru biçimi, rica ya da kapalı emir cümleleri kurar:

Şöyle buyurmaz mısınız? Bana bir su verir misiniz?

“Olur mu?” sorusu, sonuna geldiği önermeyi pekiştirdiği gibi bunun uygun düşmeyeceği, karşının daha doğru olacağı düşüncesini de pekiştirebilir:

Yarın geziye ben de geleyim olur mu?

Kendisine verilen ödevi yapmaz olur mu?

Bu havada, bu kılıkta sokağa çıkmak olur mu?

Sorular, bilinmeyen öğrenmek, kuşkuyu dağıtmak için sorulduğu gibi şaşma, hatta vurgu ve ton değişimleriyle yadsıma anlamı da katar:

*İlim ilim bilmektir, ilim kendin bilmektir
Sen kendini bilmezsen ya nice okumaktır?*

(Yunus Emre, XIII-XIV.)

İnsan bile bile kendini ateşe atar mı?

Soru sözcüğü ve ilgeci olmadan ses tonuyla da cümlelere soru anlamı katılabilir:

CYRANO:

..... bu adamlar

Bir tarafa gitsinler ben işaret verince.

Saat?

BAGUENEAU:

Alhtı tam on geçiyor!

(Cyrano ve Bergerac, Çeviren: Sabri Esat Siyavuşgil)

Konuşma dilinde, ünlem ve bağlaç olarak kullanılan “ya” sözcüğü de değişik ses tonlarıyla cümleye soru anlamı katar:

Ya benim çaldığım anlaşılırsa!...

(Aziz Nesin)

- Nasılsın oğlum?

- İyiyim anneciğim. Sen de iyisin ya?

Bu ekmek yetişir diyorsunuz. Ya yetişmezse?..

Ya eller?... Eller çebre gibi sır saklamaya alışık değillerdir.

DİKKAT

Soru ilgeci “mi”:

. Kendinden önce gelen sözcüğe bitişik yazılmaz.

. Kendinden sonra gelen kişi ekleri, ek eylemler “mi”ye bitişik yazılır.

. Soru ilgeci “mi” sonuna geldiği sözcüklere bitişmemekle birlikte ünlü uyumuna uyar: *gelecek mi, yaprak mı, düşünüyor mu, söz mü?...*

- Soru ilgeci “mi” vurguyu çekmediği için vurgu kendinden önceki hecede kalır.

Özet

Kök, gövde ve ek kavramlarını pekiştirmek

Başka sözcüklerden ek ya da birleşme yoluyla türememiş, anlamlı daha küçük parçalara bölünemeyen sözcüklere *kök* denir. Bir sözcük yapım eki alarak türemişse buna *gövde* denir: *bilge, bil-ge-lik, kömür-lük, tuz-suz...* Sözcük türetmeye ya da sözcüklerin görevlerini belirtmeye yarayan parçalara *ek* denir. Türkçede ekler, sözcüğün sadece sonuna gelir; yani son ektir.

Türkçedeki ekleri sınıflandırarak ad ve eylem çekim eklerini tanımak

Ekler, görevleri bakımından ikiye ayrılır: Çekim ekleri ve yapım ekleri.

Yapım ekiyle çekim eki aynı değildir. Yapım eki; sözcüğün anlamını, biçimini, bazen de türünü değiştirir. Çekim eki; sözcüğün anlamını, biçimini, türünü değiştirmez; cümledeki görevini belirler. Ad çekim ekleri ve eylem çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılabilir.

Tüm ad tabanlarına gelebilen ad çekim ekleri şunlardır: Ad durum ekleri, çoğul eki, ilgi eki, iyelik ekleri, tamlama ekleri, ek eylem.

Tüm eylem tabanlarına gelebilen eylem çekim ekleri şunlardır: Kip ekleri, kişi ekleri, olumsuzluk eki, ek eylem.

Yapım eklerini saptamak

Yapım ekleri; sözcüğün anlamını, biçimini, bazen de türünü değiştiren eklerdir. Türkçe; yeni sözcük türetimini, büyük ölçüde, sözcük tabanlarına yapım eklerinin getirilmesiyle sağlayan eklemeli dillerin tipik bir örneğidir. Bu nedenle Türkçede oldukça çok yapım eki vardır. Türkçedeki yapım eklerini dört grupta incelemek mümkündür: Addan ad yapım ekleri, addan eylem yapım ekleri, eylemden ad yapım ekleri, eylemden eylem yapım ekleri.

Soru biçimlerini açıklamak

Soru; bir şeyin içyüzünü öğrenmek, bir açıklama istemek, bir kuşkuğu gidermek için en çok başvurulan yoldur. Türkçede soru sormanın değişik biçimleri vardır. Yanıt beklenmeyen sorularda duygu değeri belirgin olur. Şaşkınlıkla söylenen soruların da yanıtı beklenmez. Konuşurken başın, yüzün, gözlerin, ellerin anlamlı hareketlerinden yararlanarak da soru sorabiliriz. Ancak yazıda soruyu belirtecek sözcüğe ya da bir işarete gerek vardır. Soru sıfatları, soru adıları, soru belirteçleri ve soru ilgeci kullanılarak da soru biçimleri oluşturulabilir. Soru ilgeci “mi”dir. Soru ilgecinin diğer sözcük türleri ile birlikte kullanımının kuralları vardır. “mi” kendinden önce gelen sözcüğe bitişik yazılmaz. Kendinden sonra gelen kişi ekleri, ek eylemler “mi”ye bitişik yazılır. “mi” sonuna geldiği sözcüklere bitişmemekle birlikte, ünlü uyumuna uyar. Vurguyu çekmediği için vurgu “mi”den önceki hecede kalır.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi kökü bakımından diğerlerinden farklıdır?

- a. askı
- b. duygu
- c. yolcu
- d. görücü
- e. durgun

2. Aşağıdakilerden hangisi ortak kök **değildir**?

- a. kuru
- b. sıva
- c. tat
- d. yat
- e. şiş

3. Aşağıdaki sözcüklerden hangisi kök durumundadır?

- a. sevecen
- b. sevginin
- c. sevmek
- d. sevenler
- e. seviyor

4. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde eylemden türemiş ad soylu bir sözcük vardır?

- a. Herkes bize bakıyordu.
- b. Ayşe, sınıfın en çalışkan öğrencisidir.
- c. Çocuğun dizi çok kanıyor.
- d. Tuzluğu verebilir misin lütfen?
- e. Yeni bir yazlık alacaklarmış.

5. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde durum eki almış bir ad **yoktur**?

- a. Arkadaşımın kardeşi dün akşam hastalanmış.
- b. Arabayı kapının önüne park ettim.
- c. Çocuklar koşu koşu okula gidiyor.
- d. Gerçeği öğrenince ağzım açık kaldı.
- e. Pilavdan dönenin kaşığı kırılsın.

6. Aşağıdaki sözcüklerin hangisi hem yapım eki hem çekim eki almıştır?

- a. temizliyoruz
- b. temizlik
- c. temizlemek
- d. temizdir
- e. temizler

7. Aşağıdakilerden hangisi gövdeden türemiş bir sözcüktür?

- a. gitmekten
- b. yüzücüler
- c. şekersiz
- d. tanıdıklar
- e. sessizlik

8. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde soru anlamı **yoktur**?

- a. Beni dinliyor musunuz
- b. Ali mi söylemiş bunların hepsini
- c. Evden mi geliyorsun sen
- d. Ona mı sana mı inansam bilemiyorum
- e. Uçakla mı gidecekmış Antalya'ya

9. Aşağıdaki cümlelerin hangisinde soru anlamı farklı bir yolla sağlanmıştır?

- a. Hangi kız daha güzel sence?
- b. Bu evin nesini beğendin?
- c. Kaçınıcı katta oturuyorsunuz?
- d. Nasıl bir araba almak istiyorsun?
- e. Odalar kaçır kişilikmiş?

10. Aşağıdaki cümlelerin hangisindeki tüm sözcükler basit yapıdır?

- a. Ödevlerini yapar yapmaz dışarı çıktı.
- b. Dün hava çok soğuktu; ama bugün iyi.
- c. Seninle gurur duyuyorum dedi ve gitti.
- d. Gelen konukları salona alın lütfen.
- e. En büyük zevki şarkı söylemekti.

Yaşamın İçinden

Doğru Yazalım Doğru Konuşalım

Dize - mısra, uyak - kafiyeye, değişmece - mecaz, çoğul - çokluk, tekil - teklik, belirteç - zarf, söz varlığı - kelime bazinesi - kelime dağarcığı - söz dağarcığı - söz hazinesi - kelime serveti - vokabüler, cümle - tümce, cümle bilgisi - söz dizimi, yazım - imlâ, ana düşünce - ana fikir, hikâye - öykü, sıfat - ön ad, bece - seslem, fiil - eylem, ünlü - sesli, vecize - özdeyiş, edat - ilgeç - takı, anlatım - ifade, üslûp - biçim, yazılı anlatım - kompozisyon, isim hâlleri - durum ekleri, adıl - zamir, şabıs zamiri - kişi zamiri - kişi adılı, kişi ekleri - şabıs ekleri.

Yukarıda sıraladığımız terimlere ilk bakışta bir anlam verilemeyebilir. Derlediğimiz bu birbirinin karşılığı olan, herhangi bir anlam farklılığı bulunmayan dil ve edebiyat terimleri, eğitim çağındaki Türk çocuklarının içine düştüğü çıkmazlardan biridir. Örnekler ilköğretimde okutulan ders kitaplarından seçilmiştir. Burada ders kitaplarındaki açıklamalarda kullanılan dildeki farklılık üzerinde durmuyorum. Alınan her parçanın altında yer alan “Metin kısaltılmış ve dili sadeleştirilmiştir.” biçimindeki uygulamadan da burada söz etmek istemiyor, yalnızca terimleri ele alıyorum.

İlköğretim sınıflarında okuyan komşu çocuklarına soruyorum, “Öğretmeniniz Türkçe derslerinde *zarf* mı, *belirteç* mi; *bikâye* mi, *öykü* mü; *dize* mi, *mısra* mı, hangisini kullanıyor?” Verilen cevaplar farklı. Kimisi “Öğretmenimiz her ikisini de kullanıyor.” diyor. Bazı öğrenciler, “Öğretmenimiz *bikâye*’yi, *zarf*’ı, *mısra*’yı beğeniyor.” diye cevap veriyor. Bazı öğrenciler ise “Öğretmenimiz *bikâye*, *zarf*, *mısra* deyince kızıyor; *öykü*, *dize*, *belirteç* sözlerini seçiyor ama biz her ikisini de biliyoruz.” diyorlar. Bu, aşağı yukarı hepimizin gözlediği açık bir durumdur. Öğretmenlerin içinde bulunduğu bu çıkmazın çeşitli sebepleri vardır. Mezun oldukları fakülte veya yüksekokulda aldıkları eğitim, bu ikili kullanımın ortaya çıkmasında başlıca etkidir. Bu durumla ilgili olarak kargaşanın bir yandan ilkokuldan, bir yandan da yükseköğretimden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Ders kitapları yazarların, okullar için imlâ kılavuzu, sözlük yayımlayanların da bu gelişmede payı vardır. Onlar da kullandıkları terimleri değiştirmek istemezler. Öte yandan tarihî kelimesini kılavuzunda ve sözlüğünde tarihi biçiminde yazan, bu imlâyı benimseyen yazar, onun değişmesine pek razı olmaz. Terimlerde de aynı tutumu sürdürür. Daha önce ders kitabında kullandığı

terimi değiştirmek istemez. Kimisi *öykü*’yü, kimisi *bikâye*’yi, kimisi *mısra*’yı, kimisi *dize*’yi, kimisi *edat*’ı, kimisi *ilgeç*’i, kimisi de *takı*’yı tercih eder.

Türk Dil Kurumu, Talim Terbiye Kurulu, kitap yazarları ve öğretmenler arasında bir uyum olmadığı, uzlaşma sağlanamadığı için yıllardır kargaşa sürüp gider. Biri diğerini inandıramaz, saplantılardan kurtulmak mümkün olmaz ve doğrudan birleşilemez; ne olursa öğrenim çağındaki öğrencilere olur. Yeni nesiller, düzeltiyorum, yeni kuşaklar, batı hayranı dostlarım için tekrar düzeltiyorum yeni jenerasyonlar, bu kargaşa içinde bilgilerini ortak terimler içinde toplayamazlar. Bu sorun onların önüne daha ileriki sınıflarda ve hatta hayatta tekrar çıkar. Onlar üniversitelere ve yüksekokullara gittiklerinde bu sorunlarla karşılaşır ancak buradaki eğitim çok kez onlara batı dillerinden alınmış tek karşılığı öğretir. Bizdeki bu terim kargaşasının batı dillerindeki durumuna bakalım: *adverb*, *adjective*, *verb*, *syllable* bütün ders kitaplarında, öğretmenlerin dilinde aynı kelimedir. Ders kitaplarıyla öğretmenler veya öğrenciler arasında terim açısından bir uyumsuzluk, farklılık yok. Hepsi söz konusu bu kavramlara değişmeyen tek adı verir. Hatta bu birlik, aynı dil grubuna bağlı çağdaş öteki batı dillerinde de ortaktır. Bize gelince *adverb*, *zarf*, *belirteç*; *adjective*, *ön ad*, *sıfat*; *verb*, *fiil*, *eylem*; *syllable*, *becce*, *seslem* gibi ikili hatta üçlü karşılığı ile yaşar. Aslında bu olumsuz durum yalnızca dil ve edebiyat terimlerinde değil öteki bilim dallarında ve sanat kollarında da görülür.

Terim sorunu bugün ortaya atılmış veya yeni çıkmış değildir. Yıllardır bu konu Türk bilim hayatında, Türk Dil Kurumu çevresinde tartışılır ve dile getirilir. Millî Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, üniversite kurulları, nedenle bu olumsuz gidişe eğilmez, bir çözüm getirmez. Dolayısıyla öğrenciler, sınıflarda farklı terimlerle yetişir, kavram kargaşası içinde boğuşur, ileriki sınıflarda ise batı dillerindeki terimi tercih etmek zorunda kalır.

Bugünlerde basından öğrendiğimize göre ders kitaplarının teminini Millî Eğitim Bakanlığı üstlenecek ve kitaplar öğrencilere parasız dağıtılacak. Böyle bir girişimde beni ilgilendiren husus, yukarıda sıraladığım terim çıkmazına bir çözüm getirilip getirilemeyeceğidir. Çıkarılacak olan kitaplar söz konusu terimlerdeki ikiliği giderecek mi? “Öğrenci *belirteci* de *zarfı* da bilsin, ders kitabında *belirteç* de olsun *zarf*’da olsun.” mu denecek? Eğer bu düşünce hâkim kılınırsa ve bütün terimlere bu gözle bakılırsa bu kargaşa devam eder, yöneliş batı dil-

lerindeki karşılıklarına olur ve 1932 yılından beri sağlanan gelişme boşa gider.

Bu durumda yapılacak iş, 1932 yılından bu yana süren geleneğe uymak, Türk Dil Kurumu ile Talim Terbiye Kurulu arasında ortak çalışmalar yapılmasına imkân sağlamak; kuruluşu doğru, kullanım sıklığı bulunan terimlerden birini tercih etmek ve onun ders kitaplarında yerleşmesine çalışmak; kökü doğu ve batı dillerine dayanan *fıkra*, *virgöl*, *nokta*, *manzume* gibi yaygınlaşmış, Türkçenin ses kurallarına uymuş, Türkçe karşılıkları bulunamamış terimleri de korumaktır.

Kaynak: Zülfikar, Hamza

<http://tdkorgtr.üçler.net> adresinden, 27.07. 2009 tarihinde erişilmiştir.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c	Yanıtınız farklıysa “Kök-Gövde-Ek” bölümünü tekrar okuyunuz.
2. d	Yanıtınız farklıysa “Kök-Gövde-Ek” bölümünü tekrar okuyunuz.
3. e	Yanıtınız farklıysa “Kök-Gövde-Ek” bölümünü tekrar okuyunuz.
4. b	Yanıtınız farklıysa “Yapım Ekleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
5. a	Yanıtınız farklıysa “Ad Çekim Ekleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
6. a	Yanıtınız farklıysa “Ekler” bölümünü tekrar okuyunuz.
7. e	Yanıtınız farklıysa “Kök-Gövde-Ek” bölümünü tekrar okuyunuz.
8. d	Yanıtınız farklıysa “Soru Biçimleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
9. b	Yanıtınız farklıysa “Soru Biçimleri” bölümünü tekrar okuyunuz.
10. c	Yanıtınız farklıysa “Kök-Gövde-Ek” bölümünü tekrar okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Ortak kök, hem ad hem de eylem kökü olan ve aralarında bir anlam ilgisi bulunan köklerdir. Bu sözcükler, hem ad hem de eylem eklerini alabilirler: *savaş*, *savaş-; barış*, *barış-; eski*, *eski-; boya*, *boya-; güven*, *güven-*... Bu kökleri, sesteş (eş sesli) sözcüklerle karıştırmamak gerekir. Sesteş sözcüklerin yazılışları aynı olduğu hâlde anlamları birbirinden farklıdır: *al*, *al-; iç*, *iç-*; *gül*, *gül-*... Ortak kökler arasında ise anlamsal bir ilgi söz konusudur.

Sıra Sizde 2

Alanla ilgili kaynakların çoğunda adın beş durumundan söz edilir: Yalın durum, belirtme durumu, yönelme durumu, bulunma durumu ve ayrılma durumu. Ancak bazı kaynaklar, adın dokuz durumundan söz eder ve şunları da ekler:

- **İlgi durumu:** Adın başka bir adla ilgili olduğunu, kendisinden sonra gelen bir ada bağlı olduğunu gösterir. *-(n)in, -(n)in, -(n)un, -(n)ün* ekleri ile yapılır: *ev+in*, *göz+ün*, *kapı+nın*...
- **Araç durumu:** Adın eyleme bir araç olduğunu belirten durumdur, genellikle *-ın* eki ile yapılır: *yaz+ın*, *kış+ın*...
- **Eşitlik durumu:** Adın “benzerlik, gibilik, eşitlik” belirten durumudur. *-ca*, *-ce*, *-ça*, *-çe* ekleri ile yapılır: *ben+ce*, *insan+ca*, *mert+çe*...
- **Yön gösterme durumu:** Sözcük öbeklerinde ve cümlede eylemin kendi önünde yapıldığını göstermek için adın girdiği durumdur. Yapım eki durumuna girmiş olan yön ekleri *-ra*, *-re*, *-arı*, *-eri* ekleri ile yapılır: *son+ra*, *üz+re*, *üzere*, *dış+arı*...

Sıra Sizde 3

basamak: bas-, eylem köküdür. *-amak* eki, eylemden ad yapmıştır.

kaçamak: kaç-, eylem köküdür. *-amak* eki, eylemden ad yapmıştır.

bulmaca: bul-, eylem köküdür. *-maca* eki, eylemden ad yapmıştır.

boğmaca: boğ-, eylem köküdür. *-maca* eki, eylemden ad yapmıştır.

süpürge: süpür-, eylem köküdür. *-ge* eki, eylemden ad yapmıştır.

dalga: dal-, eylem köküdür. *-ga* eki, eylemden ad yapmıştır.

sömürge: sömür-, eylem köküdür. –ge eki, eylemden ad yapmıştır.

bölge: böl-, eylem köküdür. –ge eki, eylemden ad yapmıştır.

utangaç: utan-, eylem köküdür. –gaç eki, eylemden ad yapmıştır.

yüzgeç: yüz-, eylem köküdür. –geç eki, eylemden ad yapmıştır.

dalgıç: dal-, eylem köküdür. –gıç eki, eylemden ad yapmıştır.

Örneklerde görülüyor ki –amak, –maca, –ga, –gaç, –gıç ekleri; birer eylemden ad yapım ekidir.

Sıra Sizde 4

Her ad tamlaması bir ad sayılır. Soru ilgeci “mi” her tamlamanın sonuna gelir:

Sevim'in teyzesi mi gelmiş? Sizin kaleminiz mi kırıldı? Okul dergisi mi alacaksınız? Cam tabak mı düştü?

“mi” ilgeci ad tamlamalarında tümleyenlerden sonra da gelir:

Sevim'in mi teyzesi gelmiş? Sizin mi kaleminiz kırıldı?

Sıfat tamlamalarında:

Kırmızı çiçek mi kurumuş? Bu tarla mı satılıyor?

Sıfat tamlamalarında tümleyen olan sıfatlardan sonra “mi” gelmez. “Kırmızı mı çiçek kurumuş?” veya “Bu mu tarla satılıyor?” biçimleri yanlış olur. Bunlar gibi belirtisiz ad tamlamalarında ve takısız tamlamalarda da tümleyenlerden sonra “mi” gelmez. “Okul mu dergisi alacaksınız?” veya “Cam mı tabak düştü?” biçimleri yanlış olur.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 528.

Ergin, M. (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri* (Şekil Bilgisi), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları : 827.